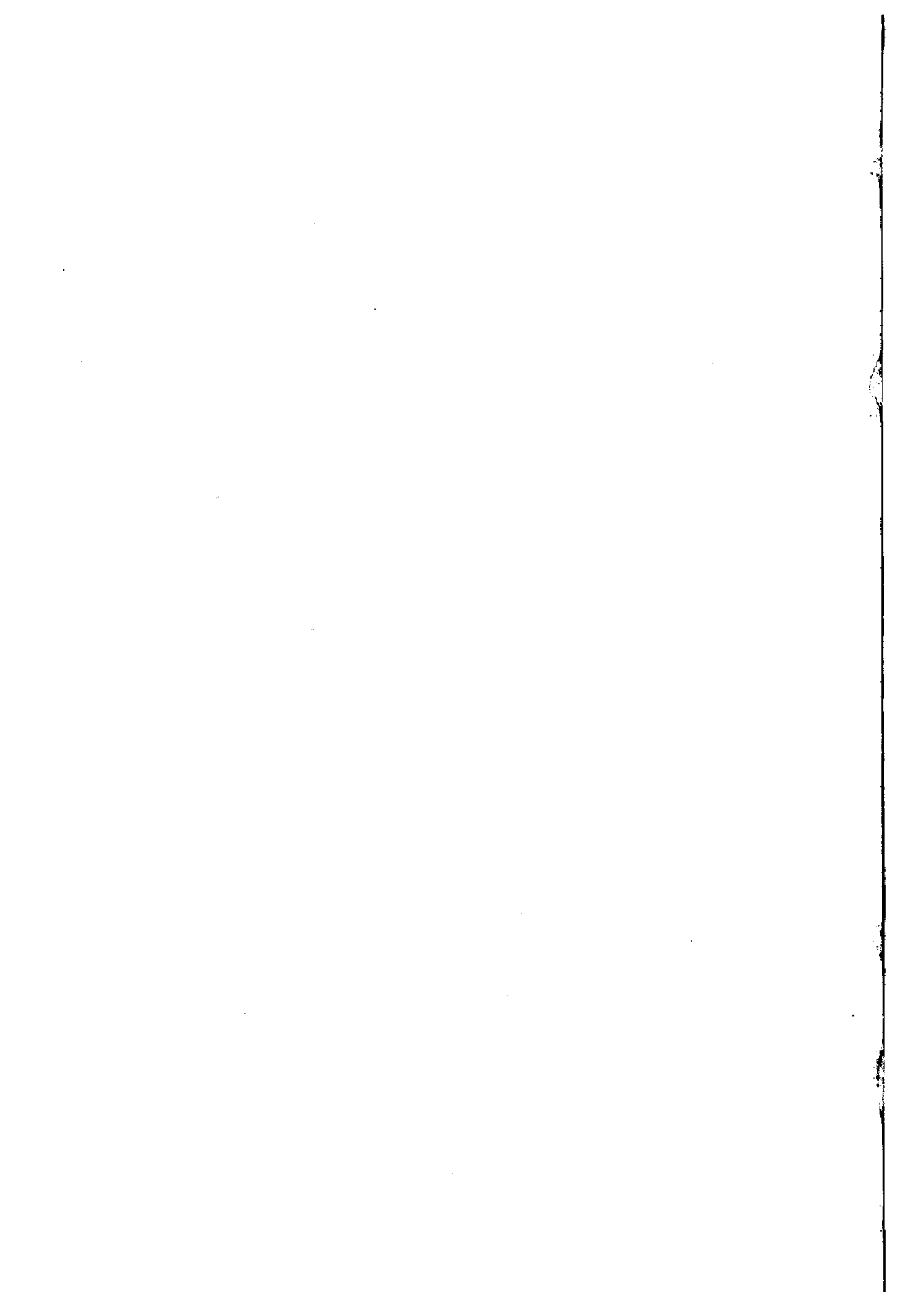

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

ЧАЧАК 1981.

YATIRIM MENKUL DEĞERLER A.Ş.

RECUEIL
DES TRAVAUX DU MUSEE NATIONAL

XI

Č A Č A K
1981.

ЗБОРНИК
РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

XI

ЧАЧАК
1981.

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ**

XI

Редакциони одбор
**РАДОМИР СТАНИЋ, МИЛЕНА ИКОДИНОВИЋ
ТЕОДОСИЈЕ ВУКОСАВЉЕВИЋ и МИЛОВАН ВУЛОВИЋ**

Одговорни уредник
МИЛОВАН ВУЛОВИЋ

Технички уредник
ЗОРАН МАКСИМОВИЋ

Насловна страна
арх. **СЛОБОДАН ЂОРЂЕВИЋ**

Лектор
РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ

Коректор
НАДЕЖДА МАКСИМОВИЋ

Превод на француски
МАРА КОРДИЋ

Издавач Народни музеј — Чачак
Штампа „Литопапир“ — Чачак

БРАНКО ВУЈОВИЋ

Б Р Е З Н А

скица за културно-историјску монографију насеља

У односу на сразмерно богатство културне баштине и знатну историјску улогу у прошлости, рудничко-таковски крај, и поред веома запажених појединачних студија и расправа¹, није у довољној мери истражен и ваљано проучен, особито у погледу стварања потпуније топографије културно-историјских споменика који се у доста великом броју налазе у насељима и манастирским целинама овог подручја². Захваљујући основним географским карактеристикама, изузетно живописни таковски предео чине широка и блага узвишења у облику тераса, у које су се усекли многи потоци и речице и „тако их претворили у дугачке и широке косе и повијарце благих страна“³. Осим тога, овај питоми крај био је одувек богат рудним благом, шумама, пашњацима и извориштима, што га од најранијег доба чинило погодним за настанак и развој насеља. Погодан географски и саобраћајни положај обезбеђивао је у временима мира могућност привредног и културног развоја. Али, у смутним временима близина главних путева, којима су се тако често кроз историју кретале освајачке војске, није погодовала континуираној из-

градњи и формирању већих насеља, поготову не градова, у којима би се стварала и умножавала материјална и уметничка добра.

Историјске прилике пред крај средњег и почетком новог века, особито у периоду турске доминације и за време аустро-турских ратних сукоба током XVII и XVIII века, нису ишле у прилог природнијем и слободнијем развоју не само градова и вароши, већ и сеоских насеља. Због опште несигурности и честих пустошења у таквим изразито неповољним околностима, нека насеља су повремено нестајала са географске карте и из административних пописа, друга су се знатно смањивала, а становништво се расељавало, повлачило од путева у мање приступачне пределе, крчило шуме и стварало себи нова, неретко само привремена станишта. Познато је да су ови крајеви још у XVIII веку били углавном под густим шумама, које су представљале сигурно склониште за месни и досељенички живаљ. Знатна досељавања становништва, претежно из западних и јужних области Србије, забележена су крајем XVIII и у првим деценијама XIX века, када су се опште прилике након свиштовског мира (1791) и српских устанака осетно побољшале.⁴

Током оба српска устанка становништво Рудничке нахије било је не само међу најактивнијим и најборбенијим срединама устаничке Србије, већ је, као што се зна, 1815. године Таково постало главним средиштем другог устанка, а цео овај крај дао је низ истакнутих вођа и хероја устанка, међу којима су се особито истакли кнез Милан и Милош Обреновић и други чланови ове породице, затим Лазар Мутап, Јован Курсула, Арсеније Лома, Милић Дринчић, Василије Поповић, моравички архимандрит Хаџи Ђера и други.

Стога је разумљиво што је већина села овог подручја сачувала успомену на славну прошлост, не само у предању, већ и у виду многих историјских и уметничких споменика, чије је проучавање и вредновање од изузетног значаја за политичку и културну историју Србије у XIX веку. Ово се односи не само на манастирске целине као што су Враћевшница, Вујан, Вољавча, Никоље, Јовање и Благовештење рудничко, већ и на многе објекте споменичког значаја у низу насеља, међу којима се посебно истичу: Таково, Брусница, Савинац, Љутовница, Горња Црнућа, Коштунићи, Мојсиње, Трепча, Бољковац, Прањани, Брезна.⁵

Село Брезна, о коме ћемо, овом приликом, покушати нешто више да кажемо, не представља неки изузетак међу другим насељима таковског краја, пре би се могло рећи да је по много чему типично насеље, карактеристично за овај део Србије. Налази се двадесетак

километара западно од Горњег Милановца, када се прође историјско Таково и крене преко Бершића пут Сувобора. Ово старо насеље припада типу тзв. разбијених насеља,⁶ са више засеока раширених у живописном брдовитом пределу: Трешњица, Ђурово брдо, Бели камен, Дуварине, Кремен, Филиповића брдо, Питомине, Ражина, Рт, Грета Лазаревића, Дичинци, Овчина. Већина њих су распоређени по дугачким косама („предама“) и странама са обе стране Ријеке Ђуроваче и његовог главног притока — Матовића потока, у који се улива Брезанска речица. Изузетак чини средишни део насеља, који се зове Варошица, смештен у долини Брезанске речице. Стицајем географских, саобраћајних и историјских околности, Брезна и њена Варошица постали су средиштем шире сеоске заједнице неколико околних насеља; којој, сем Брезне, припадају Бершићи, Леушићи, Теочин, Лозањ, Коштунићи, Брајићи и Срезејевци. Судаћи по историјским изворима и сачуваним споменицима, Варошица се формирала током тридесетих година прошлог столећа а свој интензивни развој доживела у другој половини XIX века, дакле у раздобљу када се Кнежевина Србија, након добијања аутономије, нагло развија, када се интензивира процес економског јачања српског становништва и раслојавања патријархалног друштва.⁷ Економски напредак и нагли развој трговине изазвали су даља социјална превирања, нове друштвене и културне појаве у градовима, варошима и селима обновљене Србије. Економски релативно јак имућни слој сеоских трговаца и земљорадника располагао је одговарајућим материјалним могућностима за изградњу значајних архитектонских објеката (црква, школа, дућана, воденица, механа и различитих занатских и административних зграда), за уређење насеља и путева, за помагање развоја просвете и уметности. Сви заједнички друштвени објекти обично су лоцирани на месту које је саобраћајно повезано са осталим селима и засеоцима и погодно је за окупљање.

Такав је случај и са Варошицом у Брезни (сл. 1). Смештена је на сразмерно равном земљишту, повезаном путевима за ужу и ширу околину. У историјском и социолошком смислу Варошица је, за Брезну и суседна села која њој гравитирају, у дужем временском трајању имала низ животни важних функција и намена — пре свега као друштвено, административно, привредно, црквено и просветно средиште шире сеоске заједнице. У њој је више од једног столећа трајао најзначајнији део друштвеног и културног живота месног становништва. Своје основне карактеристике и физичку структуру, нешто измењену и осавремењену, она је сачувала и данас. Још у

XIX веку, када су изграђене црква, општинска зграда, неколико кафана и дућана. Варошица се битно разликовала од осталих делова села и то управо по намени, распореду и изгледу ових зграда, по варошком начину живота становника овог дела села и општој друштвеној клими која је овде владала. Варошица није била само станица трговаца, занатлија, путника-намерника, већ и место окупљања житеља околних села, који су у њу често долазили ради задовољавања својих различитих личних и друштвених потреба и обавеза, и у мирна времена просперитета, и у дане бурних историјских догађаја устанака и ратова, у време регрутације и тужних поворки, али и у дане народних празника, светковина, сабора и вацара. У најновије време, на брду непосредно изнад Варошице изграђени су и нови објекти — задружни дом, продавнице и велика задружна плантажа.

У историјским документима остало је забележено да је Брезна 1820. године имала 23 куће са 30 ожењених и 57 арачких глава, 1833. у селу је било 36 кућа са 37 ожењених и 82 арачке главе.⁸ Године 1950. у селу је било 114 домаћинстава, а данас је у њему 85 кућа старих и новијих породица — Ломовића (15), Боровњака (14), Ковачевића (12), Таловића (7), Филиповића (6), Брајовића (5) и других. У склопу поступно формиране и обликоване простране целине у Варошици су се временом наталожиле многе културно-историјске вредности, међу којима се истичу: црква са остацима раније дрвене богомоље и надгробним споменицима, собраница, кафана, школа, воденица и општинска зграда. Свака зграда и сваки белег имају своју историју и своје карактеристике, а сви скупа они на свој непоновљив начин, документовано и убедљиво говоре о прошлости овог краја, богатству његовог духовног и културног наслеђа.

ОСТАЦИ СТАРЕ ЦРКВЕ-БРВНАРЕ

Међу сачуваним објектима у Варошици најстарија је црква-брвнара, односно њени остаци који се чувају северно од новије цркве, а делови црквене опреме и у самом храму. Према предању, које се помиње и у стручној литератури, првобитна црква-брвнара у Брезни била је под Висом или Рујевином, касније са тог места премештена најпре у Теочин, а затим у Лозањ. У немирним временима крајем XVIII или у току првог српског устанка, брвнара је пренесена на садашње место, које се зове Ломин поток. Црква-брвнара,

као сакрални објекат и специфична грађевина, имала је у одређеним историјским околностима низ предности у односу на цркве грађене од чврстог материјала. Могла се подићи брзо, у року неколико дана, и без већих материјалних издатака. Шуме таковског краја биле су неисцрпан извор грађе, а домаћи мајстори увек при руци. Исти мајстори, који су подизали брвнару, обликовали су и њену унутрашњост, изграђивали од дрвета потребну опрему и намештај — иконостас, столове, налоње, жртвенике, чираке, клепала и друге црквене ствари. У немирним и смутним временима, када је српским богомољама претила опасност од уништења, овакве брвнаре су се могле лако, за једну ноћ, пренети са једног на друго скровито место, и оспособити да и даље врше своју основну функцију — окупљања људи и одржавања народних снага, буђења и подстицања национално-ослободилачких тежњи код обесправљеног српског становништва за време турске доминације. Тако је и стара брезанска црква-брвнара у време свог постојања имала знатног удела у историји овог краја, делећи судбину овдашњег живља. Где год се налазила, увек је била уз сељаке, који су је чували, сакривену најчешће у шуми, поред потока. Иако је село још крајем тридесетих година прошлог века добило нову, каменом зидану цркву, брвнара је остала поред нове грађевине као стара светиња, споменик и сведочанство историјске прошлости Брезне и околних насеља. Одолевала је времену више од једног столећа, све до шездесетих година нашег века, када је, због дотрајалости грађе и људске немарности, нестала са лица земље. Срећом, остала је доста обимна документација о њој, као и описи истраживача, који су је посећивали последњих деценија њеног постојања.

Према запажању Доброслава Ст. Павловића,⁹ она је изнад западних улазних врата, у надвратном орнаменту, имала још 1951. године трагове натписа који се вероватно односио на време изградње или обнове цркве, у коме се могла назрети година 1814. или 1817. Опште историјске прилике у Србији првих година након свршетка другог српског устанка, навеле су га да се определи за 1817. годину, као време могуће изградње брвнаре у Брезни. Овакво датовање прихватили су и потоњи истраживачи брезанске брвнаре.¹⁰ По свом облику и величини, она је припадала типу средњих цркава ове врсте (5,45 x 11,0 м), са издуженом основом, четвороугаоном апсидом и отвореним правоугаоним тремом на четири стуба на западној страни. (Сл. 2). Из западног дела наоса, из тзв. „женске цркве“ помоћу дрвеног стубишта улазило се у хор.

Унутрашњост цркве била је засведена дрвеном конструкцијом коју су са унутрашње стране покривали шашовци, образујући, на тај начин, једну врсту полуобличастог, тзв. „коритастог свода“. Његова унутрашња висина није прелазила 4,50 метара. Цела брвнара била је сачињена од тесане хростове грађе, а зидови су обликовани помоћу вертикалних стубаца пресека 26/28 см, међу којима су полагане талпе дебљине око 9—10 см. Дрвена олтарска преграда, која је делила олтар од наоса цркве, својим горњим делом (крстом) досезала је до темена свода, док је њен основни део, који ограничава архитравна греда, био висок једва два метра. Целу грађевину, са олтарским простором, наосом, тремом и хором, покривао је заједнички стрми и сразмерно високи кров, чија је слемена греда била уздигнута на висину од 6,10 метара. Кров је био прекривен шиндром величине 20 x 85 см, са спојницама у облику жљебова. Црква није имала прозора, што је веома карактеристично за време њеног настанка, када су богомоље понекад служиле и као заклон у борби против непријатеља. Имала је врата са западне и северне стране, која су богато украшена дуборезном орнаментиком, сачињеном од биљних преплета са лозицама и цветовима и геометријских мотива у облику правоугаоних и кружних поља, розета и крстова. Ова се орнаметика може данас видети на деловима старе цркве-брвнаре које се чувају у новијој цркви (западна и северна врата, стубови, делови иконостаса). На њима се, сем дуборезне орнаментике, могу видети и сликани украси и посебно обојене површине. На зеленој или плавој позадини изведена је орнаметика од стилизованих биљних мотива, у јарким бојама, међу којима преовлађују — црвена, жута и комбинације зелене и плаве (зависно од основне подлоге). Врата су рађена од масивних хростових дасака, и имају горњи део лучног облика. Профилисани оквири и попречни елемент деле спољну површину западних врата на осам једнаких квадратних поља са шестоугаоним резбареним розетама у средини сваког, сем једног, у коме је стављена алка од кованог гвожђа (Сл. 3). На северним вратима спољна површина је уоквирена заједничким оквиром са јединственим пољем, покривеним шестоугаоним розетама, образујући декоративну површину налик на саће.

На гредама-довратницима изведена је са обе стране врата такође сликана биљна орнаметика. На сличан начин је обрађена и декоративна дуборезна плоча, која се налазила на иконостасу изнад царских двери.¹¹ Она је правоугаоног облика, са доњом страном обрађеном у облику седластог лука. Таласаста лозица са листовима и цве-

товима прати ивицу плоче, док су средишни мотиви — три крста уписана у круг, од којих је централни рељефан, а бочни удубљени у површину плоче.

Судећи по богоству дуборезне и сликане декорације и вештини изведбе појединих детаља, може се закључити да „црква брвнара у Брезни припада оном мањем броју споменика ове врсте код којих је непознати народни неимар-дрворезац приказао сву величину својих уметничких квалитета.“¹² Иста обележја указују да је уметни дрводеља био највероватније Осаћанин, дошао из предела западно од Дрине, умногоме инспирисан муслиманском ораментиком, коју је могао да упозна гледајући босанске беговске конаке.

На месту где је некада била црква-брвнара данас у црквеној порти стоји још само камени стуб са плочом — некадашња часна трпеза у олтарском простору брвнаре¹³ (Сл. 4).

СТАРО ГРОБЉЕ

Јужно од места где се налазила црква-брвнара, иза новије цркве, налази се скупина од двадесетак надгробних споменика, хоризонталних плоча и вертикалних камених белега, уствари остатак некадашњег гробља, које је овде формирано после преношења цркве-брвнаре на ово место, што значи после 1817. године (Сл. 5). Судећи према садржају појединих надгробних натписа и облику самих споменика, овде нема гробљаша старијих од наведене године.¹⁴ Гробље је некада било, јамачно, далеко пространије, са више споменика, али је приликом изградње нове камене цркве доста смањено, а неки старији споменици су, вероватно као погодна грађа, употребљени при зидању цркве и украшавању портала и прозора. Најстарији споменици су југозападно од цркве и новије звонаре, док су хоризонталне плоче положене уз сам јужни зид цркве настале углавном после 1840. године. Изгледа да је на овом месту престало сахрањивање још у осмој деценији прошлог века.¹⁵ Неки споменици су подигнути над гробовима неколицине истакнутих људи овог краја, док се други истичу својим обликом, карактеристичном за овај крај клесаном декорацијом и подацима које садрже надгробни натписи. Поједини белези заслужују да се на њих скрене посебна пажња и каже која реч више:

1. Надгробна плоча кнеза Васе Поповића, (Сл. 6), величине 205 x 95 см, узидана је споља у јужни олтарски зид, учвршћена кованим гвозденим носачима. Рађена је од ружичастог камена и има

по рубовима једноставну кластицистичку бордуру, изнад натписа је рељефни крст, док је у доњем делу мртвачка глава са костима (знак Голготе). Лепо клесани, али тешко читљив надгробни натпис гласи:

Василију Поповићу Нахіе Пожешке управителю,
дражайшему своему родителю у Бершићима Нахіе
Рудничке рођеноме, пожилешему 55 година, 17 мѣсяца
1832 године у Бѣоградѣ умершему.
За знакъ синовіи љубови и вѣчнаго воспоминанія
поставише овај споменикъ 1833-ће године
благодарный синови његови Стеванъ, Митайло и Ранко.¹⁶

У подножју плоче, са њене леве стране, на исти начин је узидан мали камени споменик у облику крста са постољем, без посебних рељефних украса. Овај споменик се првобитно налазио на гробљу у Чачку, над гробом десетогодишњег сина кнеза Васе Поповића, који је умро 23. децембра 1827. године, а чије су кости и надгробни споменик пренети у Брезну вероватно 1833. године, када је стављена надгробна плоча кнеза Васе. На дечаковом споменику (величине 100 x 48 см), испод крста, уклесан је натпис следеће садржине:

Сѣи крѣстъ воздвигнутъ естъ заѣ вѣ пѣматѣ
вѣженно почившаго младенца Іванна сына
Васіліа Поповичѣ изъ села вароши Чачакѣ
котѣрый поживе 10 лѣтъ и престави сѣ
23 декемвриа 1827 года.

Василије Поповић, обор-кнез пожешке нахије, истакнута и заслужна историјска личност таковског краја и блиски сарадник кнеза Милоша, био је, иначе, брат од ујака књегињи Љубици.¹⁷ Као што се види из надгробног натписа, рођен је у Бершићима 1777. године. Активно је учествовао у другом српском устанку, после кога је дуго био поверљива личност у Милошевој управи. Живео је највише у Чачку, затим у Крагујевцу, Карановцу и Београду, где је 1832. године умро и сахрањен са почастима поред Саборне цркве. Нешто касније његове су кости пренете у Брезну и положене уз темеље парохијске цркве, којој је припадало и његово родно село Бершићи. У народу је остао у сећању као разборит и честит човек, који је имао разумевање за народно просвећивање. Још у детињству је сам научио да пише и чита и био међу ретким писменим људима у Милошевој влади. Познато је да је био у присним односима са Вуком Караџићем, коме је био од велике користи и помоћи у његовом животу и књижевном раду, посебно при скупљању народних песама.

2. Надгробна плоча јереја Василија Дамјановића (Сл. 7), пароха теочинског, налази се поред јужне певнице, у непосредној близини црквеног зида на коме је плоча кнеза Васе Поповића. Израђена је од кречњака месног порекла, правоугаоног облика, величине 170 x 86 см. Од украса има на западном делу рељефни, лепо клесани крст са постољем и стилизованим биљним мотивима. Испод крста урезан је натпис:

Подъ овимъ ладнимъ паматникомъ почива
іерей Васілій Даміановићъ парокъ теочинскій.
Бистъ парокомъ 27 лѣта, свогъ живота 52 лѣта
престави се 20. фебр. 1845. г.

3. Надгробна плоча Михаила и Марка Јоковића налази се такође јужно од исте певнице. Има правоугаони облик (величине 220 x 92 см) и једноставну бордуру, састављену од две паралелне усечене линије, које као оквир прате рубове каменог блока. Имајући у виду податке које садрже два натписа на плочи, она је израђена после 1848. године, деценију после завршетка изградње нове цркве. Први натпис који се односи на старију личност, чије су кости пренете на ово место, свакако због изградње нове цркве, уклесан је у површину бордуре, и тече као трака почев од јужне стране према западној и завршава се на северној страни плоче. Он гласи:

Стани пѹтнице и види гдѣ почиваю кости
Михаила Јоковића, председника опш(тине)
Брезанске. Поживи 65 г. а умре 31 јан(уара)
1819. г.

Други натпис је уклесан као главни, у средишњем пољу плоче, испод рељефно изведеног крста на постољу, из чије основе израстају палмете:

Овдѣ подъ овимъ споменникомъ почиваю кости
Г. Марка Јоковића, вишега писара слав(нога)
сѹда округ(жиг) Крушевачког. Поживи 28. г.
престави се 10. септе(мбра) 1841.

И матере његове Крковице, сѹпруге поч(ившег)
Пантелије Јоков: поживи 50. г. прест. 3. септ.
1848. г.

Овај спомен постави Данило Јоковић.

4. Надгробна плоча Пантелије Николића, кмета села Бершића, има сличан облик (величина 206 x 93 см) и рађена је од истог материјала. Грубо клесани крст налази се у источном делу плоче, испод натписа који гласи:

Овде подъ овимъ споменникомъ почиваю кости
рава Божјегъ Пантелиѣ Николића бившегъ житеља
села Бершића, поживи 60 г. и прес. 10 априла 1853 г.
Овај спомен пос: Њѣта сынъ Ђго.

5. Надгробна плоча Милисава Таловића из 1855. године (Сл. 8), налази се у низу надгробних плоча које се ређају јужно од зида наоса цркве, ближе западном улазу. Њена површина је помоћу профилисаног клесаног оквира подељена у два неједнака дела — западни, са крстом, годином постављања и два расцветала крина са обе стране крста, и источни, на коме је уклесан натпис следеће садржине:

Овде под овим споменником почиваю кости рава Божјег
Милисава Таловића бившег житеља с. Брезне, поживи 60. г.:
прес: 25 сеп. 1853. г.

Овај спомен поставише му Касилѣ, Никола и Борисав,
сїнови Ђго.

6. Надгробна плоча непознатог свештеника из 1857. године, обрађена је на исти начин као и претходна (величине 170 x 90 см), с тим што је, уместо биљних мотива, уз крст представљена шака која држи Јеванђеље са крстом на корицама, чиме се посебно означио свештенички гроб (Сл. 9).

7. Надгробна плоча из 1868. године, над гробом непознате личности. Натпис је крајње нечитак, тако да се називу само почетне речи: Подъ овимъ ладнимъ знакомъ лежи рава Божјин... Уз једноставан крст са тростепеним постољем, уклесана је година 1868. Плоча има димензије 200 x 90 см и налази се уз гроб Милосава Таловића.

У овом делу црквене порте налази се и низ других надгробних плоча без натписа или са крајње истрвеним натписима, који се не могу више прочитати. Рађене су углавном у истом историјском периоду и на сличан начин као и наведене. Југозападно од цркве налазе се још три хоризонталне камене плоче, срањене са земљом, без натписа и било каквих пластичних украса на њима. Оне су, свакако, из прве половине XIX века. Посебну пажњу привлачи десетак сразмерно великих вертикалних камених белега у облику монолитних блокова кречњака, висине до 170 см, међу којима се налазе и споменици са пластичним фигуралним представама и натписима:

8. Надгробни споменик са пластично изведеним великим крстом на источној страни (величине 170 x 30 x 20 см), постављен вероватно почетком прошлог века. Релефни крст је издуженог облика,

БРЕЗНА

са расцветалим краковима, полукружним проширењима на стаблу и масивним постољем (Сл. 10).

9. Надгробни споменик истог облика и декоративне обраде (величине 165 x 28 x 21 см), налази се у непосредној близини претходног, знатно нагнут горњим делом према северу (Сл. 10).

10. Споменик Спасоја Гавриловића из 1828. године има сличан облик као два претходна, али је нешто мањи (величине 150 x 47 x 20 см). На источној страни је урезан велики крст једноставног геометријског облика и два мања испод бочних кракова великог крста. У доњем делу источне стране, испод крстова, у правоугаоном пољу уклесан је следећи натпис:

Сей крестъ воздвѣгнутъ почившегъ
рава Божіегъ Спасоа Гавріловичъ
изъ Брезне, поживи 37 лѣта и престави се
Мѣа февр. 14. 1828.

11. Споменик војног питомца Гаврила Бајића из 1858. године јако нагнут према земљи, величине 145 x 37 x 20 см, изузетно је занимљив својом специфичном обрадом. Са источне стране има рељефну представу целе фигуре војног питомца у високим чизмама и мундиру са једним редом дугмади, високим оковратником и шапком на глави. У десној руци држи књигу. Изнад фигуре је у посебном удубљеном правоугаоном пољу уклесан натпис: Српскій питомаць. На бочној, северној страни налази се натпис који се наставља на западној страни, а односи се на „јуношу Гаврила“, који је умро млад, као питамац српске војне академије у Топчидеру:

1858. предъ овиимъ ладнымъ каменомъ почиваю кости
Юноше Гаврила сына Николе Баића из Браића,
Окружіа Рудничкогъ — Престави се у Академіи
Сербской 21. февруара 1858. год. у Топчидеру.

12. Споменик Јована Васовића, (Сл. 11), који је погинуо на Јавору 1876. године, има на источној страни два удубљена поља, која се у горњем делу лучно завршавају. (Величина споменика: 163 x 40 x 21 см). У горњем је исклесан крст са дуплим краковима, док је у доњем пољу урезан натпис, који се завршава на западној страни:

Јованъ Васовић из Брезне, живи 33 г.
погибе у рату на Јавору 1876. г.
Спомен подиже му син Милош.

На јужној страни споменика представљена је пушка, на северној — штап са увијеном дршком.

13. Споменик војника Трифуна Крешановића (Сл. 12 и 13) из 1885. године (величине 150 x 43 x 31 см), украшен је са свих страна пластичним украсима и текстовима. На источној страни представљена је стојећа фигура војника у пуној униформи, са шајкачом на глави, мундиром, орденом, кајишем, чакширама, чарапама и обућом. У десној руци држи цвет, у левој — војнички нож. У полукружном пољу изнад главе урезано је име: Трифун Крешановић. На супротној, западној страни приказан је исти лик, али у народном оделу, које је изведено прецизно и са многим појединостима (капа, кошуља, јелек, чакшире, кондуре). У десној руци држи кишобран, а у левој дилпе и, вероватно, прибор за писање или криви нож. Изнад главе је урезано исто име и презиме. На бочној, северној страни, у удубљеном и лучно засведеном пољу, налази се натпис следеће садржине:

Овај спомен показује војника 2. чете 2. батаљона
Трифун Крешановића из Фрезеваца кон живи 22 г.
Погини на Крапчици ... за ... 1885 г. спомен ...

На јужној страни се налази урезан потпис мајстора-каменоресца, што представља изузетну реткост за ову врсту споменика. Он гласи:

„Молер Јосиф Гимић из с. Точина“.

Занимљиво је да се овај сеоски мајстор потписује као „молер“, што говори о занатско-уметничкој традицији овог краја. Он је, очигледно, клесао и после бојом „малао“ надгробне споменике. Овај потпис је сам по себи изузетан историјски податак.

Остали надгробни споменици су једноставнијег облика и занатске израде и немају натписа. Неки су, уствари, само притесани камени белези без икаквих ознака или само са скромно урезаним малим крстом у аморфну масу стене.

ЦРКВА СВ. ДИМИТРИЈА

Изградња нове цркве у Брезни, посвећене св. Димитрију (Сл. 14), везана је за кнеза Милоша Обреновића и његова упорна настојања да унапреди и европеизира живот у српском патријархалном друштву. Ова настојања добила су нове подстицаје и широк замах после добијања хатишерифа 1830. године, када је дошло до невиђеног до тада полета у изградњи цркава, административних и привредних објеката, а од 1835. године и многих школа по варошима и

селима Кнежевине Србије.¹⁸ Посебну пажњу је Милош обратио на развој и уређење насеља у Пожешкој и Рудничкој нахији, одакле је поникао и где је отпочео борбу за коначно ослобођење Србије од турског угњетавања. Значајну улогу у развоју овог краја имао је Васа Поповић, нахијски кнез, који се бринуо о спровођењу Милошевих замисли, затим старешина среза црногорског-капетан Петроније Арсеновић и друге месне личности, које су се бринуле око организације грађевинских послова и довођења потребних мајстора-неимара. О току изградње цркве у Брезни сведоче и неки архивски документи, који садрже низ драгоцених података.

Још почетком августа 1836. године кнез Милош је послао посебно писмо старешинама и народу („Благоизабраним кметовима и целому народу среза Црногорског Окружија Рудничког“), у коме обавештава о својој намери да у Брезни идућег пролећа отпочне изградњу нове цркве и у том смислу захтева да се благовремено припреми потребни грађевински материјал.¹⁹ У њему он између осталог каже:

„Поздравом овим јављамо вам да смо намерни у име Божије, одма како пролеће наступи цркву у селу Брезни зидати. К тому издали смо старешини среза Црногорског, капетану Петронију Арсеновићу, да се он заблаговремено састара да камена и сича налзећег се насече и креча испече, а вама препоручујемо да се ви опет с ваше стране постарате тај камен, сич и креч на одређено место у Брезни превући, и сав други к тому нужни материјал, песак и нужну јапију снети тако да се све у преправности нађе, па како сине пролеће, да можемо ово богоугодно дело предузети, да се та задужбина за богомољу и млађим за пример подигне.“

Као што је било замишљено, изградња цркве је почела у пролеће 1837. године. Цео посао је најпре преузео од Народне хазне препоручени неимар Димитрије Сотировић са својим помагачима. Али, ускоро је дошло до неспоразума између њега и ктитора цркве, који нису били задовољни његовим начином рада. Стога је кнез Милош наредио да изградњу цркве преузме познати неимар Настас Стефановић, који је то и учинио крајем маја исте године, о чему у свом писму од 16. маја 1837. старешина среза Црногорског извештава кнеза:

„По учињеној ми височајшој заповести Ваше Књажеске Светлости од 15. т. м. № 1732, с рапортом овим покорно јављам да ћу мајстор Настасу грађење цркве Брезанске кад дође предати, а мај-

сторе који ми је славна Народна азна с предписанијем својим од 14. т. м. № 384, послала, с препоруком да им грађење цркве исте предам, по преднаведеној наредби Ваше Светлости, отпустио би нека иду куд им је драго“.²⁰

Из овог документа сазнајемо да је тајфа Димитрија Сотировића била плаћена из Народне казне (касе).

Изгледа да је градња цркве трајала током 1837. и 1838. године, а завршни радови на њеном украшавању вршени су вероватно још и 1839. У неким историјским изворима као време освећења нове цркве помиње се 1840. година.²¹ По свом архитектноском склопу црква је решена у традиционалном духу, који је био карактеристичан за сакрално градитељство Милошевог времена до 1836. године. (Сл. 15). То је једнобродна грађевина, засведена полуобличастим сводом, са пространим полукружном апсидом на источној страни и мањим полукружним бочним певницама, тако да основа цркве има облик триконхоса (Сл. 16).²² Свод изнад наоса ојачан је потпорним луцима, који се ослањају на пиластере са два профилисана капитела.

Црква је зидана од камена са кречним малтером, који покрива зидна платна споља и изнутра. Двосливни кров је некада покривао цреп, а сада је препокривен лимом. Са посебном пажњом су обрађени отвори, прозори и два портала, као и ниша и кружни отвор на западној фасади. Њихови первази изведени су у лепо тесаним каменним блоковима са профилацијом. Горњи делови портала и прозора су лучно обиковани (Сл. 17). Прозори имају широке профилисане оквири и полукружне, засведене нише изнад отвора.²³ Западни портал (Сл. 18) чине два масивна довратника правоугаоног пресека са профилисаним капителима, на која се ослања полукружни дводелни лук. Горњи део лука је састављен од шест тесаних блокова, без пластичних украса, док унутрашњи (доњи) лук чине четири масивна блока, чија је спољна површина украшена биљном и фигуралном рељефном орнаментиком исламског порекла (ибрик из којег излази грана расцветале дивље руже, која се на врху завршава фигуром аждаје).²⁴ Доњи руб унутрашњег лука је профилисан у облику исламског седластог лука. На западној фасади, одмах изнад портала био је уграђен квадратни камени блок са рељефном представом српског грба. На сличан начин је обрађен и северни портал, (Сл. 19), али је његов конструктивни склоп далеко сложенији и више усечен у масу зида, тако да камени перваз портала има три нивоа: унутрашњи оквир са довратницима и полукружним луком украшеним са три розете и исламском профилацијом, затим средњи преломље-

ни лук, у чијем се темену налазио рељефно изведен српски грб у венцу од ловоровог лишћа и спољни оквир портала са наглашеном профилацијом и седластим луком. Декорација портала везана је за јужњачку градитељску традицију и исламске утицаје. Ова традиција је одолевала све до краја тридесетих година, када су коначно усвојени обрасци и прихваћена савременија градитељска схватања, која су продирала са севера, из прекосавских предела, крчећи себи пут и у црквеној архитектури.

Иконостас (Сл. 20) је дрвени и по свом конструктивном склопу и декоративним елементима представља прелазни тип олтарске преграде од оних скромних дрвених конструкција са почетка XIX века, на којима су се ретко налазили позлаћени дуборезни украси, и великих иконостаса барокно-класицистичких облика, који су се појавили у Кнежевини Србији крајем тридесетих и почетком четрдесетих година, након изградње Саборне цркве у Београду, затим црква у Крагујевцу, Шапцу и другим местима. Настао је 1850—1851. године. По својој архитектонској концепцији и стилским обележјима ближе је класицистичком духу. То је доста висока дрвена преграда са употребом профилисаног сокла, стубова, пиластера и полу-стубића, обојених тако да имитирају мермерне стубове и камене површине. Позлаћени дуборезни украси су барокног облика доста, скромни и подређени архитектонским елементима и сликаним украсима. Изузетак чине, донекле, царске двери, које имају нешто богатију резбарену декорацију (Сл. 21).

Иконе и осталу богату сликарску декорацију на иконостасу и зидне слике поред иконостаса радили су браћа — живописци Константин и Димитрије Анастасијевић 1851. и 1852. године, сликари јужњачког порекла.²⁶ У првој половини XIX века појавио се у Србији прво њихов отац, иконописац Атанасије Констатиновић. Иконостас у Брезни није њихово једино познато сликарско дело. Они су нешто касније, 1854. године, радили велики иконостас и десетак целивајућих икона за цркву села Барошевца код Лазаревца. Као и њихов отац, они су сликали у духу поствизантијских уметничких традиција, уз издашну примену савремених барокних образаца, стварајући тако допадљиве слике са пуно злата, шаренила и мноштвом детаља. Композиција им је чврста, мада прилично статична, без покрета и динамике, а ликови стереотипни, без правог израза. Своје сликарске недостатке надокнађивали су солидним цртежима и изразито топлим колоритом, вештим сликањем драперија и пејзажа у позадини фронтално постављених фигура.

У соклу иконостаса налазе се две квадратне композиције са старозаветним сценама — Жртва Аврамова и Жртва Нојева (Сл. 22). На царским дверима је представљено Благовештење (у левом овалу Арханђел Гаврил, а у десном — Богородица). На северним бочним дверима је стојећа фигура Арханђела Михаила са архитектуром у позадини, а на јужним — фигура Архиђакона Стефана у пејзажу, коме изнад главе придржавају венац два анђела. Изнад царских двери је Недремано око, изнад северних Св. Сава, Св. Симеон Немања и Св. Антоније, изнад јужних — Три Јерарха. Ред престоних икона чине велике иконе Богородице са дететом и Исуса Христа на златним престолима и крунама на глави (Сл. 23 и 24). Обе иконе имају у доњем делу записан датум израде: 1851, 20 јуна. Горњу зону чине двофигурне иконе са представама стојећих фигура апостола и пророка. Између њих у средини је смештена велика композиција са представом Свете Тројице, а изнад ње је представљен Убрус. На врху иконостаса је уобичајени крст са Распећем и два бочна овална медаљона са фигурама Богородице и Јована Богослова. Испод Распећа и медаљона, смештена симетрично са обе стране, налазе се два позлаћена конфронтирана змаја. Дакле, и у иконографском погледу иконостас не отступа од традиционалних решења. Посебну занимљивост на њему представљају декоративно схваћени цветни мотиви са вазама и зделама, насликани као мртве природе у соклу на базама стубова и испод престоних икона. У првом случају је то висока бела ваза са две извијене дршке и уским грлићем из којег се уздижу расцветале гране дивље руже, (Сл. 25), док је на другом месту насликана широка здела из које на све стране излазе гране истог цвећа (Сл. 26). Овај декоративни мотив, као што смо већ истакли, представља омиљени украс тог времена, преузет из исламске уметности. У Брезни ми га имамо изведеног у камену на црквеном порталу и насликаног овде на иконостасу.

Зидне композиције, које украшавају наос и олтарски простор, такође су дело руку браће Анастасијевић из 1852. године. Лево и десно од иконостаса, на источном зиду наоса, у висини доње зоне иконостаса, изведене су две велике слике: северно — Свети Никола, јужно — Свети Георгије. Обе стојеће фигуре постављене су у детаљно сликани пејзаж на коме се може уочити настојање уметника да одвоје поједине планове у дубину слике, а испод ових композиција насликан је декоративни сокл са цвећем и богато набраном драперијом. У олтарском простору украшена је проскомидија представом Исуса Христа и Јована Богослова. Лево на зиду је натпис

ктитора Стефана Поповића, пароха теочинског, а десно је наставак текста са именима умрлих и годином израде 1852. Цео натпис гласи:

Сію проскомідію (даде) живописати пароухъ теочинскій
Стефанъ Поповићъ за вѣчити споменъ младождѣтної своѣй
кѣсри Ангеліни. Помани Господи усопшегъ раба Твоего
іерва Касііа и Фрема, Сѣменовна, Касііа и раву
Фросиму. 1852. іюлій.

Сем иконостаса, у цркви се налази и низ занимљивих сликарских дела из прошлог века, насталих у различитим историјским раздобљима. Најстарији је антиминос (Сл. 27) штампан на платну, са представом оплакивања Христа и седећим фигурама јеванђелиста у угловима. Испод средишне композиције на белој позадини отиснут је српски грб и текст о освеживању аниминса:

Свѣ Антиминсѣ осватисѣ благодатію пресвѣтагѣ Дѣуха
свѣшеннодѣйствиенѣ пресвѣщеннагѣ Епископа Шавачкагѣ
Іванкиа въ цѣркви Шавачкой Сѣтыхъ Первовѣрховныхъ Апостола
Дне 29-го Мѣца Іюліа Дѣта Гѣна 1830.

У цркви се чува и једна икона Илије Димитријевића, мало познатог иконописца из Деспотовца, који се касније потписивао као „академични живописац из Крагујевца“,²⁷ У односу на његов целокупни сикарски опус, ово дело је настало доста рано — 1857. године. То је икона Св. Арханђела Михаила и Гаврила (Сл. 28), насликана у барокном медаљону на којој је иконописац оставио у доњем делу између фигура светаца свој потпис: Илиа Димитріевичъ, живописацъ у Деспотовцѣ. У доњем десном углу, крупним белим словима изведен је ктиторски натпис Јована Дамјановића, трговца из Коштунѣна, са годином израде иконе:

Сіа Икона изображена Сѣтъ Дѣта Господна 1857 Године
Јована Даміановића, трговца изъ Коштунѣна.

Мада нема веће уметничке вредности, ово дело Илије Димитријевића има одређени културно-историјски значај, јер његова сликарска заоставштина још увек није ваљано истражена и проучена, па као такво пружа више светлости на рани период његовог стваралаштва.²⁸

Међу највреднија уметничка остварења, која се чувају у цркви у Брезни, спадају три иконе и једна осликана дарохранилница, рад познатог српског сликара Димитрија Посниковића (1814—

—1891). Ова дела су настала 1889. године, у време пуне уметничке зрелости њиховог аутора. Познато је да је Посниковић био изузетно плодан сликар и његова дела се налазе у многим црквама широм Србије, од Кладова и Доњег Милановца, до Београда, манастира Раче на Дрини и Ужица.²⁹ У његовом богатом сликарском стваралаштву, које је трајало преко пола столећа, скоро до краја прошлог века, брезанске иконе се истичу својим изразитим ликовним квалитетима, по чему се могу сврстати међу његова најбоља остварења. То су престоне иконе Богородице са дететом (Сл. 29) и Исуса Христа (Сл. 30), обе фигуре су сликане до појаса, и Св. мученица Катарина, која је представљена у стојећем ставу у пејзажу са многим појединостима у првом плану слике (Сл. 31). Ова последња слика је и најзанимљивија, јер је на њој дошао до изражаја романтичарски ликовни третман.³⁰ Лепоту овог дела не нарушавају ни поједини неправилни односи пропорција (издужена фигура, кратке руке са ситним шакама и др.). Женска фигура, одевена у хаљине и огрнута плаштом, дата је у покрету, који је цртачки решен готово са виртуозношћу. Предмети у првом плану обрађени су вешто, као студија мртве природе, а у позадини фигуре, у неколико планова, дубински је разрађен брдски пејзаж са архитектуром.

Иконе Богородице и Исуса Христа у иконографском погледу су решене на традиционални начин, али и на њима је дошла до пуног изражаја цртачка вештина Посниковића. Сем тога, оне се одликују изванредним валерским односима и изразито звучним хармонијама колорита, у коме преовлађују топли тонови црвене, мрке и жуте боје. Устаљени манир који Посниковић обично примењује при сликању ликова (једно овално лице са великим челом, крупним очима, широким носем и малим устима) овде је обогаћен изузетном лепотом пропорција и необичном светлошћу која избија из лепо моделованих црта лица, што се посебно може уочити у лику Христа.³¹

У обради дарохранилнице сликар није испољио веће амбиције, већ је подредио своју декорацију устаљеним нормама и иконографским решењима која су утврђена за ову врсту олтарских предмета. Насликао је Распеће и два минијатурна овала Богородице и Јована Богослова.³² У доњем делу источне стране дарохранилнице налази се запис ктитора и година израде:

Овај крст приложи цркви Брезанској Гроуица Таловић,
трговац из Г. Милановца, са својом сестром Перунином,
своим њимом родитељима Радосаву и Стани, тежацима
из Брезне, за спомен, 9. априла 1889. године.

Посебну групу колтурно-историјских споменика у брезанској цркви чине старе богослужбене књиге, у којима се налазе многи записи из XVIII и XIX века, драгоцени за проучавање историје Брезне и околних насеља. Ови записи убедљиво сведоче да је овде постојала црква још у XVIII веку и да је служила месном становништву и у првим деценијама XIX века. Поред записа приложника и њихових имена, овде се могу наћи и кратке забелешке о историјским догађајима и положају народа, као што запис о великој глади која је завладала у Србији 1817. године, када се у чаршији куповала ока жита за 37 пара. Међу овим књигама ваља истаћи неколико најстаријих и највреднијих:

1. Јеванђеље, штампано 1751. године у „царствујушћем граду“ Москви, у кожном повезу са златотиском. На првој празној страни налази се запис јереја Остоје Поповића из 1773. године, изведен мрким мастилом:

Да се зна кадъ вистъ Сѣстои ѿрвей
Сѣптворѣна Днѣ ѿ(8) ≠ АШОГ.
Цена книзи гроша ві (12)
Подъписал Срей Касиѣ Домовичъ
Парохъ теочинскій.

Испод овога налази се горе поменути запис о великој глади, писан 1817. године:

На = : 1817 лѣто Хрѣтово Бистъ Велика Гладъ
Жито На чаршии по шка 37 пара.

2. Псалтир, штампан у другој половини XVIII века у Москви, са записом са почетка прошлог века, који гласи:

Сѣла (кнѣга) Псалтирѣ мнѣ Дѣнака мана Антонѣ ...
Наѣне Баевѣ ѿт села Бласаницѣ,
Того ради кой вѣзѣмъ да га каштигую на 25 батина.

3. Ирмологија, штампана 1791. године, у Бечу, у штампарији Курцбека, има на првој страни запис приложника Вукајла Вучетића из 1833. године, који је писан руком јереја Василија Дамјановића, пароха теочинског'

4. Типикон, штампан у Москви 1824. године, у кожном повезу са златотиском, и записом Теше Бајића из Брајића на првом празном листу:

Сѣю кнѣгѣ приложи газда Тешо Боић из села
Браића у цркви Брезанскѣ, отцѣ и матери
за вѣчитѣ споменѣ, и мртвима Јованѣ, Педѣ,
1. Априла 1854 лѣта.

5. Триод, штампан 1827. године у Москви, у кожном повезу са златотиском и записом на 1 страни, писаним 1837. године из кога се сазнаје да је књига раније припадала цркви св. Луке у селу Субјелу код Косјерића:

Она свјатаја и Божјественаја кнѣга глаголема
Пентикостаръ Храма свјатаго апостола Дѣки
въ Сѣвеле сѣцина. Писахъ Мѣсяца марта 25 = 1837. года.

6. Псалтир, штампан 1841. године у Москви, у кожном повезу са златотиском. На другој страни налази се запис приложника Младена Јоскимовића из Теочина, писан средином прошлог века, односно године 1850. У запису се, сем дародаваца, спомињу и чланови његове породице, за чије је здравље (живима), односно вечити спомен (мртвима) књигу приложио цркви. Текст записа на крају има две колоне имена, добијајући изглед читуље за помињање:

Ојо кнѣгъ приложи у црквѣ Брезанскѣ Младенъ Јоскимовићъ
изъ села Теочина, живимъ за здравлѣ, мртвимъ за
вѣчнѣи споменѣ.
Мертви: Јоксима, Ђоксима, Гаврила, Шилицѣ, Обрада,
Силеуна, Станикѣ, Рѣжице.
Живимъ: Младена, Мартѣ, Лювицѣ, Иванѣ, Јованѣ
ѣ Брезни, 2. Септемвриа 1850. Дѣта. Подписа Свѣи
Стефанъ Топаловићъ.

7. Антологион, штампан 1848. године у Москви, у кожном повезу са златотиском, не садржи старе записе.

8. Апостол, штампан у Москви 1851. године, у кожном повезу са златотиском, такође не садржи старе записе.

СПОМЕНИЦИ НАРОДНОГ ГРАДИТЕЉСТВА

Са развојем Брезне и саме Варошице у њој, средином и током друге половине XIX века, око цркве св. Димитрија поступно се формирало својеврсно црквено, административно, трговачко-занатско и просветно средиште сеоске заједнице суседних насеља која су гравитирала Брезни. У овом раздобљу овде је подигнуто више кућа и зграда различите намене и изгледа. На заравни и благим падинама, које се спуштају са скоро свих страна према цркви, са временом су никле многе „совре“ или „собрашице“ — дрвене полуотворене или сасвим отворене дрвене кућице покривене шиндром, налик на настрешницу или трем на стубовима, које су имућне породице и родови

подизали у близини црквене порте, а некад и код „записа“.³³ Ови необични споменици народног неимарства најчешће се могу срести још у западној Србији. Скромније „собрашице“ биле су у облику обичног дрвеног стола („совре“) са клупама око њега. Понекад се касније изнад овога подизао кров на четири стуба, са ниском оградом између стубова, образујући тако праву „собрашицу“. Ове мале зграде су служиле за окупљање рођака и пријатеља из околних села за време светковина, сабора, црквених празника или ради обреда, сусрета и договарања у различитим приликама. Према сачуваним подацима крајем XIX и почетком XX века око брезанске цркве било је 12 таквих „собрашица“, које су имале и своја посебна имена, према селима која су њих овде подизала — брезанска, теочинска, коштунџка, леушићка, лозањска, бершићка и срезојевачка. Од њих је до данас сачувана само једна, па и она у доста измењеном облику. То је мала зграда, која се налази прекопута старе општинске зграде (Сл. 32) југоисточно од цркве, у којој је данас смештена музејска етнографска збирка Сретена Љубеновића — Конкордија. Габарит, пропорције и унутарњи конструктивни склоп остали су исти, али је простор између стубова-носача испуњен ћерпичом и омалтерисан блатом, а на крову је стара шиндра уступила место ћерамиди.

Поред цркве био је и стари парохијски дом са станом за свештенике и црквена коњушница. У подношћу Ражине, јужно од цркве и у близини старе кафане, налази се једна црквена зграда, са подрумом зиданим од камена и приземљем подигнутим у бодручном конструктивном систему, са четвороводним кровом покривеним ћерамидом. Она се битно не одликује, ни по облику ни материјалу у коме је рађена, од уобичајених сеоских кућа у овом крају.³⁴ За разлику од ње данашња свештеничка кућа, подигнута у другој половини прошлог века, представља редак примерак стамбено-пословне куће са приземљем и спратом, која је више карактеристична за маловарошку архитектуру, и то ону врсту објеката двојне намене који су грађени у чаршијама (Сл. 33 и 34). Главном фасадом, на којој се истиче дрвени доклат на спрату, објекат је окренут средишњем делу амбијента. У приземљу је била продавница, окренута цркви са великим прозорима и улазним вратима, док се на спрат, који је служио за становање, улазило помоћу дрвених степеништа са источне стране, преко доклата, одакле се улазило у две одвојене собе. Зграда је зидана у бодручном конструктивном склопу, са испуном од ћерпича, а покривена је четвороводним кровом, који је некад покривала шиндра, а сада је као кровни покривач употребљена ћерамида. Она је у

приземљу имала различите радње, једно време је ту била опанчарско-обућарска радња, затим сајцијска, а на крају местна пошта.³⁵ Уз ову стару зграду, са њене западне стране, подигнут је почетком нашег века приземни објекат сличне намене, зидан опеком у кречном малтеру, са издуженом основом и четвороводним кровом.

Источно од цркве, у близини раскрснице, налази се бивша општинска зграда, (Сл. 35) грађена почетком друге половине XIX века, зидана од камена у кречном малтеру, споља и изнутра омалтерисана, са четири симетрично распоређене просторије. Има квадратну основу, величине 8,25 x 8,25 метара, зидове високе три метра (дебљине 65 см) са по два прозора на свакој страни, сем на источној, где се налазе улазна врата и један прозор. Зграду покрива четвороводни кров покривен ћерамидом.

Идући од општинске зграде према истоку, прелази се преко мале камене ћуприје, и долази до школске зграде, која је подигнута 1882—83. године. Према предању прва школа у Брезни је смештена у једној стамбеној кући — брвнари и почела је да ради око 1835—40. године у близини Ломиног потока. Први учитељи су били свештеници, а од средине прошлог века брезанска општина је примила у службу посебно школоване учитеље.

У Варошици је некада било низ различитих дућана и радионица (терезијска, ћурчијска, сарачка, ковачка), као и неколико воденица на Брезанској речици, од којих је сачувана само једна, у најновије време претворена у стамбени објекат. Она се налази северно од црквене порте, у близини пута којим се силази у Варошицу. У прошлом веку у Варошици је било и неколико кафана. Према Миленку Филиповићу, код цркве су најпре саградили кафану Терзићи, вероватно негде средином прошлог века, а после њих и Боровњаци, око 1875—80. године. Југозападно од цркве данас се налази у полусрушеном стању део велике, каменом зидане кафане, која је својом уздужном главном фасадом била окренута центру Варошице и цркви. Већи њен део власници су порушили 1980. године приликом изградње нове стамбене куће.

У последње време у самој Варошици и око ње ничу многи нови објекти, стамбене куће и куће за одмор, које по својој архитектури одударају од културно-историјског наслеђа и духовне традиције насеља, као и просторног амбијента Варошице, доводећи у питање даље очување и опстанак значајних вредности створених у прошлости на овом тлу.

НАПОМЕНЕ

1. Миленко Филиповић, Таково, насеља и порекло становништва, LXXV, САНУ, СЕЗ, 37, Београд, 1960.
2. Радомир Станић, Градитељство и сликарство из краја XVIII и почетка XIX века у пределима око Чачка, Зборник радова Народног музеја, X, Чачак, 1979, 5 — 50.
3. М. Филиповић, наведено дело, 6 — 8.
4. Душан Пантелић, Београдски пашалук после Свиштовског мира 1791 — 1794, Београд, 1927, 139 — 154. Исти, Београдски пашалук пред Први српски устанак 1794 — 1804, Београд, 1949, 108 — 113.
5. Археолошки споменици и налазишта, I Западна Србија, Београд, 1953, 33, 66, 168; Доброслав Ст. Павловић, Цркве брвнаре у Србији, Београд, 1962, 116, 119, 121, 126, 140, 141, 145, 160, 169; Р. Станић, наведено дело, 42—50; у коме је наведена сва основна литература о културном наслеђу таковско-рудничког краја.
6. Брезна спада међу старија насеља таковског краја. Први пут се помиње почетком XVIII века. Уп. Д. Руварац, Митрополија Београдска око 1735, године, Споменик СКА XLII, Београд, 1905, 202 — 203, Д. Пантелић, Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира, Споменик XCVI, Београд, 1948, 11 — 12, 26.
7. Владимир Стојанчевић, Српска национална револуција и обнова државе од краја XVIII века до 1839, Историја српског народа, V — 1, Београд, 1981, 7 — 156. У овом делу је и сва старија литература која се односи на развој Србије у XIX веку.
8. М. Филиповић, наведено дело, 180 — 185.
9. Д. Ст. Павловић, наведено дело, 121.
10. Р. Станић, наведено дело, 27.
11. Сем ове плоче и делова дрвене конструкције, није сачувано ниједно сликарско дело, односно икона која је припадала старом иконостасу.
12. Д. Ст. Павловић, наведено дело, 121.
13. Д. Руварац, наведено дело, 187, наводи податак да је 1733. године у суседном селу Лозњу била црква — брвнара, у којој су биле врло старе двери. Могуће је да је ова стара брвнара била касније (1814 — 17) пренета у Брезну, код Ломиног потока.
14. У атару села евидентирана су три стара, тзв. „маџарска“ гробља, једно на Овчици, друго на Трешњици код Јоковића кућа, а треће у близини Варошице, на Кремену. (Уп. М. Филиповић, наведено дело, 179 — 180).
15. На овакав закључак упућује чињеница да на овом локалитету нема надгробних споменика млађих од 1876. године.
16. Уп. Р. Станић, наведено дело, напомена 124.
17. Милан Ђ. Милићевић, Споменик знаменитих људи у српског народа, Београд, 1888, 554 — 557; Д. С. Поповић, Василије — Васа Поповић, главни кнез Пожешке нахије (1819 — 1832), Зборник радова Народног музеја, II, Чачак, 1971, 74 — 95.
18. Бранко Вујовић, Ликовна култура Србије у време проте Матије Ненадовић (1777 — 1854), Прота Матија Ненадовић и његово дело, САНУ 35, Београд, 1978, 67 — 96. Овде је наведена и сва старија литература.
19. Класицизам код Срба, св. 2, 308; Р. Станић, наведено дело, 31.
20. Класицизам код Срба, св. 2, 335.
21. Митрополит Михаило, Православна Српска црква у Књажевству Србији, Београд, 1874, 70.
22. Овај тип цркава је заступљен и у другим крајевима Србије. Слична архитектонска концепција примењена је и при изградњи цркава у Каони, Крагујевцу, Јагодини, Алексинцу, Књажевцу, Ђуприји, Вишњици, као и у старој Марковој цркви у Београду.
23. Величина прозорских перваза је 112 x 126 см.
24. Пластична декорација брезанских портала има своје стилске паралеле у порталима многих цркава широм Србије, подигнутих у време прве владавине

кнеза Милоша (1815—1839). Слични мотиви се појављују на црквама у Крагујевцу (1818), Светозареву (1818), Гучи (1831), Топчидеру (1832), Ђуприји (1834), Алексинцу (1837) и др.

25. Данас овог грба нема, као што је нестао и грб на северном порталу. Фотодокументација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву поседује снимке портала из времена пре 1970. године на којима се лепо виде ови грбови. Писцу ових редова нико у селу, па ни свештеник, није могао да пружи податке о овом вандалском поступку према културно-историјском споменику. Несхватљива је рушилачка намера извршиоца овог недела, поготову када се има у виду чињеница да се камени рељеф са представом српског грба морао уништити чекићем и длетом.

26. На предњој страни престоних икона, уз њихову доњу ивицу наведен је датум израде 1851, 20 јулија, а на полеђини Богородичине иконе налази се запис о изради и сликању иконостаса из 1852. године, који гласи:

Оу сје тепло: приложи се 50 дуката по писменоу свому закључању за вѣчни споменъ Іоанна Миловановиѣ из села Коштѣвића. 1852, 14-го Авгѣста.

27. Илија Димитријевић је недовољно познати сликар—иконописац, који је отпочео своју сликарску делатност у околини Крагујевца. Најраније његово дело је иконостас у Пољњама из 1843—44. године и једна икона која се чува у манастиру Вољавчи (Крштење Христово из 1855. године). Његова дела се налазе у Светозареву (икона Св. Саве из 1861. године), манастиру Каленићу (Св. Георгије, из 1862. године и Св. Јован Крститељ из 1864. године), Крњачи (икона Св. Луке из 1861), манастиру Тресије, манастиру Св. Романа код Ражња, у цркви у Алексинцу (еснафске иконе из 1888. године) и другим местима. Сликао је између 1870 и 1895. године иконостасе у Барањи, Славонији и Мађарској. Завршио је Академију у Бечу.

28. Enciklopedija likovnih umjetnosti, 1, Zagreb, 1962, 48. Уп. Павле Васић, Уметнички живот, Београд, 1976.

29. Катарина Павловић, Сликарство Димитрија Посниковића, Зборник Историјског музеја Србије, 5, Београд, 1968, 93—112.

30. Миодраг Јовановић, Српско сликарство у доба романтизма (1848—1878), Нови Сад, 1977, 77.

31. Уп. Б. Вујовић, Црквени споменици на подручју града Београда, Београд, 1973, 45—49, 65, 77, 116, 151, 183—187, 207, 294—295, 304—307, 353—354.

32. Исто, 77.

33. Према Јовану Цвијићу (Балканско полуострво и јужнословенске земље — основе антропогеографије, Београд, 1922, 181—382),обрашци су карактеристичне за западну Србију, односно простор од Мораве до Дрине, и појављују се једино око цркава и манастира. Увек су од дрвене грађе и имају једну просторију, „у чијој је средини велика совра а око ње клупе“. То су по њему „зграде сабора и народног весеља. Сваки имућни сељак има код цркве или манастира своју обрашцицу, у којој прима и гости сроднике и пријатеље о саборима“.

34. Настрешница — трем, која се налази са северне стране, подигнута је у новије време и по свом облику не одговара оригиналном изгледу објекта.

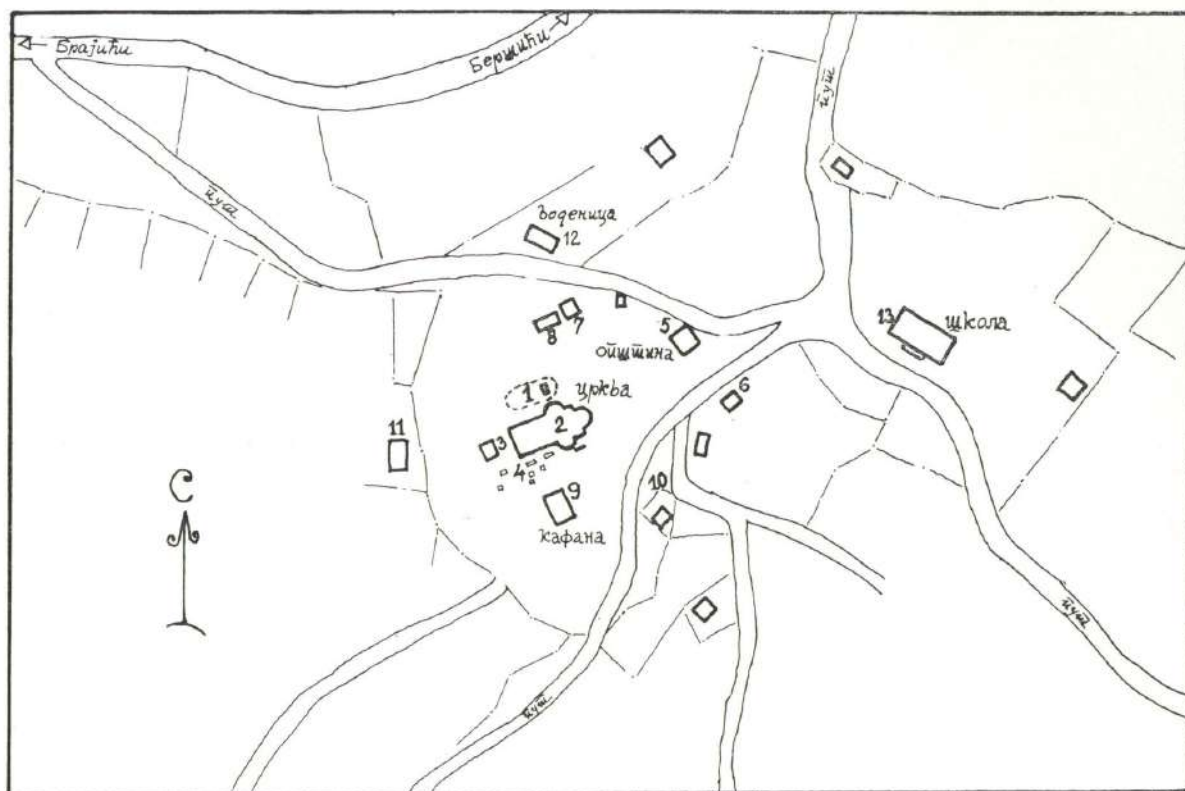
35. И ова изузетно лепа зграда је у новије време претрпела извесне преправке, које су измениле њен првобитни изглед. Ово се посебно односи на затварање доксата на спрату и неке измене у унутрашњости куће.

БРЕЗНА

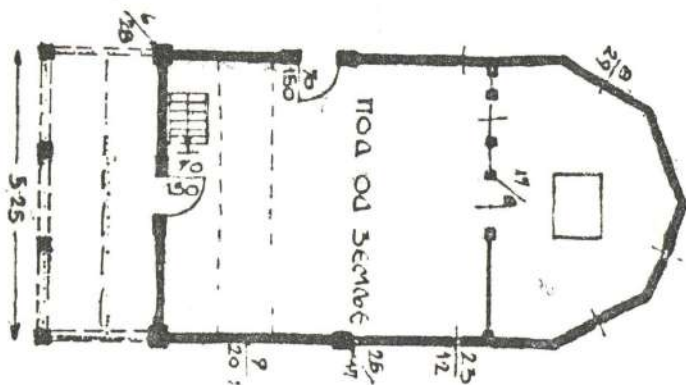
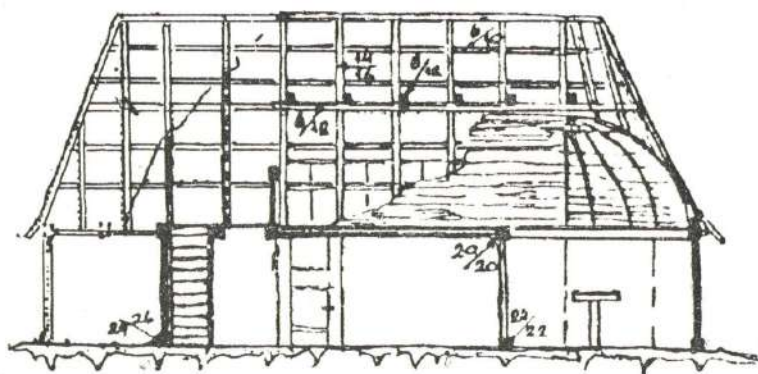
BREZNA

Esquisse de monographie culturo-historique d'une agglomération rurale

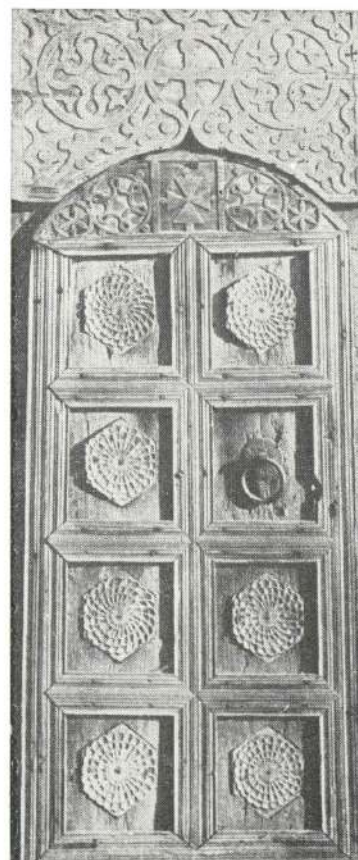
Le village de Brezna est situé à 22 Km à l'ouest de Gornji Milanovac et se range parmi les vieilles agglomérations de la région de Takovo et de Rudnik. A bien des égards c'est un village typique de cette partie de la Serbie. Par un concours de circonstances historiques et géographiques il a été, pendant des siècles, le centre d'une communauté rurale formée aussi des villages environnants. Au centre du village s'est formé, au cours de la première moitié du siècle dernier, un noyau, nommé Varošica, dans lequel se trouvent les restes d'une ancienne église en troncs de bois, d'un cimetière contenant des monuments funéraires caractéristiques, une église en pierre érigée en 1837—38 et toute une série de bâtiments qui sont des monuments valables de l'architecture populaire (mairie, maison du pope, divers magasins, etc.) L'église contient une iconostase richement ornée datant de 1851—52, exécutée par les frères iconographes Dimitrije et Konstantin Anastasijević, et d'autres oeuvres d'art de peintres serbes connus de la seconde moitié du XIXe siècle et de vieux livres liturgiques datant des XVIIIe et XIXe siècle et contenant des annotations de la même époque. Toute cette ambiance locale, culturelle et historique a son importance pour l'étude du passé historique de Brezna et de ses environs immédiats.

Сл. 1. Брезна, ситуација Варошице (1:2500)

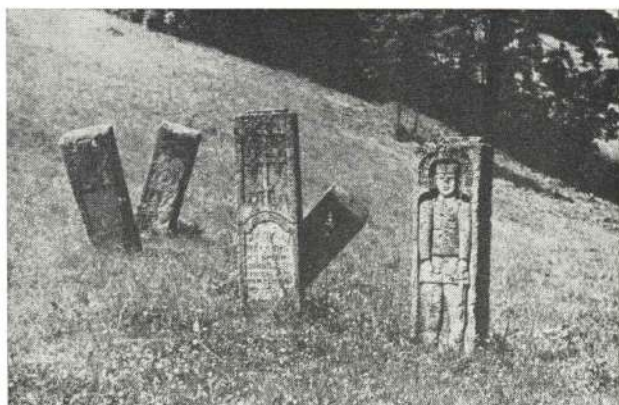
Сл. 2. Црква-брвнара из 1814—1817. године (по Д. Ст. Павловићу)

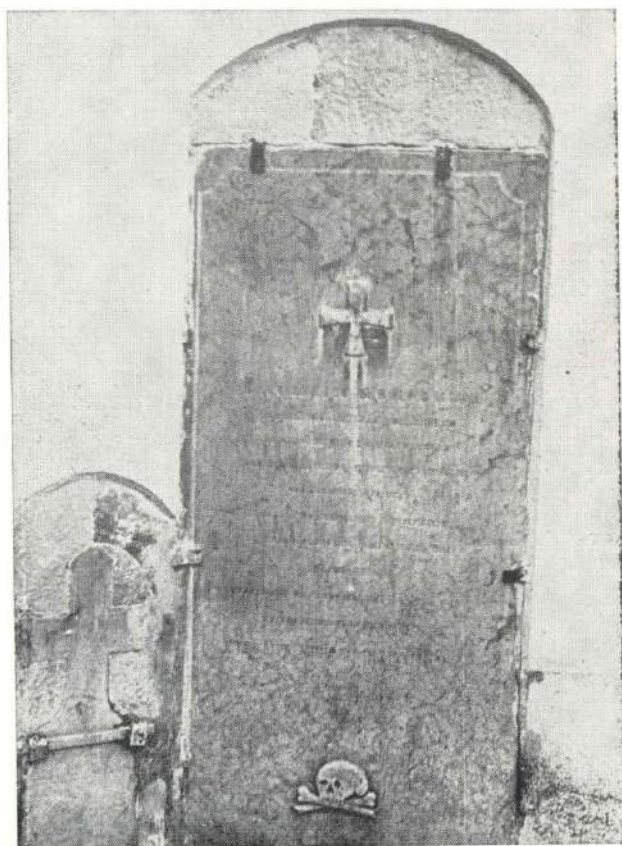
Сл. 3. Црква-брвнара, западна врата

Сл. 4. Црква-брвнара, камена часна трпеза

Сл. 5. Старо гробље са споменицима из XIX века

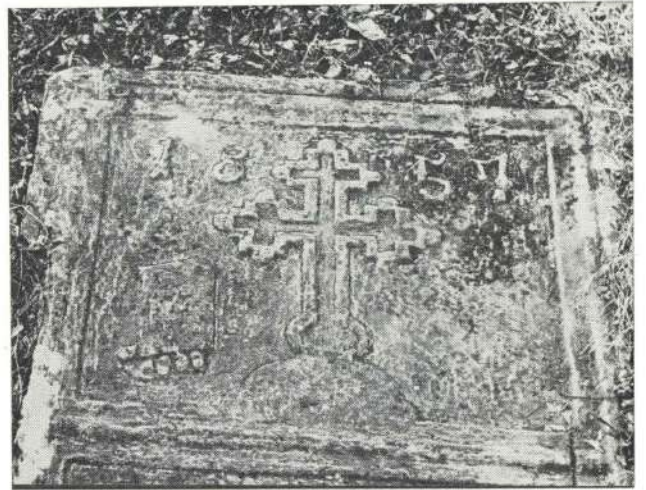
Сл. 6. Надгробна плоча кнеза Васа Поповића и споменик његовог сина Јована

Сл. 7. Надгробна плоча јереја Василија Дамјановића, 1845.

Сл. 8. Надгробна плоча Милисав Таловића
1853.

Сл. 9. Надгробна плоча непознатог свештеника
из 1857. године

Сл. 10. Два надгробна споменика из XIX века

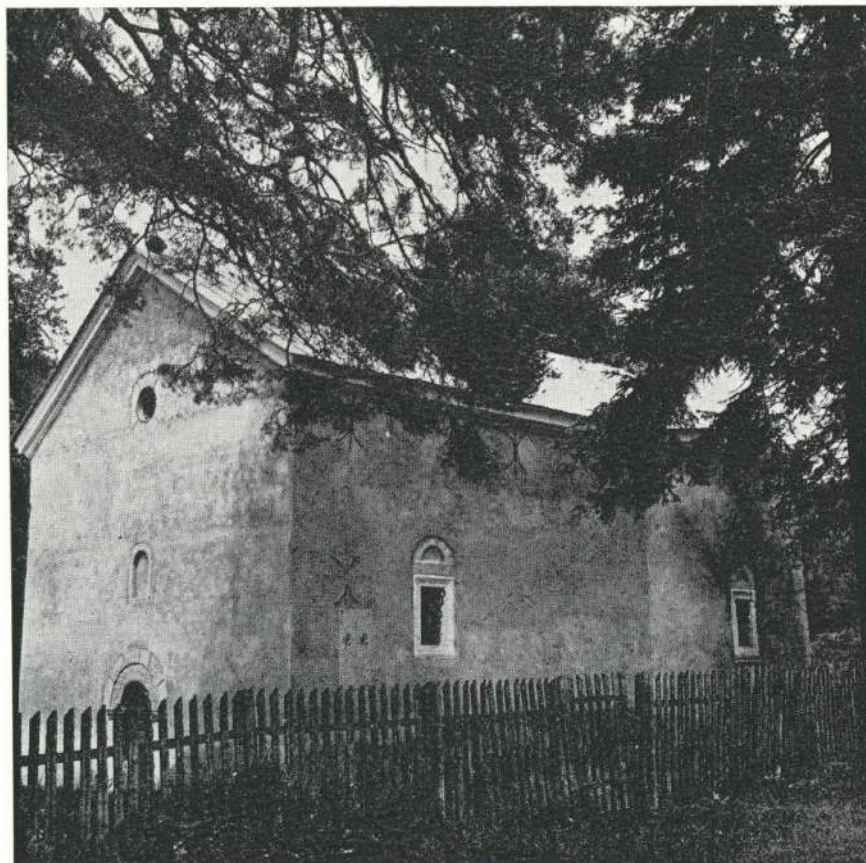
Сл. 11. Група споменика: Јована Васовића,
питомца војне академије, Гаврила Бајића и
Трифуна Крешановића

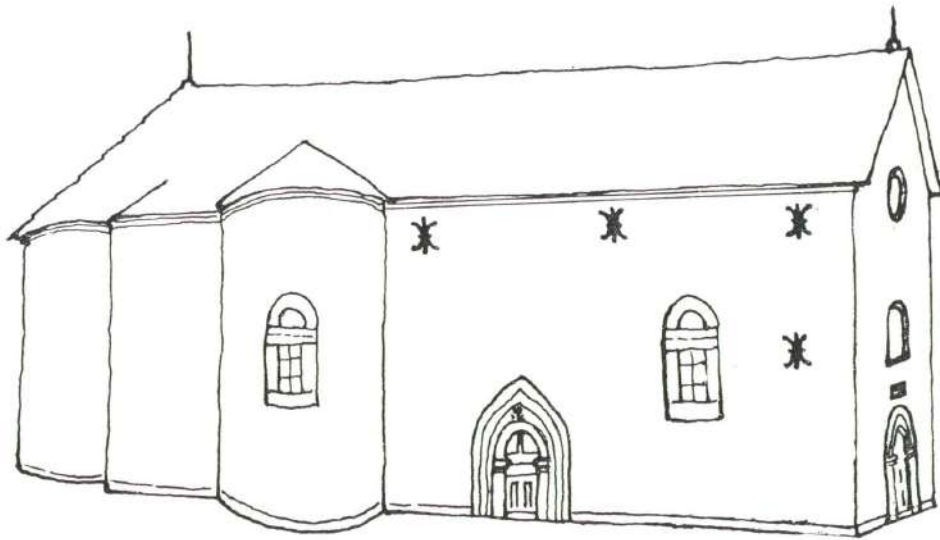
Сл. 12. Споменик Трифуна
Крешановића, источна страна

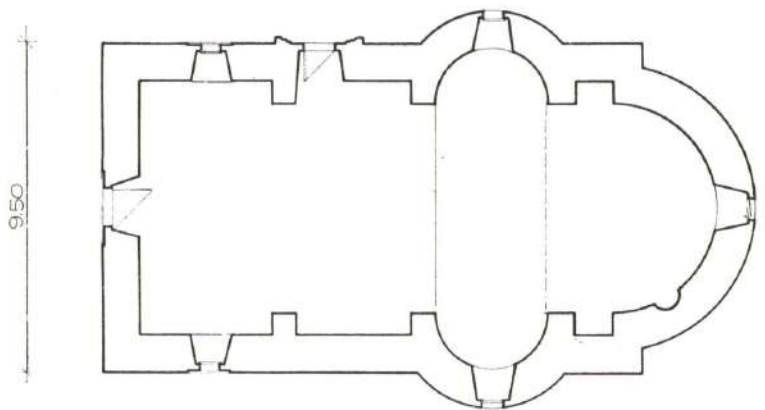
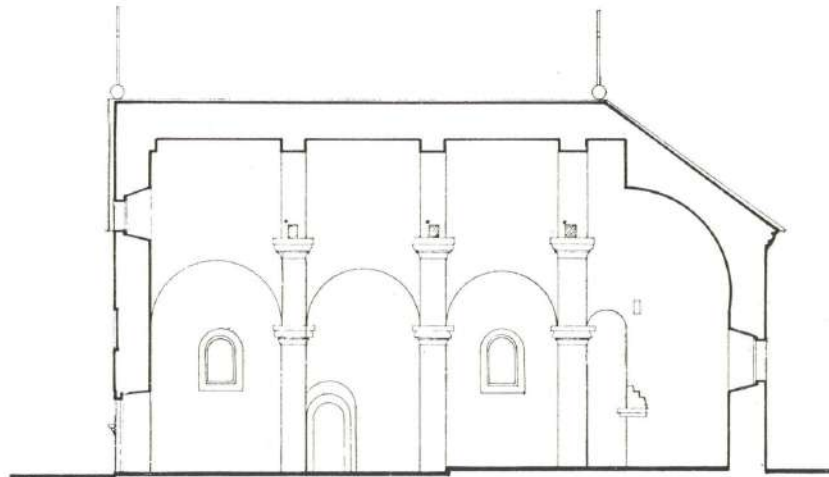
Сл. 13. Споменик Трифуна
Крешановића, западна
страна

Сл. 14. Брезна, Црква Св. Димитрија, изглед са југозапада

Сл. 15. Брезна, Црква Св. Димитрија, изглед са северозапада

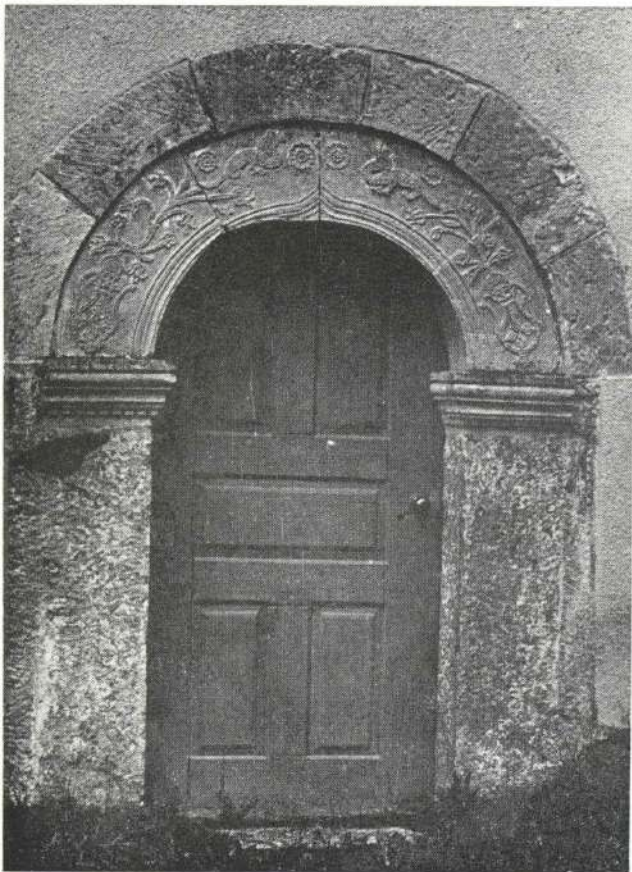
1900

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

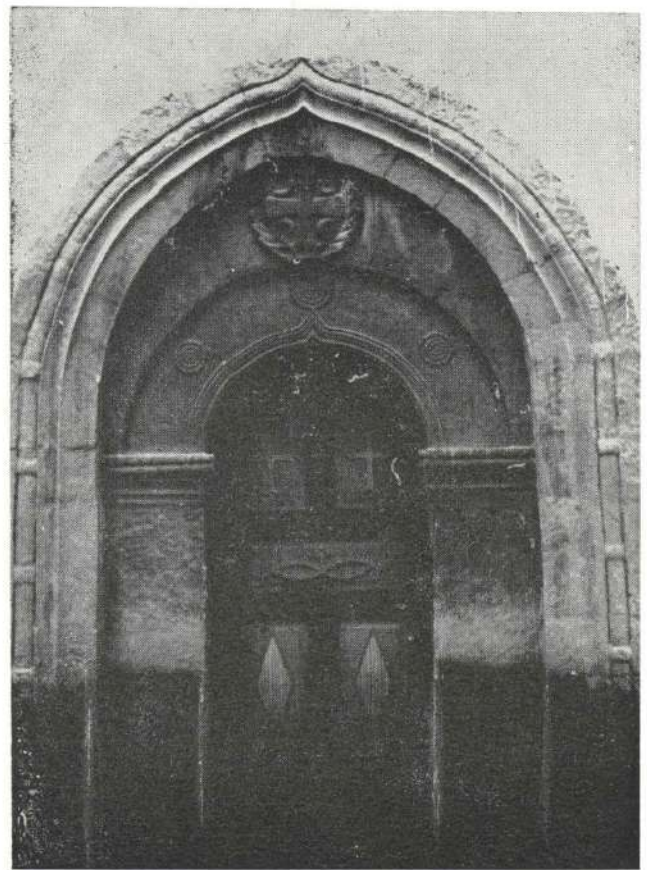
Сл. 16. Црква Св. Димитрија, основа и подужни пресек

Сл. 17. Црква Св. Димитрија, део северне фасаде

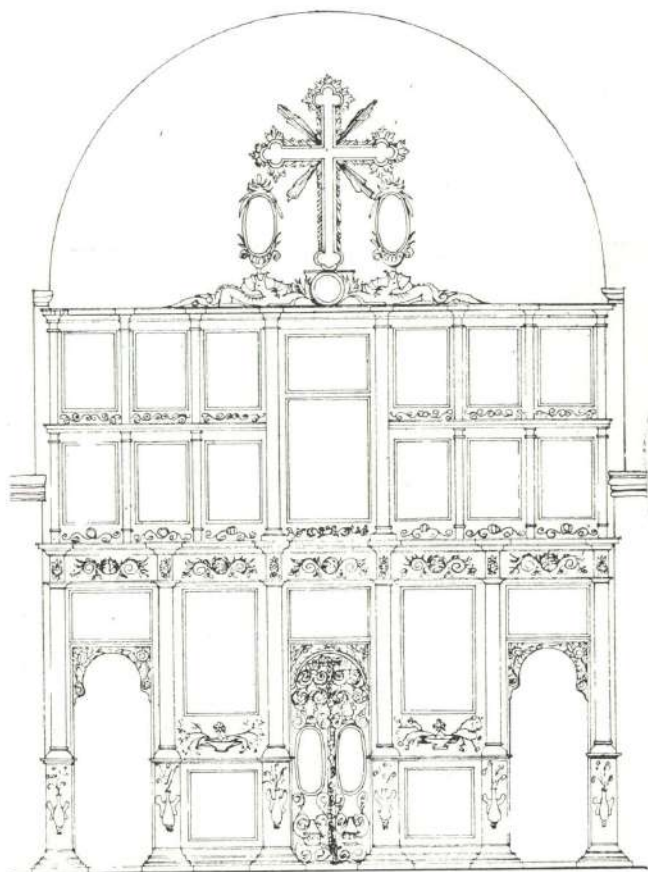
Сл. 18. Црква Св. Димитрија, западни портал

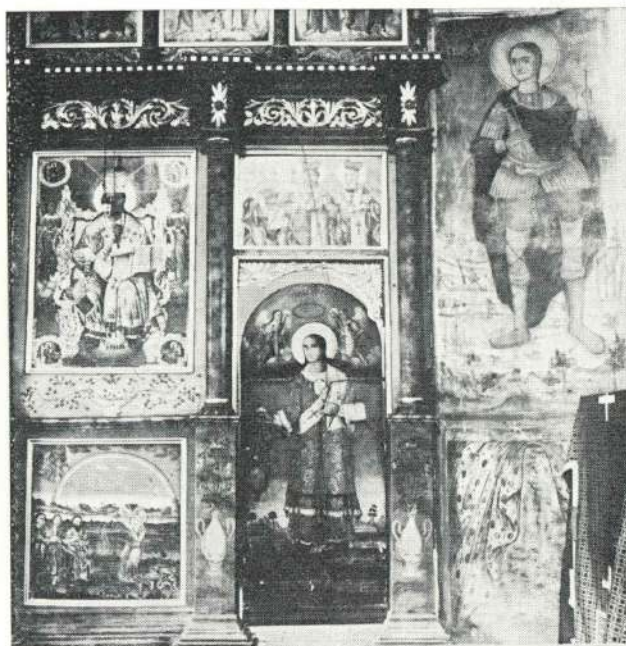
Сл. 19. Црква Св. Димитрија, северни портал

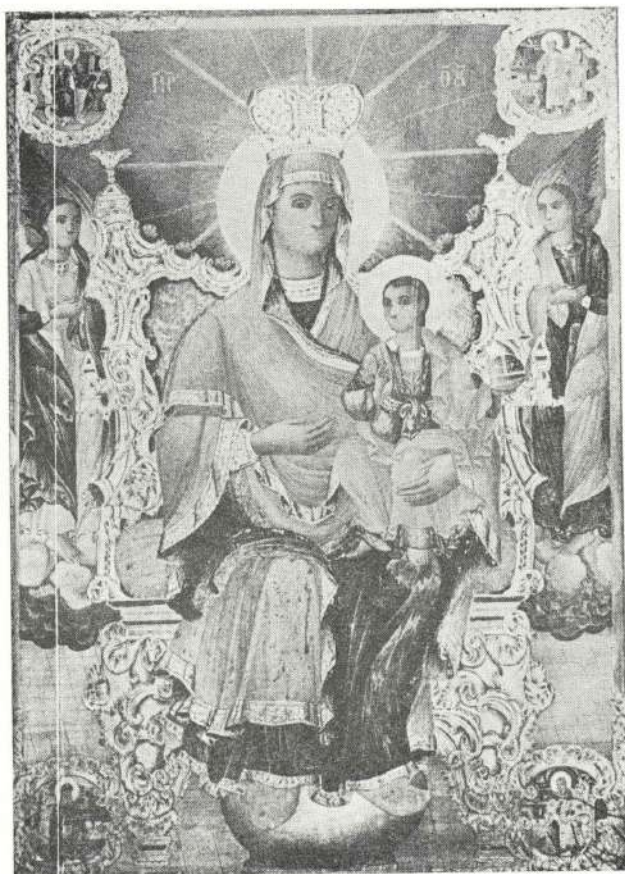
Сл. 20. Црква Св. Димитрија, општи изглед иконостаса, 1851—52.

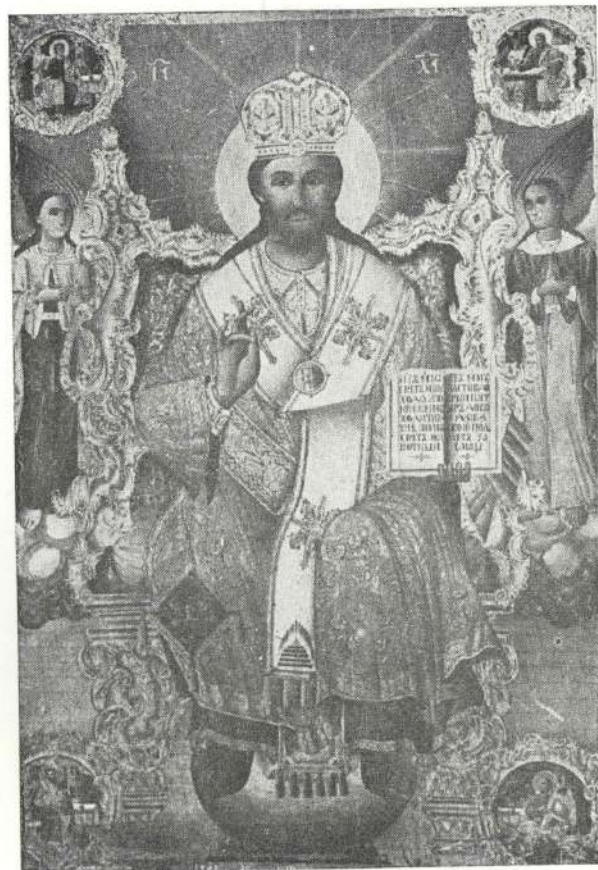
Сл. 21. Црква Св. Димитрија, схема иконостаса

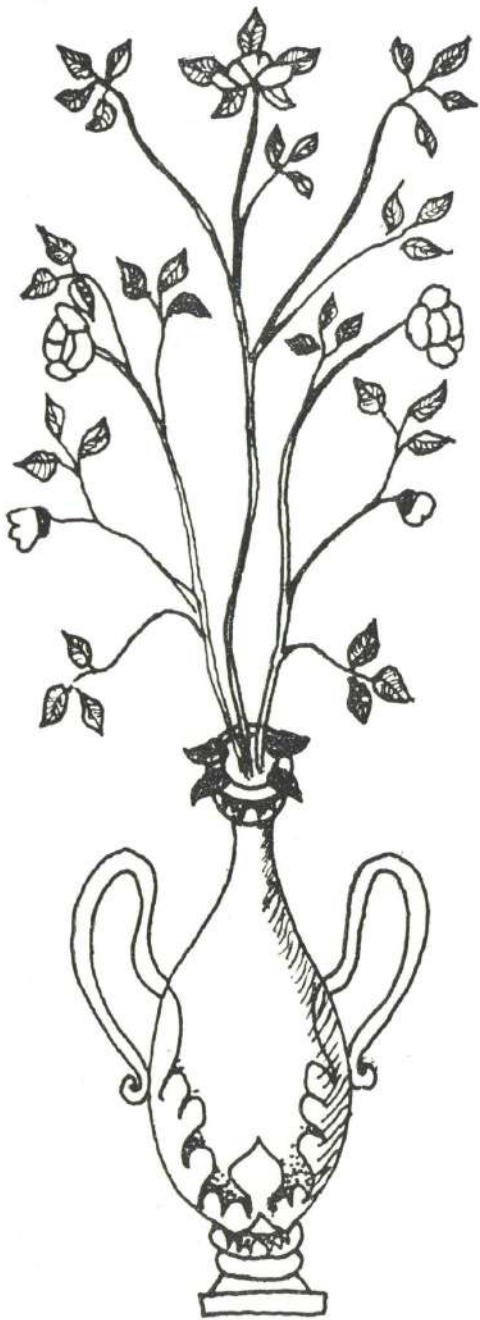
Сл. 22. Црква Св. Димитрија, јужни део иконостаса и зидна слика Св. Георгија

Сл. 23. Престона икона Богородице, 1851.

Сл. 24. Престона икона Исуса Христа, 1851.

Сл. 25. Декоративни мотив са иконостаса

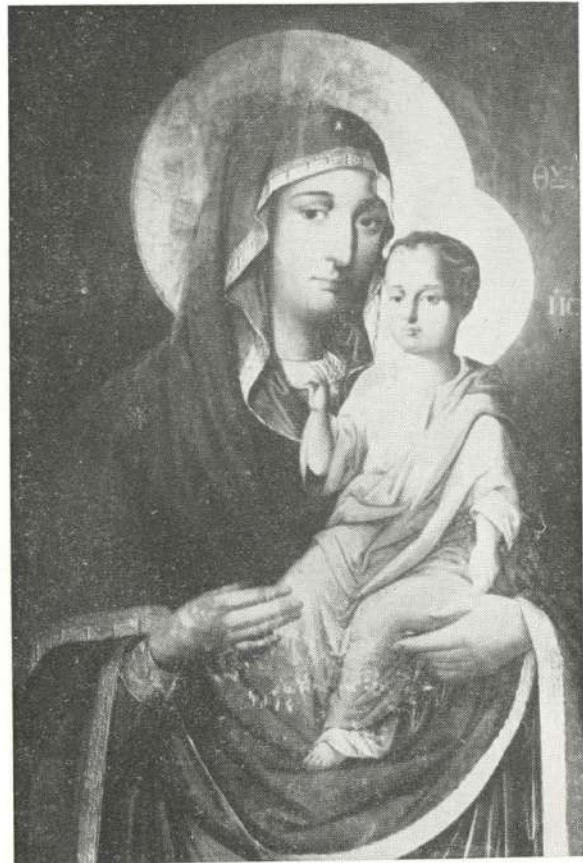
Сл. 27. Антимине из 1830. године

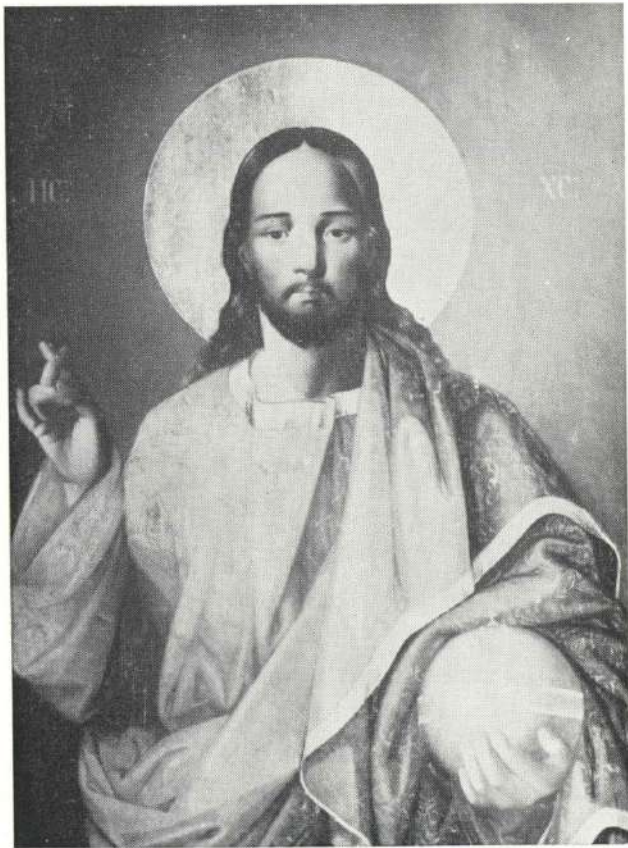
Сл. 26. Декоративни мотив са иконостаса

Сл. 28. Илија Димитријевић, икона Св. Арханђела, 1857.

Сл. 29. Димитрије Посниковић, Богородица са дететом, 1889.

Сл. 30. Димитрије Посниковић, Исусе Христосе, 1889.

Сл. 31. Димитрије Посниковић, Св. Катарина, 1889.

Сл. 32. „Собрашица“ из XIX века

Сл. 33. Стара кућа са дућаном из XIX века (пре преправки)

Сл. 34. Стара кућа са дућаном из XIX века (после преправки)

Сл. 35. Стара општинска зграда из XIX века

РАДОМИР СТАНИЋ

ИКОНОСТАС ЦРКВЕ МАНАСТИРА СРЕТЕЊЕ НА ОВЧАРУ

У историји наше старе уметности овчарско-кабларски манастири као особена просторна културно-историјска споменичка целина имају угледно место, иако им ова научна дисциплина и њој сродне гране много дугују у погледу њиховог истраживања и научног проучавања. Научно интересовање за ове споменике, који су утврђени као непокретна културна добра од великог значаја за историју и културу СР Србије,¹ потиче још од Вука Ст. Карацића, који је са страшћу аутентичног трагаоца за истинским вредностима нашег наслеђа први уочио и на светло дана изнео драгоцене податке о заоставштини неколико најзначајнијих манастира.² Од тада па до данас био је сасвим неуједначен ток занимања историчара, историчара уметности и архитектуре, као и других стручњака, према Српској светој гори, али се са сигурношћу може рећи да ни онда када је то интересовање било у складу са културно-историјским значењем и вредностима споменика у овом комплексу.

Не може се, међутим, рећи да овчарско-кабларски манастири нису били у видокругу наших водећих и научно активних историчара уметности и медијевалиста³ и страних византолога који су међу

првима почели да откривају дела наше древне уметности,⁴ али нико од њих није посветио већу пажњу њиховом изучавању. Док су се једни бавили проучавањем архитектуре,⁵ а други сликарством,⁶ ретки су појединци који су целовито обрађивали манастире. Неколико покушаја да се то учини, дало је лепе резултате, али с обзиром на циљ и карактер таквих приступа, наука није имала особите користи.⁷ Монографска обрада појединих манастира, остварена пре комплекснијих истраживања, доказ је повременог научног интересовања историчара уметности средње генерације,⁸ који су више научно актуелизовали поједина важна питања, него што су на њих дали дефинитивне одговоре.

Потреба за другачијим и савременијим прилазом испитивању и проучавању ове споменичке целине указивала се већ одавно, управо од како је историја уметности овладала новом методологијом, од како се интердисциплинарност као радни научни систем одомаћио у хуманистичким наукама и откако су утемељени амбициозни задаци и циљеви националне историје уметности.⁹

Можда би сва актуелност појединих научних проблема везаних за манастире на падинама Овчара и Каблара била на граници илузије да се са делатношћу заштите културног наслеђа није методолошки сјединила компонента истраживања као услов и императив. У таквом споју већ одавно се остварују многи видови примењеног истраживања који, колико год су у функцији заштите, обезбеђују веома важне, чак и капиталне, податке за дубље и свестраније познавање споменика. Овчарско-кабларски споменици и друге цркве у околини, које се хронолошки и стилски за њих везују, имали су срећу што су годинама у средишту пажње конзерватора и што је, на тај начин, успостављен активан истраживачки однос према њима. Иако су главни облици истраживања (археолошки, архитектонски, ликовни, архивски, историографски и други, усмерени ка томе да се установе најадекватнији видови конзерваторско-рестаураторских интервенција на архитектури и живопису, не може се ни слутити у којој мери њихови исходи обогаћују и оплођавају ону праву креативну научну историјско-уметничку мисао. Истраживачко-конзерваторски третман манастира Благовештење,¹⁰ Св. Тројице¹¹ и Никола¹² омогућио је непосредан увид у најдубље слојеве архитектонског организма ових споменика, с једне, и најкомплексније сагледавање свих својстава очуваних уметничких садржаја, с друге стране. Документација, која је током истраживања и извођења заштитних захвата

прикупљена, представља такву грађу која ће пружити елементе и податке за сасвим нова научна сазнања.

У комплементарном односу са резултатима конзерваторских истраживања налази се реализација научног пројекта проучавања зидног сликарства, иконописа и преписивачка делатност у овчарско-кабларским манастирима, који преко Завода за заштиту споменика културе из Краљева финансира Основна заједница науке региона Краљево.¹³ Циљ овог пројекта јесте управо да се, на основу комплетне документације и паралелних истраживања дође до аргументованих научних судова о свим најважнијим питањима везаним за фреско-сликарство и иконопис, и да се, што је могуће шире, осветли улога ових манастира у продукцији и украшавању рукописних књига, другим речима, да се што потпуније обелодани њихова културна, просветна, духовна и друштвена функција.

Не улазећи, овог пута, у проблем зидног сликарства и преписивачке делатности, за чије је боље познавање прикупљена исцрпна документација, дотаћићемо се иконописне уметности која је најмање изучавана и чија су дела, нарочито она познија, неправедно подцењивана.

До сада је, бесумње, највећа пажња поклоњена очуваним деловима иконостаса из Благовештења и другим делима из XVII века.¹⁴ Иконе из доцнијег раздобља обухваћене су само делимично у оквиру општих прегледа уметничког садржаја овчарско-кабларских манастира¹⁵ и у оквиру обраде посебних тема.¹⁶ Што се тиче већих иконописних целина — иконостаса из XIX века — они су, како смо видели, само успут спомињани, понекад са најсажетијим освртом на проблем атрибуције, али никада са упуштањем у њихова стилска и друга својства.

Радећи на прикупљању документације о свим уметничким вредностима овчарско-кабларских манастира, били смо у прилици да уочимо не само низ нових података о сликарској заоставштини из XIX века, већ и да учврстимо мишљење о значају појединих већих сликарских творевина које су све до сада остале недовољно познате. Реч је, пре свега, о три иконостаса који су у целини очувани и који као својеврсне целине заслужују да буду посебно анализирани и проучавани. То су иконостаси у црквама манастира Никоље, Сретење и Благовештење. Овог пута ћемо се задржати само на иконостасу цркве манастира Сретење на Овчару, јер, с обзиром на особености и на евидентне ликовне вредности, заслужује посебну пажњу и самосталну обраду са научном документацијом.

Сретењски иконостас представља, уствари, зидану олтарску преграду насталу у оквиру просторног склопа и конструктивног решења првобитног храма. Већ ова чињеница указује на значај иконостаса као архитектонског елемента који чини јединство са градитељском концепцијом цркве. Зидана олтарска преграда је доста ретка појава у нашим сакралним грађевинама која је озбиљније почела да се истражује тек у последње време.¹⁷ Она може да се прати у нашим храмовима од XIII века. Међу најстарије и свакако најзанимљивије зидане олтарске преграде спада преграда у Белој цркви каранској код Титовог Ужица,¹⁸ вероватно из 1340—1342. године. У мало познатој цркви, у селу Вражији Камен код Врања, запажено је присуство оваквог олтара, који, по свему судећи, потиче из почетка XIV века. Из овог столећа потичу зидани иконостаси у Старом Нагоричину и Липљану и још неким црквама. У раздобљу XVI — XVII век саграђено је неколико храмова са зиданом олтарском преградом, међу којима се истичу цркве у Поблаћу код Прибоја,¹⁹ Јаначком Пољу код Новог Пазара,²⁰ Шопском Рудару код Криве Паланке, Крепићевцу, Пустинји и Слоештици.²¹

Иконостас у Сретењу хронолошки се сигурно везује за старију цркву, коју је, као што је познато обновио и опустели манастир епископ поставио Никифор Максимовић, потоњи ужички епископ, истакнута личност Србије у доба кнеза Милоша.²² Иако се манастир у историјским изворима први пут спомиње тек у XVII веку²³ „судећи по архитектури цркве, мермерној розети и мермерној крстионици може се са разлогом претпоставити да је постојао у XVI веку. На такав закључак упућује и очувани зидани иконостас, једини те врсте у овчарско-кабларским манастирима, као и околност да се испод зидних слика рађених 1844. године назире ранији фреско слој“.²⁴ Са много разлога овај навод се може узети као оправдан, јер сви елементи упућују на констатацију да је приликом обнове црква у доброј мери задржала првобитна архитектонска својства, међу којима је зидана олтарска преграда несумњиво најтипичнија архаична црта. Нису, на жалост, извршена истраживања на основу којих би се могло установити до којег степена је била очувана стара црква, односно зидани иконостас. У сваком случају, садашњим изгледом иконостас у Сретењу се доста везује за зидану олтарску преграду Беле цркве у Карану.

Зидана олтарска преграда у сретењској цркви одваја простор наоса од олтара целом висином од пода до свода. Преграда има укупно три отвора: отвор где су смештене царске двери, отвор за северни

улаз у олтар и отвор са полукружним засводњењем у горњем делу у коме је смештен крст са Христовим распећем, Богородицом и Св. Јованом Богословом. Масивна и солидно зидана преграда има и конструктивну функцију, јер својим горњим делом придржава свод наоса. Судећи по облицима зиданих иконостаса у поуздано датованим црквама, има се утисак да је сретењска олтарска преграда при обнови цркве ипак претрпела неке измене. Преграде у старијим храмовима захватале су висину до нивоа архитравне греде, односно највише до тачке одакле почиње свод. Примери иконостаса црква у Поблаћу,²⁵ Јаначком Пољу,²⁶ Шопском Рудару,²⁷ Липљану²⁸ и Крепичевцу²⁹ ово најбоље сведоче. Сретењски се, међутим, уздиже до свода чинећи с њим конструктивну целину. Већи полукружни отвор изнад архитравне греде, у коме је смештен крст са распећем и део изнад њега што се везује за свод, чини се, потиче из времена обнове цркве — из 1818. године. Јер, данашњим својим укупним изгледом овај зидани иконостас нема потпуне аналогије ни у једној очуваној олтарској прегради из времена од XIII до XVII века, осим што је само доњим делом близак неколицини, а највише, као што смо рекли, иконостасу у Белој цркви каранској.

Све зидане олтарске преграде имале су свој сликани украс који је програмски и тематски прилагођен карактеру светости овог дела храма који раздваја земаљски и небески свет. Шта је било насликано на површинама првобитног иконостаса у Сретењу — није познато, али се може претпоставити да се испод данашњег бојеног слоја, вероватно, налазе остаци деизиса и других фреско-икона на тему молитве, а у оквиру програма симболичких сцена често надахнутим библијским метафорама.

Данас је читава олтарска преграда са обе стране прекривена сликаним декорацијама комбинацијом слике на малтеру и слика на дрвеном носачу рађених техником иконописа. Аутор ових украса је Живко Павловић, истакнути сликар XIX века, родом из Пожаревца, и један од аутора зидних слика у храму и његовој припрати.³⁰

На западној — главној страни иконостаса сликани украси на малтеру у техници *al secco*, распоређени су у складу са уобичајеним представама на олтарским преградама и то тако што је аутор рачунао да ће оне заједно са сликама на дрвеном носачу — иконама тек чинити целину. Како је слике у обе технике радио један те исти сликар по претходно утврђеној концепцији, њему, свакако, није било тешко да оствари такво програмско и ликовно јединство.

У најнижој зони, у висини царских двери, површине су прекривене сликаним завесама светло-жуте боје, украшеним стилизованим биљним орнаментима у ромбоидним пољима. Иначе, део преграде испод архитравне греде по вертикали подељен је у пет делова које оивичавају сликани стубови са профилисаним капителима. Северни и средњи лучно заведени пролаз оперважен је у горњем делу фризом од храстових листова. У висини престоних икона на јужном делу иконостаса насликано је попрсеје Св. Јована — † Οαγιοϋ Ιωαννις ο προδρομος приказаног како у десној руци држи развијен свитак са читљивим текстом.³¹

У висини архитрава на површини ограниченој с доње и горње стране траком украшеном уплетеном лозицом, дуж целе преграде, протеже се фриз од дванаест апостола са Исусом Христом, који је приказан у средини, на царском престолу. Апостолска попрсеја од северне према јужној страни нижу се овим редом: Св. Матија — Ἁ. ἀπ. Ματθαῖος, Св. Филип — Ἁ. ἀπ. Φιλίππος, Св. Симеон — Ἁ. ἀπ. Σίμωνος καὶ ἀνδρῆ, Св. Јаков Заведејев — Ἁ. ἀπ. Ἰακωβὸς Ζεβεδαιῶν, Св. Матеј — Ἁ. ἀπ. καὶ εὐαγγ. Ματθαῖος, Св. Петар — Ἁ. ἀπ. Πέτρος, затим Исус Христос — Ἰησ. Χρῆς, Св. Јован — Ἁ. ἀπ. καὶ εὐαγγ. Ἰωαννῆς, Св. Андреј — Ἁ. ἀπ. Ἀνδρέου, Св. Јаков Алфејев — Ἁ. ἀπ. Ἰακωβὸς ἀλφειῶν, Св. Јуда — Ἁ. ἀπ. Ἰούδα Ἰακωβ, Св. Вартоломеј — Ἁ. ἀπ. Βαρθολομαῖος и Св. Тома — Ἁ. ἀπ. Θωμᾶ.

Северно од лучног отвора, у коме је смештена целина са крстом, представљена је стојећа фигура Св. Николе — Ἁ. Νικόλαος. Одевен је у архијерејску одећу држећи у десној руци затворену књигу, а у левој жезло. Јужно од лучног отвора насликан је Св. Сава — Ἁ. Σάββας ἁ. ἀρχ. εὐαγγ. у свечаној архиепископској одежди са истим реквизитима у рукама. У потрбушју лука над отвором налазе се три медаљона са представом Св. Авекрија — Ἁ. Ἀβερκίου, Св. Евсевија — Ἁ. Ἐυσέβιου и непознатог светитеља. С једне и друге стране од њих на луку дат је по један анђеоло у стојећем ставу. Лево и десно од лучног отвора представљен је по један серафим, а највише површину испод свода односно изнад отвора са крстом испуњава велика композиција Тајне вечере — Тайна вечерџа.

Источна страна олтарске преграде, њено позађе, украшено је оскуднијим садржајем који у програмском смислу нема много везе са темама приказиваним на иконостасима. Он је, уствари, саставни део општег програма декорисања олтарског простора. Има се утисак да је сликар на овим површинама стављао оне фигуре и сцене које нису могле да нађу своје место на другим зидовима. У висини царских

двери а између њих и северног улаза у олтар, представљен је, у стојећем ставу, црнокоси свештеник чије су руке везане. Изнад њега исписан је текст који гласи: *Свѣщеник недостоинъ сѣжити стѣ тайнѣ свѣзамѣ ѿ ангѣла.* Представа ове личности има сасвим одређено симболично значење. Изнад царских двери приказана је Св. Тројица — *Сѣмъ Троица.* Свѣрено до отвора са крстом је Св. Силвестер — *Сѣмъ Силвестерѣ папа,* а јужно Св. Јован — *Сѣмъ Јованъ Ипактисѣ.* Споредније површине третиране су доста немарно. Прекривене су лежерно изведеном орнаментиком стилизованих биљних и геометријских мотива.

Није тешко уочити да су површине на главној — предњој страни иконостаса у програмском погледу исликане на традиционалан начин. Исус Христос са апостолима, Св. Јован Крститељ и Св. Никола су личности које су још од XIII века сликане на олтарским преградама.²⁸ Није, међутим, било уобичајено, без обзира на све поштовање, да се Св. Сава слика на олтарским преградама, али је често приказиван у олтарском простору.³³ Све остало што је насликано на малтеру овдашњег зиданог иконостаса више се везује за тематску садржину слика које испуњавају зидове олтарског простора и наоса, него за сликани програм преграде.

У стилском и техничком погледу сликани украси изведени на површини зиданог иконостаса, ни по чему се не разликују од осталих слика које прекривају зидне површине олтара и наоса.³⁴ Чест је случај да се се сликари, сликајући свѣтачке представе на зиданим олтарским преградама, трудили да слике схвате и изведу на иконописачки начин, при чему су примењивали посебан поступак у моделовању и исликавању ликова. У Сретењу је, међутим, Живко Павловић испољио потпуно истоветан однос при сликању украса на иконостасу и слика на зидовима храма. Стога је лако препознати његову руку на обе ове целине.³⁵

Тематско и програмско јединство са украсима на зидовима иконостаса чине слике на дрвету — иконе које су постављене на олтарској прегради. Њихов распоред је уобичајен и типичан не само за време настанка, већ и за раније раздобље. Оне се смишљено уклапају, односно допуњују репертоар тема сликаних на зидној површини иконостаса. Саставни су део једне целине. На главном улазу у олтарски простор смештене су царске двери. Северно и јужно од двери налазе се престо не иконе Богородица са Христом и Исус Христос. У лучном отвору изнад архитравне зоне испуњене фризом апостола са Исусом Христом, постављен је крст са представом Хри-

стовог распећа поред којег су северно Богородица, а јужно Св. Јован Богослов.

Царски двери, крст са постољем и иконе Богородице и Св. Јована Богослова обрађени су у дуборезу на начин на који је то у ово доба рађено. Упадљиво вешто и лако мајстор је у липовом дрвету извео веома складан орнаментални систем, који се заснива на стилизацији биљних мотива и геометријских елемената. Резане у плитком рељефу са сигурним осећањем форме и изванредном техником при моделовању орнамената и њихових целина, царске двери су свакако најрепрезентативније дуборезно остварење. Ктитору је очигледно био циљ да се сва пажња усредреди на овај део иконостаса кад је реч о пластичној обради, мада при том није занемарен крст и комади који чине његову целину. Престоне иконе, рађене на једноставној равној дасци, без икаквог су дуборезног украса. Оне су једноставно умонтиране у правоугаона лежишта на иконостасу, издубљена при њиховом постављању. Није тешко закључити да је аутор дуборезних делова иконостаса истоветан са мајстором који је радио његов сликарски — иконописачки део. У прилог овој констатацији иде податак да су престоли на којима седе Христ и Богородица на престоним иконама, по начину како су они орнаментисани, веома слични са декоративном пластиком дуборезбарених двери. Поједини мотиви на иконама, нарочито по томе како су обликовани, потпуно су истоветни са мотивима са царских двери.

Царске двери у погледу дуборезне обраде представљају пример лепог склада између концепције и реализације. Сликане површине ограничене су на левој и десној страни венцем од стилизованог храстовог и буковог лишћа. Горе и доле су изрезбарене целине које се састоје од акантусовог лишћа и ваза украшених цветовима. Северно и јужно крило двери раздваја дуборезна вертикална трака испуњена храстовим лишћем и шишаркама. Све то чини доста раскошан декоративно-пластичан оквир који донекле засењује иконописом украшена елипсоидна поља. На тим пољима (18 x 64 cm) насликани су Богородица и арханђео Гаврило из Благовести. Богородица је дата на северном крилу. Изнад ње је натпис *Блговѣщеніе вѣцѣ Мѣрѣч*. Представљена је у постојећем ставу окренута у 3/4 профила у десно, док јој свети дух у виду голуба слеће на главу са зраком сунца. Смерног, скоро детињег израза, Богородица је прекрстила руке на прсима. Обучена је у тамно-плаву хаљину, порубљену око врата и на рукавима златном траком са ниском од драгог камења. Огрнута је мекоријом кармин црвене боје, чији је крај пребачен преко

леве руке. Испод мафорија видљива је смеђа коса са раздељком. Богородица стоји у ентеријеру који је испуњен једноставним намештајем и поплочаним подом. Правоугаони сто прекривен је зеленим чаршафом обрубљеним смеђом траком. Сто се ослања на стопу кружног облика. Са леве стране је драперија, чији су набори сликани светлим и тамним тоновима црвене боје.

Инкарнат Богородичног лица изведен је зелено-окерним тоновима, који описују сенку на ивицама лица, док су светљени делови моделовани светлијим окерима са светло-ружичастим акцентима, који су на најистакнутијим деловима образа, носа и чела. Сенке у удубљењу око очију наглашене су и изведене светлосмеђим тоновима.

Арханђео Гаврило — *С. арханџла Гаврила*, насликан на јужном крилу двери, приноси Богородици љиљанов цвет држећи га у десној руци док испруженим кажипрстом леве показује на небо. Арханђео је је искоракнуо десном ногом ка Богородици и, мада стоји на облаку са којег слеће није постигнут утисак лакоће његовог небеског бића. Напротив, изобличена и тешка стопала остављају утисак тежине и статичности целој фигури и њеној прикованости за тло. Арханђео је одевен у белу хаљину украшену на рукавима златном наруквицом и драгим камењем. Преко дуге беле хаљине је краћа, зелена, скупљена око струка и порубљена златном траком на којој је посуто драго камење. Шал кармин-црвене боје пребачен је преко груди, а крајеви се лепршава спуштају испод руку. Сазвучју чистих и звонких боја доприноси и модроплава боја арханђелових крила. Моделација лица постигнута је на исти начин као и на лицу Богородице. Заобљена форма главе моделована је мрким окером у осенченим деловима и расветљена до бледих и ружичастих окера на испупченим партијама лица.

Престоне иконе, брижљиво сликане на једноделној липовој дасци, чине занимљиве творевине у којима су дошли до изражаја минуциозност иконописне технике, с једне, и стилске карактеристике типичне за њиховог аутора. Као што је код царских двери присутно настојање да се лепотом дуборезне орнаментике импресионира верник, тако је код престоних икона испољена тежња да се исти ефекти постигну сликањем у боји.

Исус Христос на престољу (54 x 77,5 x 2 цм)

Исус Христос — *Иис Хрс* са круном на глави, тамне косе која у увојцима пада по раменима, седи на раскошном златном трону и тамно-плавом јастуку украшеном златним кићанкама. Трон је сав обликован маштовитом комбинацијом стилизованих биљних и ге-

ометријских мотива. Његов наслон је пресвучен зеленом тканином, на којој су златом извезени геометријски мотиви. Христ, одевен у архијерејску одежду, десном благосиља, а у левој држи отворено јеванђеље на коме је исписан следећи текст: *Иъзвѣстѣ пастырѣ добрый и знаю моа и знают тоа. Икоже знаетъ мѣщцъ и азъ знающа.* Доња тамно-плава наборана хаљина која пада по стопалима, украшена је сребрним везом. Епитрахилъ је зелен са златном траком на порубима. Пурпурни сакос обрубљен је златном траком и ниском драгог камења као и златним везом у облику цветова. Сакос је постављен зеленом тканином. О десном Христовом боку виси златом везен надбедреник са крстом црвене боје. Бели, свилени омофор украшен је златним везом и златним тракама што носе драго камење. Пурпурно-златна круна на глави декорисана је разнобојним драгим камењем. Христов трон са црвеним супеданеумом лебди на сивим усковитланим облацима. Христово лице моделовано је лазурним наносима жутог окера, који се благо затамљује до мркой окера у сенкама око очију, на ивицама лица и на осенченим партијама врата. Ружичастим окером акцентовани су најосветљенији делови образа, чела и уста. Позадина је тамно-плава до половине иконе, а у горњем делу је расветљена у светло-плаву боју хоризонта који са сунчаним зрацима што се шире око Христовог ореола стварају утисак продубљеног простора. Цела сликана површина уоквирена је црвеном траком са белим ивицама. Трака се у угловима проширује у виду стилизованог биљног орнаmenta.

Богородица на престолу са Христом (53,5 x 77,5 x 2 cm)

Приказана је Богородица — *Мѣщцъ* која седи на раскошно обрађеном златном трону чији наслон са сваке стране придржава по један атлант, на тамно-плавом јастуку украшеном златним кићанкама. Наслон на унутрошњој страни трона пресвучен је зеленом тканином декорисаном златним нитима. Богородична дуга наборана хаљина је тамно-плава и украшена сребрним везом на крајевима, а златном траком око врата и по ивици рукава. Мафориј, кармин-црвене боје са зеленом поставом, оивичен је златном траком и драгим камењем. На глави јој је отворена златна круна украшена драгим камењем. У десној руци држи скиптар, а левом придржава Христа који седи на крилу. Христос благосиља десном, а у левој држи скиптар и придржава тамно-плаву сферу. Одевен је у светло-сиви хитон и цинобер химатион. На глави му је златна круна. Испод трона је црвени супеданеум. Позадина, инкарнат и моделација решени су на исти начин као и на икони Исуса Христа. У доњем делу испод

супеданеума ситним словима исписан је текст: Изовразилъ Живко Павловичъ, иконописец пожаревачкій. У Крѣшевцѣ А: априла 16. А: Г. 1844.

Текст натписа открива три важна податка: име аутора, датум настанка икона и место у коме су сликане. За даља разматрања подаци су значајни као одреднице, не само за решење питања атрибуције, већ и за утврђивање других важних момената из живота и рада Живка Павловића.

Крст са распећем, Богородица и Св. Јован Богослов

На архитравној греди, која належе на доњу страну полукружног отвора у другој зони иконостасног зида, смештена је посебна целина иконостаса, коју чине крст са Христовим распећем и иконе Богородице и Св. Јована Богослова. У дубоком рељефу представљени су адосирани грифони, чији су репови увијени у медаљон испод крста. Медаљон, на коме је насликана уобичајена представа Адамове лобање као симбола Голготе, уоквирен је резбареним рамом испуњеним латвицама цвета. На њега је наслоњен крст, који је дуборезно скромно обрађен. На споју кракова изрезбарени су снопови зракова, а тролисни завршеци кракова оперважени су представом стилизованог храстовог лишћа. На врху вертикалног крака налази се скулпторално обрађен голуб у лету. Ивице сликаних површина прати трака испуњена зрнцима и удубљењима. Из раширених челусти рифона раздвајају се изрезбарени листови акантуса и храста, који држе елипсоидне иконе са представом Богородице и Св. Јована. Оквири ових икона резбарени су у облику храстовог и буковог лишћа, чије представе такође испуњавају површине лево и десно од грифона.

На крсту је насликано Христово распеће. Исус Христос — $\text{I}\overline{\text{C}}\text{C}\overline{\text{H}}\text{C}$ је представљен са кратким брковима и брадом, а дуга смеђа коса пада му по раменима. Клонуле главе у десно, Христ је наг, са сивом перизомом око бедара. Дугачким ексерима, који пробијају шаке и стопала, прикован је за крст. Из рана на грудима тече крв у млазевима. У пољима тролисно завршених кракова крста приказани су симболи јеванђелиста: анђео — Матеј (горе), орао — Јован (доле), бик — Лука (лево) и лав — Марко (десно). Доста неспретна и несразмерно мала фигура Христа насликана је са мање пажње, али је инкарнат брижљиво моделован тамним окерима у осенченим деловима форми, а светло-жути окерима расветљени су испупчени делови лица и тела.

Десно испод крста постављена је икона са представом Св. Јована Богослова — $\text{S}\overline{\text{C}}\text{C}\overline{\text{H}}\text{C}$. Светитељ је приказан у стојећем ставу, са подбоченом десном руком, како с болом посматра распетог Христа.

Окренут је у 3/4 профила стојећи у пејзажу чији су окерни брежуљци обрасли зеленим жбуњем. Јованова хаљина је зелена. Огрнут је тамно-црвеним огртачем који се лепршаво спушта до земље низ леви бок.

Лево од крста на површини истог облика насликана је Богородица — *МР ОЧ*. Одевена је у зелену хаљину и тамно-црвени мафориј. Окренута профилом према Христу, молитвено је склопила руке којима држи убрус. И она је приказана у пејзажу сличне обраде. Инкарнати су изведени на исти начин као и код осталих икона.

Аутор сликаног украса на зиданом иконостасу и дрвеним носачима у цркви манастира Сретење, Живко Павловић, добро је позната личност у нашој новијој историји уметности. Највеће заслуге за боље познавање његовог дела несумњиво има др Павле Васић, најистакнутији истраживач српске уметности XVIII и XIX века. У свој невеликој монографији о овом уметнику³⁶ писац је сабрао сва дотадашња сазнања не само о Живку Павловићу, значајном представнику тзв. прелазног стила у развоју српског сликарског схватања, већ и о другим иконописцима његовим савременицима. Пишући о Павловићевим делима, Павле Васић се осврнуо и на зидне декорације и иконостас стретењске цркве.³⁷ Дајући само основне информације о распореду приказаних тема на зидним површинама, он доноси текстове написа о живописању храма и сликању икона,³⁸ али се не упушта дубље у стилска разматрања, осим у случајевима када у овим Павловићевим делима проналази елементе којима поткрепљује тезе о његовом уметничком развоју. Караткеристична је Васићева недоумица у погледу утврђивања Павловићевог и Јанковићевог удела у осликавању олтарског простора, наоса и припрате.³⁹

Иако су Васићева истраживања Павловићевог дела дала изванредне резултате, остаје чињеница да још увек није сагледан његов опус, нити су у потпуности осветљени развојни путеви његове сликарске и дуборезбарске делатности.⁴⁰

За боље познавање Павловићевог дела од посебне је важности истраживање и проучавање његове активности у време када је боравио у Крушевцу. Иако нису познати архивски подаци који би одређеније говорили о његовом боравку и делатности у Крушевцу, поуздано се зна да је 1844. године у овом месту имао иконописачку радионицу.⁴¹ Изгледа да је, према једном документу, и умро у Крушевцу или околини између 1851. и 1852. године.⁴² Верује се да је у Крушевцу, поред икона, па и целог иконостаса у цркви Лазарици, сликао портрет Милисава Браљинца, потпуковника и председника

суда округа крушевачког, који се данас чува у крушевачком Народном музеју.⁴³

За време свог боравка у Крушевцу Павловић је, изгледа, сликао иконостасе у Кожетину (Александровац), Варварину, Рибнику код Трстеника,⁴⁴ Кончулу код Рашке⁴⁵ и, вероватно, у крушевачкој Лазарици.⁴⁶ Сви ови иконостаси, међутим, не спадају у његова најбоља остварења, али већ показују евидентније знакове Павловићевог ослобађања од старих преживелих иконографских и стилских образаца, које су примењивали зографи из цинцарских иконописачких кругова, код којих је наш уметник, према Васићевом мишљењу, стицао прве сликарске поуке.⁴⁷

Много више доказа о својој прогресивној трансформацији у иконографском и стилском погледу Живко Павловић је пружио на делима које је радио по наруџбини и препоруци ужичког владике Никифора Максимовића. То су, пре свега, фреске и иконостас у Сретењу и репрезентативни иконостас у чачанској цркви Св. Вазнесења, који је сликан 1846. године.⁴⁸ Иконостас у трнавској цркви Св. Благовести, сликан после чачанског,⁴⁹ и иконостас у цркви Св. Николе у Брезови код Ивањице, настао 1846, такође су радови овог сликара у чијем је настанку несумњиво имао удела ужички епископ Нићифор.⁵⁰

Зидне слике и иконостас у Сретењу, доста обимно дело и хронолошки најстарије које је Живко Павловић сликао под патронатом ужичког епископа и на подручју његове епархије, показује колико је овом иконописцу и „ликоресцу“ стало да хвата корак са одавно продрлим и већ одомаћеним модерним сликарским схватањима која су струјала из Бесарије више деценија. Распет између строгих конзервативних захтева тадашње црквене клијентеле и сопствених жеља да се приближи „академичким“ обрасцима, Павловић је, увек поштујући укус наручилаца, уздржано и опрезно у своја дела, заснована на поствизантијском концепту, уносио по који елемент, што га одаје као сликара који би се радо упустио у авантуру попут Д. Аврамовића, М. Марковића, Д. Посниковића и других да је имао ктиторе подобне митрополиту Петру Јовановићу, човеку који је фаворизовао сликаре школоване у аустријским академијама и радионицама и да је сликарски занат пекао у атељима где се могло учити молерају како се већ деценијама слика у западном свету. Међутим, његово скромно сликарско образовање, које је стицао код неког непознатог зографа из јужних крајева и, вероватно, краће време код Георгија Бакаловића,⁵¹ није му допуштало да битније ра-

звије своје склоности ка прихватању и усвајању нових идејних и стилских оријентација, које су све више освајале српско црквено сликарство. Стога је он био најсигурнији када се кретао у оквирима зографског сликарског света. То потврђују дела настала под покровитељством ужичког епископа, у које нешто одлучније и смелије уноси иконографске и стилске елементе западњачког уметничког схватања.

Зидне слике у Сретењу можда су најцелисходнија грађа за проучавање новина које уноси у своје сликарство. Пример Крунисања Богородице у полукалоти апсиде, где је раније заузимала место мирна и статична Богородица Орната, показује да у програм осликавања храмова он већ 1844. године уноси теме из католичке иконографије. Учиниће то он у свакој другој прилици, било да је у питању иконостас или зидна декорација. Чачански иконостас, целина најразвијенијег типа, показује можда више колико се Живко Павловић колоритом приближио пречанским сликарима него избором тема, мада је и на овом плану учинио значајне кораке. Професор Васић, изврстан познавалац уметности овог доба, врло добро је уочио прекретничке иновације на чачанском иконостасу,⁵² премда није имао прилике да га види очишћеног од патине и прљавштине. Сада је то дело звучних колористички хармонија, кроз које струји сасвим нови дух у одосу на још увек задржан поствизантијски и зографски концепт као најважније обележје овог дела. После конзервације иконостас у чачанској цркви ће пружити нове драгоцене податке за изучавање Павловићевог дела, јер нам се чини да је од изузетног значаја за његово потпуније сагледавање.

Престоне иконе из Сретења, сликане две године раније од чачанског иконостаса, значајне су управо због тога што је већ на њима дошао до изражаја покушај одсуднијег одвајања од зографског начина сликања. Статичан, крут и беживотан став Богородице и Христа, с којим се увек суочавамо на иконама цинцарских зографа, овде се некако размекшава, динамизује и оплемењава, не само у укупном третману, већ и у појединостима. Довољно је, на пример, упоредити икону Богородице са Христом из 1841. године⁵³ са сретењском иконом исте теме, да би се виделе све разлике. Па ипак, Павловић није имао довољно знања и смелости да направи радикалнији преокрет. Спутавали су га и строги конзервативни захтеви ктитора, које је морао беспоговорно да извршава. Док царске двери из Сретења, и по начину дуборезног украшавања и по сликарској обради, представљају дело које Павловићев опус чине занимљивим по хтењима аутора да се

превазиђе старо на свом путу немоћи ка потпуном прилагођавању новом и савременом, дотле крст са Христовим распећем показује сву оданост овецталим предлошцима чак и суморну неспретност у сликарском третману Христове фигуре и симбола јеванђелиста. И на другим његовим већим целинама могу се уочити велике разлике у квалитету сликарске обраде и примена неједнаких иконографских образаца. То се још најбоље може уочити на иконостасу цркве у Рибнику и Кожетину, мада и чачански иконостас није лишен стилско-техничких и иконографских дистинкција.

Иако, можда, излази из оквира овог рада, постоји једно питање у стваралаштву Живка Павловића које још нико није уочио. То је проблем утицаја или боље рећи — зависности овог сликара од иконописног схватања Алексија Лазовића, недовољно истраженог живописца који је, самостално или у заједници са својим оцем Симеоном, „родом от Бијелог Поља“, неколико деценија на почетку XIX века насликао велики број иконостаса и икона на широком подручју Пећке патријаршије од Далмације до Крагујевца и од Дечана до Чачка.⁵⁴ Очигледно је, наиме, да постоји доста заједничких црта између ова два сликара, не само у погледу идејне иконописне усмерености, већ и у облици стила. Пажљивим разматрањем битних обележја једног и другог иконописца долази се до основне претпоставке да се Живко Павловић свакако угледао на делу Алексија Лазовића. Који су, међутим, путеви којима је пожаревачки молер долазио у додир са Лазовићевим делима или, боље рећи, који су им то били заједнички узор — питање је које заслужује пажњу да постане предмет посебних истраживања. Јер, и ако се прихвати да су цинцарски мајстори имали пресудан утицај на сликарско образовање овог иконописца, како објаснити неке упадљиве блискости између њега и Алексија Лазовића? Разуме се, у контексту овог питања налази се важан научни проблем међусобних веза и утицаја сликара који су припадали тзв. прелазном стилу. Водећи и способнији у том кругу морали су бити узор слабијима, али то треба истражити и аргументовано доказати.

Иконостас цркве манастира Сретење, посматран као целина која се састоји од зидних декорација и иконописних слика, вредно је Павловићево остварење, не само за боље познавање његовог опуса, већ и проучавање уметничких прилика и схватања у Србији око половине прошлог века. За осветљавање сликарске баштине чачанског краја оно је необично важно због тога што је то последњи већи ансамбл, којим се, заједно са иконостасом цркве у Чачку, завршава тзв.

прелазна фаза у сликарској уметности ове области. Све што ће после 1846. године настати на плану иконописа на концепцијама конзервативног зографског схватања и са извесним елементима новог, толико је минорно да више не представља било какву вредност осим документ и сведочанство о животарењу већ преживелог и ишчезлог схватања које ће се још коју деценију продужавати у облицима блиским још само најреакционарнијим црквеним круговима. С обзиром на карактер зидане олтарске преграде, чије се декорације не могу посматрати одвојено од њеног старијег порекла, сретењско „темпло“ је дело које ће и даље привлачити пажњу истраживача, утолико пре што су зидани иконостаси мање проучавани, него што по својим особеностима и значају заслужују.⁵⁵

НАПОМЕНЕ

1. Статус непокретних културних добара од великог значаја овчарско-кабларски манастири стекли су одлуком Скупштине СР Србије („Службени гласник СР Србије“ 14/1979).

2. В. Ст. Караџић, *Почетак описанија српски манастира*, „Даница“, забавник за годину 1826, Беч 1826, 9 — 24.

3. М. Валтровић, *Говор којим је отворен четврти излог архитектонских и других снимака*, „Гласник српског ученог друштва“, XLVI, Београд, 1978; исти, *Старе српске црквене грађевине*, „Српске илустроване новине“, Нови Сад, 2. август 1981, 26; В. Петковић, *Српски споменици XVI — XVIII века*, „Старинар“, н. ред, VI, Београд, 1911, 165 — 193; исти, *Старине, записи, натписи и листине*, Народни музеј у Београду, Београд, 1923; исти, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд, 1950, 27 — 29, 135, 222 — 225, 308, 330; Ђ. Бошковић, *Средњовековна уметност у Србији и Македонији*, Београд, 1948, 18 — 20; Ђ. Бошковић и други, *Споменици културе у Овчарско-кабларској клисури и њеној најближој околини*, „Старинар“, н. с. књ. I, Београд, 1950, 91 — 108; С. Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, Београд, 1955, 89 — 91; В. Ј. Ђурић, *Иконе из Југославије*, Београд, 1961, 63; М. Ђоровић — Љубинковић, *Пећко-дечанска иконописна школа XIV—XIX век*, Београд, 1955, 12—14; иста, *Средњовековни дуборез у источним областима Југославије*, Београд, 1965, 90, 103 — 105, 107; С. Душанић, Р. Николић, *Овчарско-кабларски манастири*, Београд — „Туристичка штампа“, 1963; Р. Станић, *Благовештење под Кабларом*, „Градац“, 1—2, Чачак, 1963, 35 — 44, 48 — 59; Д. Ранковић, *Манастир Никоље у Овчарско-кабларској клисури*, „Градац“, 2, Чачак, 1964, 32 — 56; иста, *Графички извори зидног сликарства у наосу цркве манастира Никоље под Кабларом*, „Зборник радова Народног музеја“, I, Чачак, 1969, 55 — 61; иста, *Овчарско-кабларско четворојеванђеље из збирке проф. Алексе Ивића*, „Зборник за ликовне уметности“, 1, Нови Сад, 1965, 107 — 115; М. Чанак — Медић, *Благовештење под Кабларом*, „Саопштења“, IX, Београд, 1970, 199 — 221; иста, *Манастир Тројица под Овчаром*, „Рапска баштина“, 1, Краљево, 1975, 81 — 94; Д. С. Поповић, *Манастир Ваведене*, „Зборник радова Народног музеја“, III, Чачак, 1973, 25 — 38; исти, *Преписивачка делатност Овчарско-кабларских манастира*, „Зборник радова Народног музеја“, VII, Чачак, 1976, 81 — 92; Д. Милошевић, *Уметност у средњовековној Србији*, Београд, 1980, 23, 37 — 38.

4. F. Kanitz, *Serbien, Historisch-ethnographische heisentudien aus den Jahren 1859 — 1868*, Leipzig, 1869, 150 — 158; П. Покрѣшкинъ, *Православната црковната архитектура XII—XVIII стол. въ нынѣшнемъ сербскомъ королевствѣ*, Г. Петербург 1906, из 50;

G. Millet, *L'ansien art serbe. Les eglises*, Paris 1919, 27 — 29.

5. М. Валтровић, *op. cit.*, Ђ. Бошковић, *op. cit.*, М. Чанак — Медић, *op. cit.* П. Покришкин, *op. cit.*

6. В. Петковић, *op. cit.*, С. Радојичић, *op. cit.*, В. Ј. Ђурић, *op. cit.*, Д. Милошевић, *op. cit.*

7. С. Душанић, Р. Николић, *op. cit.*

8. Р. Станић, *op. cit.*, Д. Ранковић, *op. cit.*

9. Особите заслуге за научну афирмацију српске уметности за време турске доминације имају др Сретен Петковић превасходно својом студијом *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1614 — 1644*, Нови Сад, 1965, затим др Светозар Радојичић (*Мајстори старог српског сликарства*, Београд, 1955), др Војислав Ј. Ђурић, др Дејан Медаковић, др Здравко Кајмаковић (*Зидно сликарство Босне и Херцеговине*, Сарајево, 1971, *Георгије Митрофановић*, Сарајево, 1977), Мирјана Шакота, (*Ризница манастира Бања код Прибоја*, Београд, 1981) и др.

10. Археолошка истраживања сондажног карактера у манастирској цркви извеле су Милена Икодиновић и Душанка Ранковић — Вучићевић. Обимни конзерваторски радови на цркви и другим објектима изведени су по пројекту и уз стручни надзор арх. Милке Чанак — Медић, а конзерваторским радовима на фрескама руководио је Звонимир Зековић, уз консултацију са Душанком Ранковић — Вучићевић.

11. Пројекат конзерваторско-рестаураторских радова на цркви и манастирском конаку израдила је арх. Милка Чанак — Медић. Археолошка истраживања извели су Душанка Ранковић — Вучићевић и Часлав Јордовић. Архитектонска истраживања и конзерваторско-рестаураторске радове на цркви и конаку изведени су под руководством арх. Марије Домазет, уз консултацију са М. Чанак — Медић.

12. Први радови на конзервацији и санацији конака изведени су под руководством Доброслава С. Павловића, а превентивни заштитни радови на цркви по упуствима Д. Ранковић — Вучићевић. Недавно су завршени опсежни архитектонско-конзерваторски радови на конаку и цркви који су извођени по пројекту арх. Марије Домазет. Конзерваторски радови на фрескама најпре су извршени под руководством Звонимира Зековића, да би недавно, после нових слојева прљавштине, биле очишћене и конзервиране под стручним руководством Милана Ђокића и Зорице Златић. Иконостас је конзервиран у Заводу за заштиту споменика културе у Краљеву, уз стручни надзор Зорице Златић.

13. Научни руководилац овог пројекта је др Гојко Суботић, виши научни сарадник Византолошког института САНУ из Београда. Реализатори су Р. Станић и З. Златић — Ивковић, историчари уметности, са сарадницима.

14. П. Покрѣшкинъ, *нав. дело* 43 — 46; М. Д. Протић, *Драгачево и његови славни синови*, Ниш, 1940, 26 — 27; С. Радојичић, *Мајстори старог српског сликарства*, 89 — 90; М. Ђоровић — Љубинковић, *Пећко-дечанска иконописна школа*, 12 — 13; иста, *Средњовековни дуборез у источним областима Југославије*, 90, 103 — 105, 107; С. Душанић, Р. Николић, *Овчарско-кабларски манастири*, 24 — 26; Р. Станић, *Благовештење под Кабларом*, 54 — 58; М. Шакота, *Ризнице манастира у Србији*, Београд, 1966, 28 — 29; Д. Милошевић, *Сликарство у средњовековној Србији од XII до средине XVIII века*, Београд, 1974, 36 — 37; иста, *Уметност у средњовековној Србији од 12. до 17. века*, Београд, 1980, 23, 37 — 38.

15. С. Душанић, Р. Николић, *нав. дело*, 25, 48, 55.

16. Р. Станић, *Прилог познавању дела Јанка Михаиловића Молера, Сретена Протића и Алексија Лазовића*, „Зборник радова Народног музеја” VII, Чачак, 1976, 138 — 147, сл. 15 — 19; исти, *Градитељство и сликарство из краја XVIII и почетка XIX века у пределима око Чачка*, „Зборник радова Народног музеја”, X Чачак, 1980, 38 — 40, сл. 37 и 38.

17. Изванредну студију, која у првом делу осветљава генезу иконостаса у византијским црквама, а у другом разматра тематске особености фреско-декорације на олтарским зиданим преградама, написала је др Гордана Бабић, *О живописном украсу олтарских преграда*, „Зборник за ликовне уметности” 11, Нови Сад, 1975, 3 — 49. У комплементарном односу са овом студијом стоји занимљива расправа Ивана Ђорђевића, *О фреско-иконама код Срба у средњем веку*, Зборник за ликовне уметности 14 (Нови Сад 1978), 77 — 98.

18. З. Симић, *Иконостас Беле цркве у селу Карану и каранска Богородица Тројеручица*, „Старинар”, VII, Београд, 1932, 15 — 35.

19. С. Душанић, *Полимље и задужбина Мехмед-паше Соколовића у Поблаћу код Рудога*, „Гласник српске православне цркве”, 1—2, Београд, 1967, 18 — 22.

20. Р. Станић, *Архитектура и сликарство XVI и XVII века*, Нови Пазар и околина монографија, Београд, 1969, 231 — 232; Г. Бабић, *нав. дело*, 40.

21. Г. Бабић, *нав. дело*, 40, С. Душанић, *нав. дело*, 20.

22. В. Ст. Караџић, *нав. дело*, 21, Ј. Вујић, *Путешествије по Србији*, I, Београд, 1901, 203. О Никифору Максимовићу види: Љ. Дурковић — Јакшић, *Епископ ужички Никифор и млади Његош*, Краљево, 1980. и Т. Вукосављевић, *Портрет епископа ужичког Никифора Максимовића*, „Зборник радова Народног музеја”, X, Чачак, 1979, 119 — 154, где је и сва старија литература.

23. Манастир је страдао од Турака 1623. Уп. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, Београд, 1902, бр. 1139.

24. С. Душанић, Р. Николић, *нав. дело*, 54.

25. С. Душанић, *Полимље и задужбина Мехмед-паше Соколовића у Поблаћу код Рудога*, сл. на стр. 20.

26. Г. Бабић, *нав. дело*, цртеж 20.

27. Г. Бабић, *нав. дело*, цртеж 18.

28. Г. Бабић, *нав. дело*, цртеж 19.

29. Г. Бабић, *нав. дело*, цртеж 21.

30. О творцима зидних слика у Сретењу обавештавамо се из натписа који се налази на површини изнад улазних врата на западном зиду приправе који гласи: † Благословениѣмъ ѿца с поспѣшеніемъ сына и содѣиствіемъ стаго дха изма-ла се сей храмъ Сретеніе гднѣ при владѣнію Господара и княза серв. Александра Карађорђевића иждивеніем епископа ужичког гсдинѣ Никифора Максимовића. Еист молери Живко Павлович шнт. пожаревачки и Никола Јанковић из Сѣкида. Месеца новем. 26. мѣта гднѣ. 1844. го.

31. Текст на свитку гласи: Покаите са приближи во са царствіе не-весное. Се вг речени, ісаѣм пророкомъ глаголющимъ гласъ вопіюшаго въ пѣстини.

32. Г. Бабић, *нав. дело*, 22 — 23.

33. Д. Милошевић, *Срби светитељи у старом сликарству*, посебан отисак из књига О СРБЉАКУ, Београд, Српска књижевна задруга, 1970, 160 — 178

34. Пажљивом стилском анализом може се закључити да је декорације у олтару и наосу сликао Живко Павловић, а оне у припрати Никола Јанковић. О зидном сликарству Сретења биће речи у посебном прилогу.

35. У натпису о живописању цркве не спомиње се сликање иконостаса, али је сасвим јасно да је он декорисан истовремено кад и храм у истој техници и истом стилу.

36. П. Васић, *Живко Павловић молер пожаревачки и његово доба*, Пожаревац, 1968.

37. П. Васић, *нав. дело*, 17, 27 — 28.

38. Исто, 27 — 28.

39. „Донекле је тешко одредити са потпуном сигурношћу које је зидне слике радио Живко, а које Никола Јанковић, јер многе носе извесне карактеристичне детаље који се налазе код Живкових икона. Можда се улога Николина ограничила на детаље декорација” — каже П. Васић (*нав. дело*, 28). Ме-

ИКОНОСТАС ЦРКВЕ МАНАСТИРА СРЕТЕЊЕ НА ОВЧАРУ

Ћутим, чини се да је сасвим јасно шта је сликао један, а шта други живописец. Види напомену бр. 34.

40. Живко Павловић је све иконостасе које је сликао сâм дуборезбарио, при чему је показивао подједнаку вештину. Често се назива „ликоресцем“ и „образоресцем“. Неке је иконостасе, међутим, само дуборезом украсио, а други су их сликали. Уп. П. Васић, *нав. дело*, 16, 31.

41. Престоне иконе манастира Сретење и крст са Христовим распећем сликао је у Крушевцу, о чему сведочи запис на икони Богородице са Христом.

42. П. Васић, *нав. дело*, 21.

43. Исто, 26 — 27.

44. Рибничка црква Св. архангела Гаврила саграђена је 1833. године. Уп. М. Коларић, *Класицизам код Срба — грађевинарство*, Београд, МСМЛXVI, 25. Личним увидом у рибнички иконостас аутор ових редова могао је да установи на основу стилских аналогја да је рад Ж. Павловића.

45. На основу заједничких стилских и иконографских одлика могло се закључити да је иконостас ове цркве радио пожаревачки молер.

46. П. Васић, *нав. дело*, 26 — 27.

47. Исто, 14.

48. После чишћења и конзервације чачанског иконостаса, које је 1982. године извела екипа сликара — конзерватора Завода за заштиту споменика културе из Краљева по пројекту и стручном надзору Милана Ђокића, сликара, и Зорице Ивковић, историчара уметности, дошла су до изражаја сва првобитна својства и репрезентативна обележја ове велике сликане целине, на којој се могу уочити све битне одлике њеног аутора, као и бројне противуречности с којима се овај сликар суочавао у недостатку способности и храбрости да их савлада.

49. Овај иконостас је између два рата замењен новим због дотрајалости. Није очуван ни један његов део. Уп. Р. Станић, *Манастир Трнава*, „Наша прошлост“, 1—2, Краљево, 1969, 47—66; исти, *Резултати истраживања на цркви Св. Благовести у Трнави код Чачка*, „Наша прошлост“, IV — V, Краљево, 1971, 115.

50. Владика Нићифор Максимовић — Вукосављевић, личност која се одликовала доследношћу и истрајношћу, показивао је наклоност према Ж. Павловићу, не само тиме што му је поверио осликавање своје задужбине и што му је овај сликао портрет, већ и тиме што га је препоручивао као бољег сликара од Милије Марковића и Димитрија Посниковића, који су сликали зидне слике у новој цркви у Ужицу. Уп. П. Васић, *нав. дело*, 19, 27. О иконостасу у Брезови види: Р. Станић, *Црква Св. Николе у Брезови* код Ивањице, „Чачански глас“ од 7. фебруара 1969. и П. Васић, *Белешке о уметничким споменицима ужичког краја*, „Ужички зборник“, IV, Титово Ужице, 1975, 316.

51. Године 1840. Павловић је резао иконостас старе неготинске цркве, чије је иконе сликао Г. Бакаловић, а затим био у спору са овим уметником. Претпоставља се да је од три младића које је Г. Бакаловић подучавао сликању икона један могао бити Ж. Павловић. Уп. П. Васић, *нав. дело*, 16.

52. П. Васић, *нав. дело*, 29.

53. Исто, сл. 4.

54. О активности Симеона и Алексија Лазовића најпотпуније види код: Д. Медаковић, *Путеви српског барока*, Београд, 1971, 285 — 288; исти, *Сликарска породица Лазовић*, симпозијум Сеоски дани Сретенска Вукосављевића, III Пријеполје, 1975, 271 — 282; Р. Станић, *Сликарска делатност Симеона Лазовића у ужичком крају*, „Ужички зборник“, 2 Титово Ужице, 1973, 65 — 100; исти, *Прилог познавању дела Јанка Михаиловића Молера, Сретенска Протића и Алексија Лазовића*, 138 — 147.

55. Дескриптивну анализу иконописних представа на олтарској прегради у цркви манастира Сретења извршила је колегиња Радојка Зарић, сарадник Републичког завода за заштиту споменика културе из Београда, којој се и овом приликом најљубазније захваљујем.

L' ICONOSTASE DE L'ÉGLISE MONACALE DE SRETENJE A OVČAR

Les monastères de la gorge entre l'Ovčar et le Kablar, par leur valeur culturelle, historique et architectonique, et en particulier par leur contenu artistique, constituent un sujet d'études scientifiques actuel, surtout depuis que cette discipline s'est rendue maître des méthodes modernes et s'est posé des buts et objectifs plus ambitieux.

Jusqu'à présent ce sont les trésors iconographiques relégués dans ces monastères qui ont été le moins étudiés. La recherche et l'étude des ensembles iconographiques datant du XIXe siècle, auxquels appartient aussi l'iconostase de l'église monacale de Sretenje, avaient été particulièrement négligées.

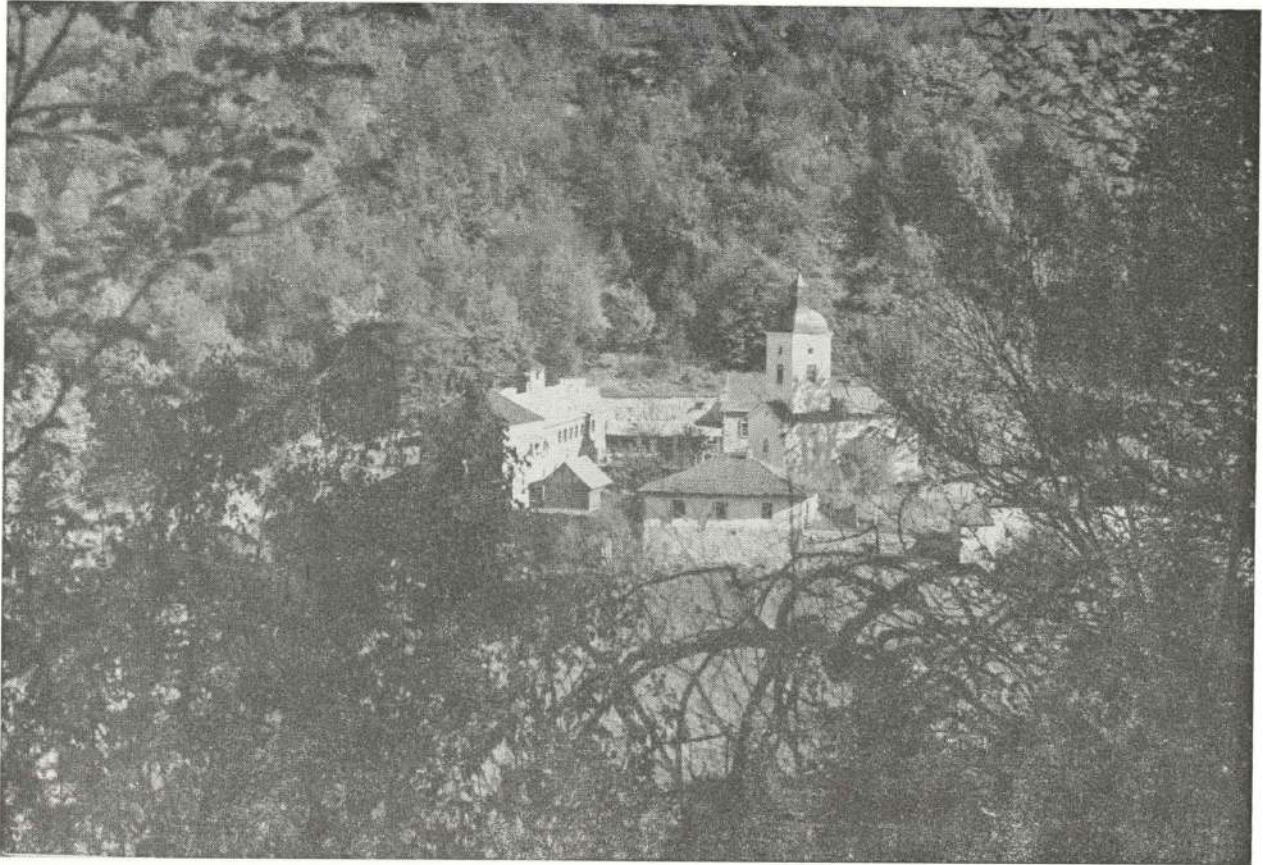
Un trait intéressant et significatif de l'iconostase de Sretenje est qu'elle est en réalité un mur de cloison devant l'autel, et qui fait partie de la structure architecturale et de la solution constructive de l'ancienne église, restaurée en 1818.

Elle est doublement peinte, de front et de dos, et ornée de peintures faites sur le crépi et ornées d'images iconographiées ou gravées dans le bois. Le répertoire des images peintes sur le crépi du côté face est traditionnel et se compose des représentations de St. Jean Baptiste, St. Nicolas, St. Sava et d'une frise dans laquelle figurent les apôtres et le Christ trônant. Les sujets représentés sur le dos de l'iconostase s'insèrent dans le programme de la décoration murale de l'espace réservé à l'autel.

Les ornements iconographiques exécutés sur un support en bois se composent de la porte royale avec une scène de l'Annonciation, de la Vierge à l'Enfant sur son trône, du Christ trônant et de la Crucifixion; de côté se trouvent les icônes de la Vierge et de Jean le Théologues.

Les deux espèces d'ornements picturaux ont été exécutés en 1844 par Živko Pavlović, fameux iconographe du XIXe siècle, natif de Požarevats, ce dont témoignent deux inscriptions, — l'une audessus de la porte d'entrée du mur ouest et l'autre sur l'icône trônante de la Vierge à l'Enfant.

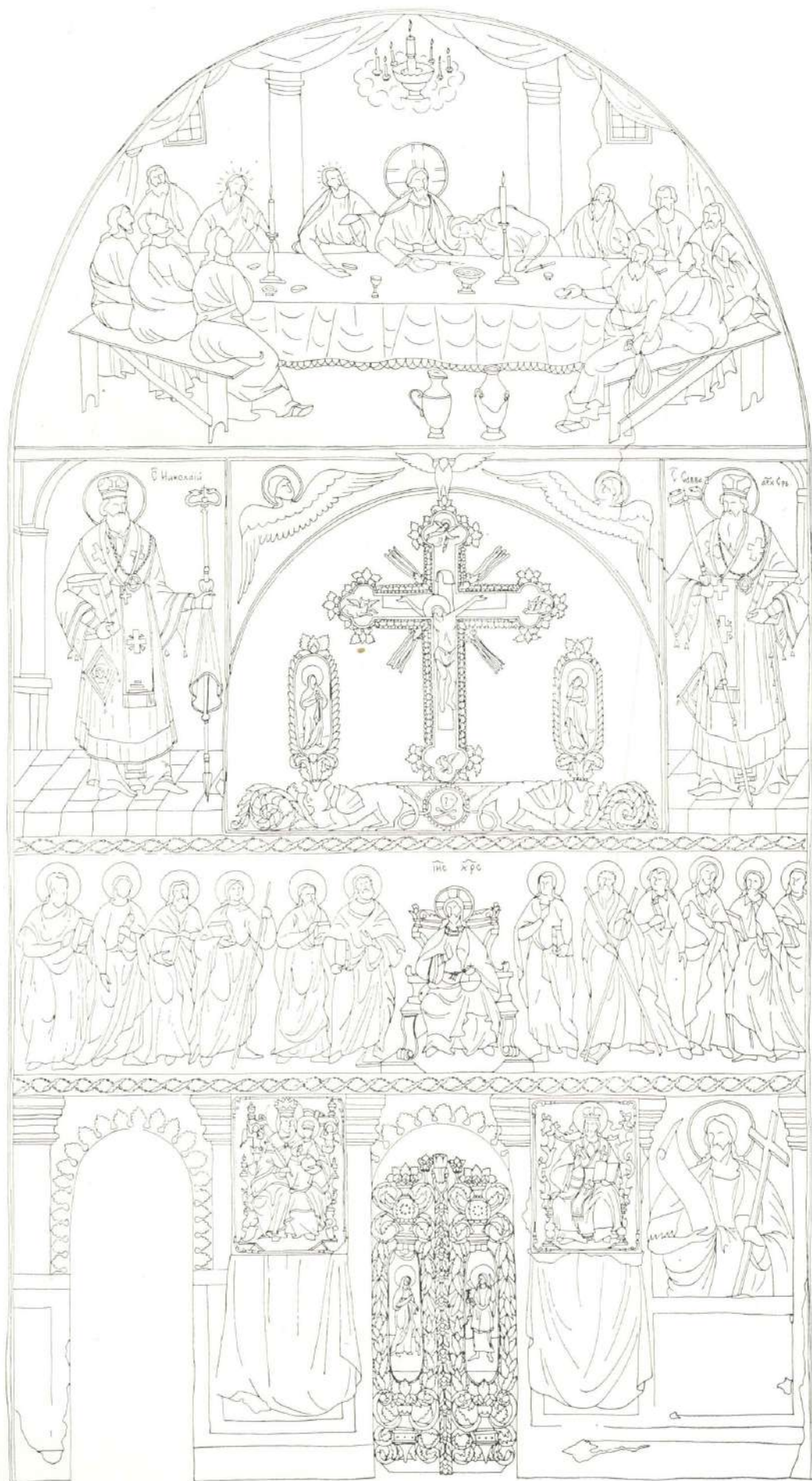
L'iconostase de Sretenje fait partie des meilleures réalisations de Živko Pavlović, représentant de ce que l'on appelle «la phase transitoire» de la peinture religieuse serbe du XIXe siècle. L'on y relève, du point de vue du style et de l'iconographie, des éléments par lesquels l'auteur s'approche timidement des conceptions picturales nouvelles introduites dans l'art serbe par les peintres formés dans les Académies et les ateliers d'Autriche-Hongrie. De pair avec l'iconostase monumentale de l'église de Čačak, que Pavlović a peinte en 1846, l'iconostase de Sretenje est la dernière oeuvre peinte dans l'esprit de la symbiose de l'art des zographes et des éléments occidentaux dans la région de Čačak. Tout ce qui sera produit plus tard sur ces conceptions n'aura plus la valeur d'une oeuvre d'art. L'iconostase de Sretenje, par suite de son caractère de cloison d'autel maconnée — élément rare dans notre architecture sacrale — continuera d'attirer l'attention des chercheurs. Le but du présent article était de signaler son importance qui, jusqu'à présent, avait été assez ignorée, de façon plus intégrale.

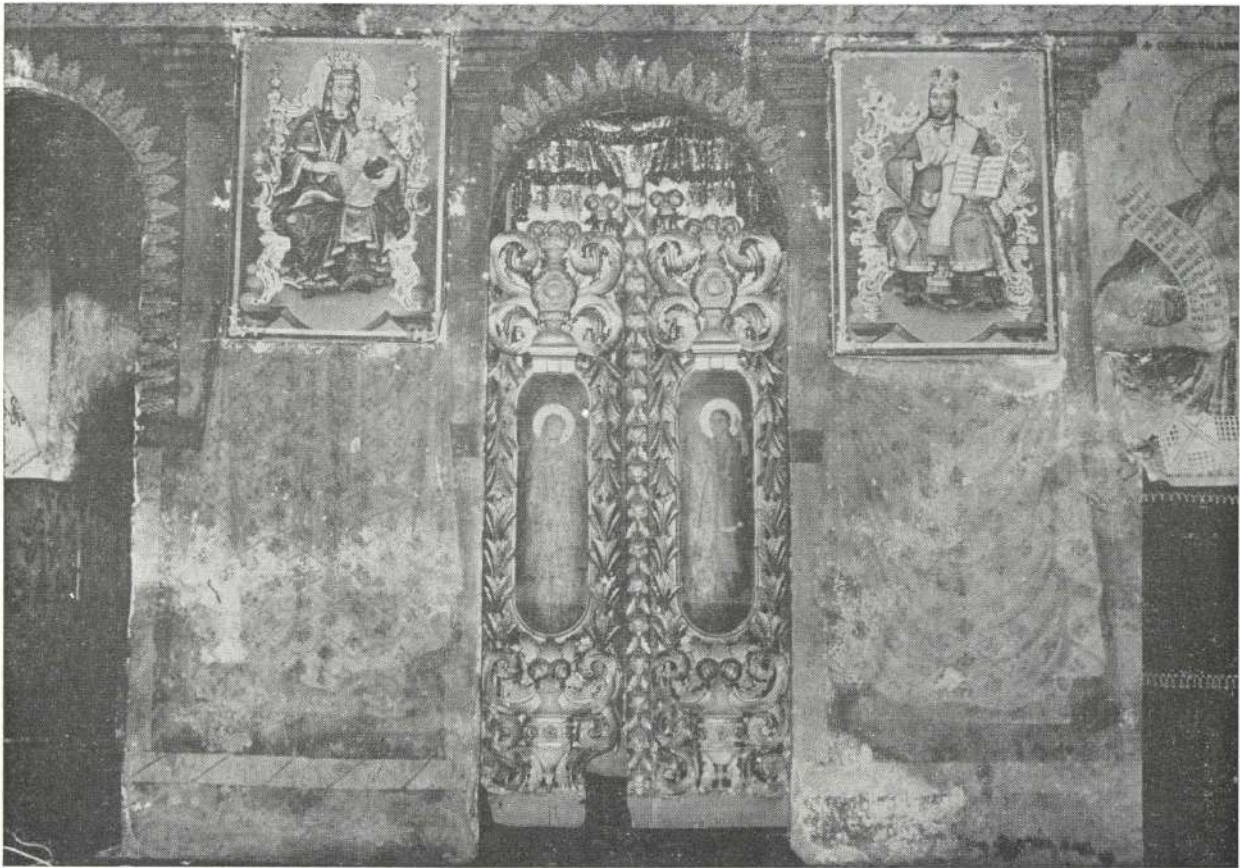
Сл. 1. Манастир Сретење на Овчару

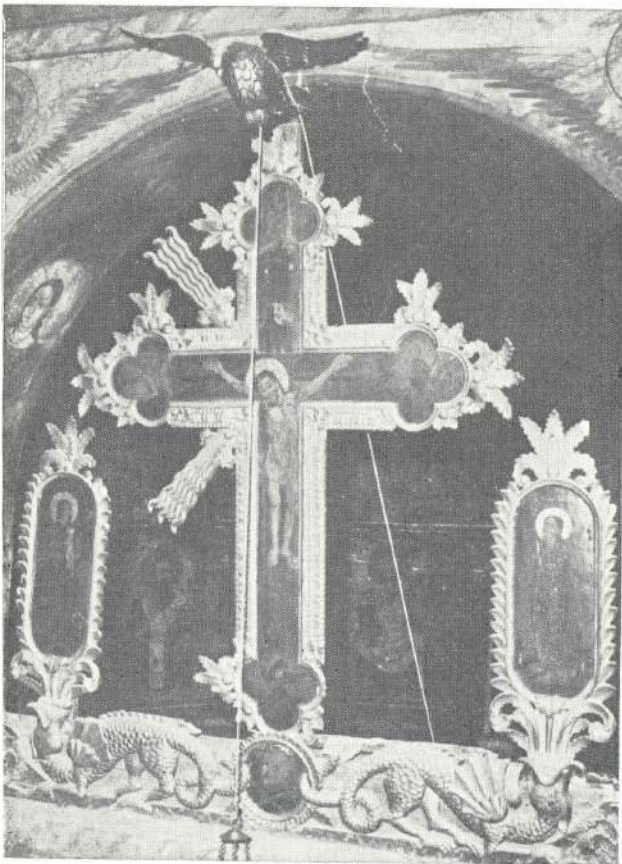
Сл. 2. Натпис о живописању храма и зидане олтарске преграде

Сл. 3. Иконостас цркве манастира Срегеж (цртеж Божја Плазинућа)

Сл. 4. Иконостас — доњи део

Ст. 5. Иконостас — горњи део

Сл. 6. Св. Никола — детаљ сликаног украса на предњој страни олтарске преграде

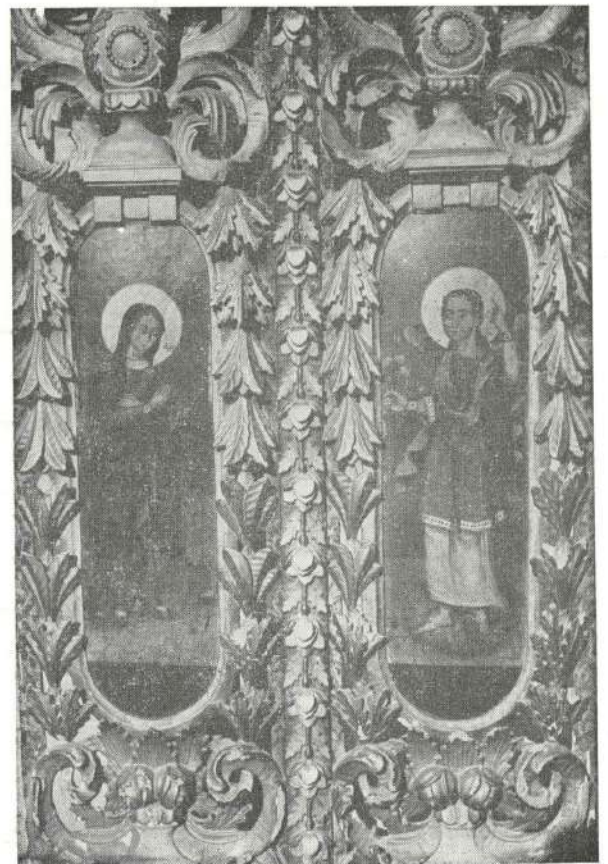
Сл. 7. Св. Сава — детаљ сликаног украса на предњој страни олтарске преграде

Сл. 8. Представа свештеника на задњој страни олтарске преграде

Сл. 9. Царске двери

Сл. 10. Царске двери — детаљ Благовести

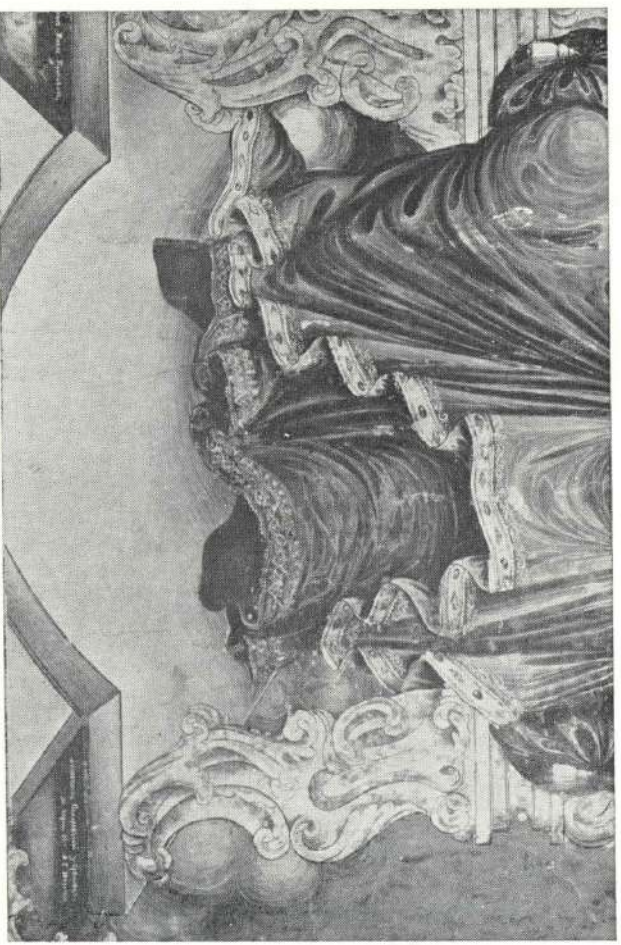
Сл. 11. Престопа икона Исус Христос на престоу

Сл. 12. Престопа икона Богородица на престоу са Христом

Сл. 13. Престога икона Богородице на престолу са Христом —
том — детаљ

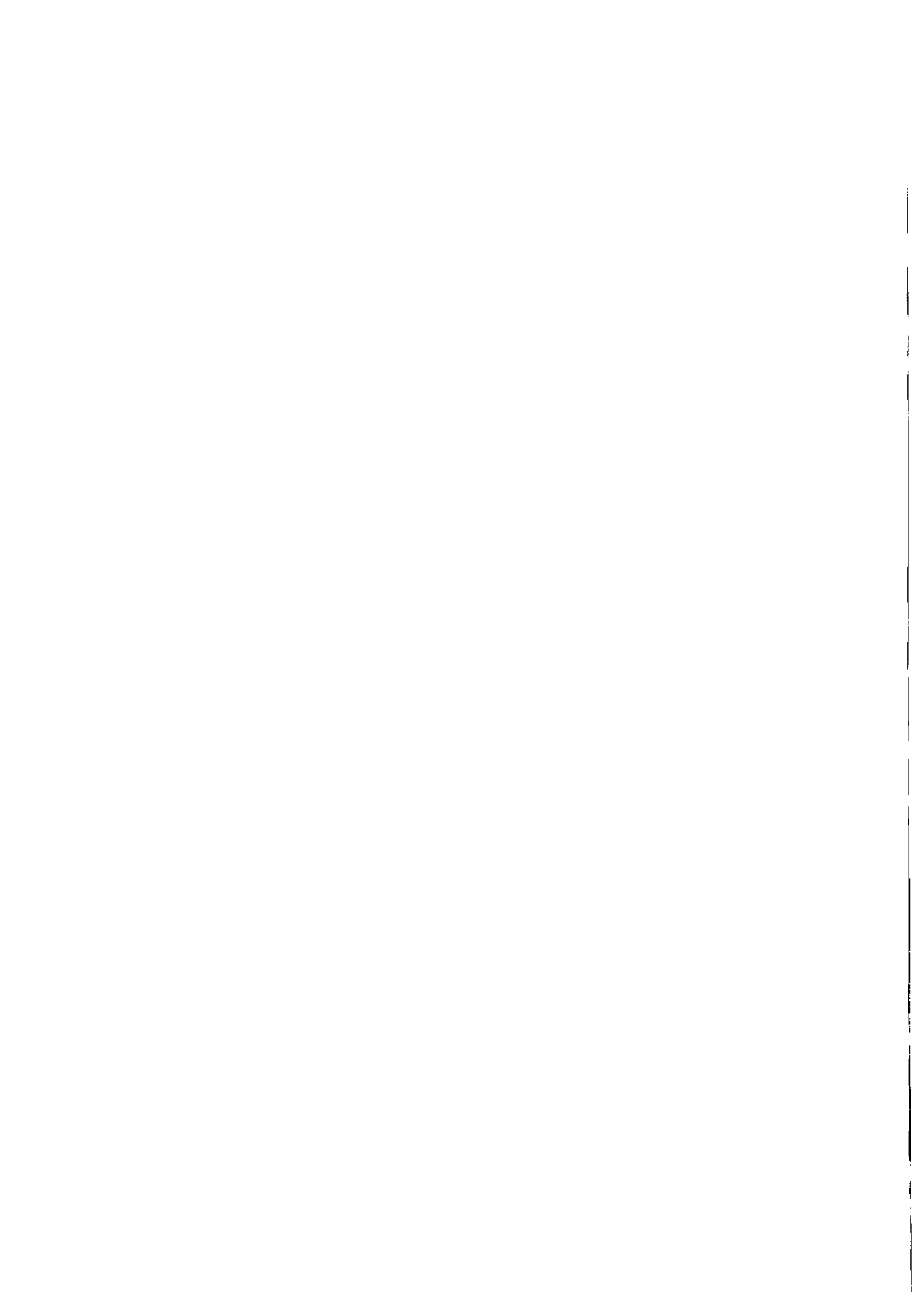
Сл. 14. Престога икона Богородице на престолу са Христом — детаљ
са потписом аутора Живка Павловића

Сл. 15. Престопа икона Исус Христос из цркве Св. Николе
у Брезови код Ивањице

Сл. 16. Престопа икона Богородица са Христом из
цркве Св. Николе у Брезови код Ивањице

ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ

СТАРА ГУЧА И ЊЕНИ ЉУДИ

О прошлости и пореклу становништва Гуче, па и Драгачева у целини, писано је врло мало. Очуваних споменика и других доказа, посебно писаних, готово да и нема. Основни извори онога што данас знамо о Гучи били су казивања и памћења народа, које су забележили поједини историчари, етнологзи и други истраживачи. Међутим, народно предање и сазнање не може се временски одредити и, што је још теже, због немогућности за упоређивање са писаним документима, није лако одвојити поуздано од непоузданог, истину од претпоставке. Нешто писане грађе има и у страним и у нашим архивима, али до њеног објављивања, дошло је тек у новије време. То су, у првом реду, турски порески дефтери из друге половине XV и целог XVI века, као и слични пописи које су вршиле српске власти у првим годинама XIX века (1822—1863).

Турски извори у Цариграду, сачували су, поред осталих података, и за сада најстарији помен Гуче и занимања њених становника. Наиме, говорећи о турском војном уређењу у Србији (1459—1683), Олга Зиројевић је утврдила да је у последњим деценијама XVI века, и у простору Драгачева, које је тада припадало ужичкој на-

хији, било села и становника који су чували и одржавали путеве и јавни саобраћај. На основу тих извора, она је закључила да је тадашњи „пут из Чачка преко дербенцијских села Средње и Нове Гуче, Ртија (Ртију) и Горње Луке (Лука) избијао код Ивањице у долину реке Моравице.“¹

Дакле, према овом извору, Гуча је као насеље постојала у другој половини XVI века, што упућује на претпоставку да је можда основана и раније, у српској средњовековној држави. У исто време, то је и доба највећег успона турског царства. Међутим, у XVII и у XVIII веку дошло је до дуготрајних аустро-турских ратова, у којима су некадашња Гуча и њено становништво готово ишчезли. У овим ратовима на тлу Србије — многи Срби помагали су Аустрију, због чега су, најчешће, морали масовно да беже преко Саве и Дунава. Они који су, ипак, остали, били су жртве сурове турске освете.

Један такав случај из ових ратова, према народном предању, забележио је Милан Ђ. Милићевић у своме „Поменику“:

„После Косова, након много времена, живео је у Гучи неки кнез Ђуђа. . . Као кнез сеоски, Ђуђа је збирао од својих сељака порезу и предавао је Турцима, те ови никад нису долазили у село Гучу. Једном, пошто је Ђуђа био покупио и предао порез, ударе Турци на село Гучу. Ђуђа им се одупре, али у том боју погине и Турци, иза, тога, дођу његовој кући, па му све исеку, поробе, попале и оду. Само двоје мушке деце, Ђерман и Ђерасим, некако се скрију од Турака и остану живи, а срећним случајем остане у животу и мајка њихова, која се није десила дома, кад су Турци кућу поробили.“²

М. Ђ. Милићевић је ову причу чуо и записао 1888. године. Међутим, страдање гучког кнеза Ђуђе и његове породице, у предању народа, живо је и данас. Тако старина Гучанин Адам Протић преноси ову причу и у данашње време, износећи, при том, и неке детаље којих код Милићевића нема:

„Ђуђа је био из села Расића или Радешића у Херцеговини, у крају око неке реке Драгачице, испод планине Чемерна. Доселио се негде после косовске битке 1389. године и настанио у оном делу Гуче крај сличне речице као што је била у старој постојбини. Ђуђа и остали досељеници назову и ову речицу Драгачицом, и то име остало је до данас.

Ђуђа је у новом крају убрзо постао сеоски кнез, а имао је 52 члана породице. Једном приликом сусретне се са неким Турцима, споречка се нешто с њима и побије, али падне с коња и погине. Коњ му се врати кући. Турци, идући за коњем, дођу Ђуђиној кући.

Затечене укућане, њих 49, посеку, а грађевине и осталу имовину униште и попале. То место, где су његови укућани побијени и сахрањени, зове се и данас „Стари гробови“. Налази се изнад данашњег Станића гробља, више Јовичића кућа. Ђуђина снаха Станица била је отишла на перило, па је Турци нису нашли. Кад се вратила кући, затекла је све побијено и попаљено, осим двоје деце, Ђермана од осам година и Ђерасима од седам година, који су се били сакрили у купине. Станица и обоје деце из те пустоши побегну у Срем и настане се у селу Купинову. Међутим, чим су се прилике средиле, Ђерасим и Ђерман већ одрасли, вратили су се у Гучу, где њихови потомци и данас живе.³

Према запису М. Ђ. Милићевића, син овог Ђерасима звао се Илија, а овог Илије син је био Милутин Илић Гучанин, парох гучки и прота драгачевски. Прота Гучанин, по Милићевићу, рођен је 1739. године. Ако је то тачно, онда се може веровати да се до погибија протиног претка кнеза Ђуђе збила отприлике у време великог аустро-турског рата 1683—1699. године.

О тешким приликама у Гучи и околини у току тог рата, говори податак из венецијанског архива, који је објавио др Б. Храбак. Наиме, по турском заузећу Београда 8. октобра 1690. године, старовлашки кнез Андрија Рајић са својих 300 хајдука „прешао је у горе Моравице и Јелице“ и ту „живео од пљачке“. *Montagna di Moravizza i Gielizza*).⁴

Каснији ратови између Аустрије и Турске такође нису мимоилазили Драгачево и Гучу. Такође је Милићевић још 1876. године записао предање према којем је у селу Гучи, у Драгачици, на месту званом Гротница, био некакав бој између Мађара и Турака, у коме су Турци тешко поразили Мађаре. Милићевић претпоставља да је ово било „после српске пропасти“ (1459).⁵ Међутим, Милисав Протић мисли да је до овог боја у Гучи дошло у времену од 1718. до 1739. године и то онда када су Мађари и Немци заузели Србију.⁶

С десне стране речице Драгачице једно место и данас сви зову Црквине. Ту је, по предању, била црква, у којој су служили свештеници из породице Икодиновића.⁷ По тумачењу М. Протића, ову цркву су Турци сравнили са земљом после победе на Гротници. О овом времену говори и податак из Црне Горе, по коме су у рату 1738/39. године кроз Гучу прошли и устаници које је водио кучки војвода Радоња (Петровић). Они су, наводно, недалеко од Гуче, на планини Јелици, „до ногу потукли Турке“.⁸

После 1739. године, Аустрија и Турска скоро 50 година нису ратовале по тлу Србије. У том времену настале су повољније прилике и за само становништво. Многи су се вратили у своја села, а почели су долазити и досељеници из Херцеговине, Црне Горе и других области. Нови рат Аустрије и Турске, који је трајао од 1787. до 1791., зауставио је, али није прекинуо овај процес досељавања у Србију. После мира у Свиштову, а посебно у доба либералније управе Мустафа-паше, процес досељавања је био интензиван све до почетка дахијске управе 1803. године.

У времену од 1794. до 1797. године, гучки свештеници прота Милутин и поп Павле Николић, који су, иначе, били браћа од стрицева,⁹ уз помоћ народа, обновили су порушену цркву у Икодиновићима. Тада је црква добила и иконостас, који је радио тада познати сликар Петар Николајевић Молер.¹⁰ Према истраживању Милисави Протића, гучку цркву у Икодиновићима, Турци су „поново попалили и рушили у времену од 1804. до 1810. године“, али се не зна ближе када се то збило.

У првом српском устанку (1804—1813) многи Гучани су узели учешће у биткама широм Србије. Гинули су и борили се на Чачку, Карановцу, Ужицу, Лопашу, Пониквама на Тари, Деретину на обронцима Јавора, у Старом Влаху око Сјенице и Нове Вароши, на Београду, Делиграду, Варварину, Засавици на Сави — свуда где су били Рудничани, Западноморавци и Драгачевци.

И у другом устанку 1815. године, Гучани нису изостали. Са Турцима су се тукли на Чачку, Карановцу и Ужицу. Посебно су уништавали Турке кад су бежали преко Драгачева за Сјеницу.

После устанака Гуча је, као и пре тога доба, била јединствено насеље, у коме су куће раштркане. Једино су куће сродничких породица биле повезане и груписане у делове „џемате“ (Икодиновићи, Станићи, Гавриловићи). Касније је образован заселаг Велес.

Српске власти су, уместо турских, наплаћивале порез и друге дажбине по узору наслеђеном од Турака. Да би се знало ко шта треба да плаћа, кнез Милош Обреновић је наређивао да се састављају спискови пореских обвезника и у њих уноси број кућа (домова) и лица — пореских и арачких. Спискове су правили кнезови и кметови за своје кнежине и села, и то скоро сваке године.

Према овим пописима, Гуча је 1818. године имала 60 кућа и 200 арачких глава, а 1821/22. 65 кућа са 95 пореских и 216 арачких обвезника. Сачуван је и тефтер (списак) чибука (пореза на стоку) из 1822. године, по коме је Гуча имала 69 кућа. Постоји и тефтер чи-

бука за 1824/25. годину, у коме се износи да Гуча има 75 кућа, 100 пореских глава и 233 арача. Међутим, у овој години стоку су поседовала свега 54 домаћинства. Следећи збирни подаци за Гучу су за период од 1826. до 1829. године. Кућа је било од 70 до 72, пореских глава од 90 до 96, а арачких од 242 до 257. Године 1832/33. Гучани су поседовали укупно 1569 оваца и коза.¹¹

Почетком 1835. године раније врсте пореза и давања сведене су у један општи државни порез, који су плаћала сва мушка лица изнад 20 година, способна за рад. Од плаћања пореза, осим свештеника и кметова, олакшице су могли уживати и чиновници, стари и неспособни за рад, као и они које је лично кнез Милош ослободио својим писмом. Међутим, и нови систем опорезивања задржао је и даље једнакост пореских обвезника без обзира на имовно стање. Први попис по новом начину опорезивања, обављен 1835, показао је да је Гуча имала 104 куће са 138,5 пореских глава. Овакав попис вршен је и 1839. године, с тим што је разрез дажбина на поједина лица, уместо кмета, урадио Примирителни суд села Гуче. По овом попису, у 116 гучких кућа било је 135 опорезованих лица, уз 19 ослобођених (потпуно или делимично).¹²

Године 1863. обављен је детаљан попис имовине и лица, који је свеобухватнији и поузданији од досадашње евиденције. Према њему, у Гучи је било 176 домаћинастава, која су живела у 50 сродничких породица. Све пописане породице имале су укупно 1006 чланова: 497 мушких и 509 женских. Они су живели у 161 кући и у 476 осталих зграда, већином од дрвета. Просечно по домаћинству било је 5,7 чланова. Млађих од 50 година било је 82,4 одсто од укупног броја, а старијих од 50 година свега 77 (34 мушкарца и 43 жене) или 7,6 одсто. Најбројније домаћинство било је Тијосава Петронијевића (Бугарина) са 28 чланова.

Укупна вредност имовине, према процени у овом попису, износила је 11.485 цесарских дуката. У томе оквиру, јавна имовина (сеоска и црквена) процењена је на свега 326 дуката или три одсто од укупне вредности. Сва остала имовина, у вредности од 11.159 дуката припадала је индивидуалним домаћинствима.

Даља анализа показатеља из овог пописа показује да су међу домаћинствима и породицама постојале знатне социјалне и економске разлике. Тако је 31. домаћинство са преко 100 дуката имовине располагало са 5.278 дуката или 47,3 одсто од укупне вредности. Осталих 145 домаћинастава имало је имовину од 5.881 дуката (или 52,7 одсто укупне имовине у Гучи).¹³

Из свих пореских пописа, од 1822. до 1863. године, види се да је у Гучи, као и другде у Драгачеву, сточарење било главно занимање и извор прихода за живот становника. Тек касније, из пописа извршеног 1863. године, може се закључити да су већи значај у привређивању добили: ратарство и воћарство, посебно виноградарство. Тако попис бележи да је ораница и орница било 523 плуга, воћњака и забрана 445 плуга, и винограда, чак 222 мотике.¹⁴

Осим сточарења и земљоделства, у Гучи се појављују и друга занимања и делатности, којих је раније било мање, или их уопште није било. У 1863. години у Гучи постоје два регистрована ковача, по један абација и опанчар, затим су ту механције, трговци стоком, воденичари и ајлучари (слуге и надничари). Ови последњи, међутим, живели су у великом сиромаштву, без сталне имовине и прида. Њихова имовина процењена је на један до пет дуката.¹⁵

Порекло и старост постојећег становништва у Гучи, као и процес њиховог досељавања уопште, изучавали су у оквиру својих радова о доњем и горњем Драгачеву Јован Ердељановић (1898—1902) и Коста Јовановић (1908). Њима се у новије време придружио и др Мирко Р. Барјактаровић (1952) радом о Гучи као варошком насељу, које се развило у оквиру истоименог села.

Тежиште ових радова било је, у првом реду, да се, поред коришћења распложиве писмене грађе, забележи непосредно на лицу места, међу људима, све оно што се тада могло чути и знати. Ови записи су и данас драгоцени и без њих се не могу замислити нова истраживања.

У проучавању доњег Драгачева Ердељановић је обрадио и Гучу.¹⁶ Његови закључци о Драгачеву у целини могу се применити и на Гучу. По његовој периодизацији досељавања у Драгачево, произилази да су и такозвани „старинци“, тј. најстарије породице за које се не зна место из кога су дошли, релативно старији досељеници. По њему, прво време доласка садашњих родова у ове крајеве било је у ранијим и XVIII веку, до пред први српски устанак. Друго време досељавања пада у време првог српског устанка (1804—1813. године). У овом периоду најглавнију улогу у досељавању имали су устанички походи у Стари Влах 1806. и 1809. године, када је, у страху од турске освете, много народа од Сјенице, Новог Пазара и Нове Вароши напустило своја огњишта и пребегло у ове крајеве. Као треће доба досељавања у Драгачево, Ердељановић узима други устанак и време до средине XIX века.

Ако ову периодизацију Ердељановића применимо и на тадашње становништво Гуче, онда се гучке породице по пореклу и времену доласка такође могу сврстати у три основне групе.

У прву групу (ранији векови и XVIII век) најстрије породице су: Протићи, Анђелићи и Икодиновићи. О пореклу Протића остало је предање, које је још 1876. године записао Милан Ђ. Милићевић. Међутим, кад говори о њима, Ердељановић је закључио да су се Протићи, после доласка у Гучу, разгранали на више породица које се сада презивају: Протићи, Гавриловићи, Кнежевићи (Мијатовићи, Пантелићи, Димитријевићи и Богдановић), Радојичићи, Станићи, Благојевићи и Куловићи.

По Ердељановићу у веома старе породице спадају и Новаковићи, Бугарчићи (Бугарин), Ђуровићи, Драмлићи, Шушићи, Бјелобрковићи, Броћићи и Божанићи. За све њих карактеристично је да се не зна одакле су и када дошли у Гучу.

У другој групи гучких породица, које су овде стигле у време првог устанка, су у првом реду Ђорђевићи, који су дошли можда и почетком устанка, а потом: Ивановићи, Рњаци, Ерићи и Рајићи. И за њих се претпоставља да су пореклом „негде озго“, тј. из Старог Влаха.

Остале гучке породице дошле су у време другог устанка и доцније, током XIX века. Ови досељеници потичу, такође, из старовлашких предела, али их је било и „од Златибора“, из Херцеговине, Црне Горе и источне Босне.

Ердељановић, међутим, у својој периодизацији, није поменуо многе породице и људе, за које се из писаних извора, пре свега из поменутих пореских пописа, поуздано зна да су од 1822. до 1863. године били у Гучи.

Не може се данас са сигурношћу рећи да ли је Ердељановић у своме раду користио ове пописе. Могуће је да није, јер се, у првом реду, ослањао на теренско истраживање и казивања народа. Међутим, ови службени пописи, ни у време Ердељановића ни данас немају првобитан, само фискалан значај због кога су, иначе, прављени. Њихов значај је далеко већи, јер садрже драгоцене податке за проучавање становништва, ранијег и садашњег, било са ког аспекта: етнологског, социолошког, историјског и други. Ови пописи, и поред ситнијих грешака, потпунији су и поузданији од испитивања без грађе. Отуда је вероватно, иако студиозан, Ердељановићев рад остао непотпун.

У наведеним пописима, поред имена пореског обвезника, уписивано је и његово презиме, које показује и сродничку породицу којој је припадао.

Тако су у попису 1822. године, по презименима у Гучи постојале следеће породице: Протићи, Анђелићи, Станићи, Броћићи, Бугарин (Бугарчић), Рајићи, Богдановићи, Ђуровићи, Шушићи, Ерићи, Икодиновићи, Новаковићи, Божанићи, Радојичићи, Ђорђевићи, Гавриловићи, Бјелобрци, Драмлићи, Ивановићи, Шљивићи, Радосављевићи или Радисављевићи, Радовановићи, Милићевићи, Марковићи, Кузмановићи, Петровићи, Филиповићи, Милисавац, Бабић, Кучко или Кучевић, Цмиљанић, Кудузовић, Тодосијевић, Стаменић, Милошевић, Танасијевић, Лазовић, Боровић, Обрадовић, Станковић, Миловановић и Симовић.¹⁷

У поређењу са 1822. годином, у тефтеру чибука за 1824/25. годину појављују се нека нова породична презимена, којих две године пре тога није било: Баралије, Шапоње, Милосављевић, Михаиловић, Цвијовић, Рњак и Прокопијевић док нема ранијих породица: Шушић, Радојичић, Николић, Радовановић, Милисавац, Цмиљанић, Тодосијевић, Танасијевић, Миловановић и Симовић.¹⁸

По попису од 1835. године, опорезоване главе живеће су у породицама које су се презивале: Протић, Станић, Драмлић, Гавриловић, Анђелић, Бугарин (Бугарчић), Броћић, Рајић, Ђуровић, Бјелобрковић, Богдановић, Ерић, Божанић, Новаковић, Ђорђевић, Икодиновић, Ивановић, Рњаковић, Бабић, Милосављевић, Шапоња, Баралић, Мијатовић, Дмитровић, Петровић, Николић, Филиповић, Радисављевић, Шљивић, Кузмановић, Јефтовић, Вуксановић, Старовлах, Стругаревић, Стаменић, Стевановић, Лазовић, Беровић, Кучевић, Прокопијевић, Тодосијевић, Луковић, Кудузовић, Давидовић, Чопица и Коимаковић.¹⁹

У попису из 1839. пописаних породица било је свега 40, шест мање него 1835. године. Међутим, ово не мора да значи да су те породице нестале из Гуче, већ да у њима тог тренутка није било пореских глава. Наравно, томе се могу додати и други разлози, као што је промена презимена по имену и занимању претходника или по месту одакле је породица дошла. Отуда је могуће да се исте породице у разним пописима, појављују са различитим презименима.

У овом попису извесне породице, евидентиране 1835. године, више се не помињу: Вуксановић, Милосављевић, Филиповић, Кузмановић, Јефтовић, Старовлах, Стевановић, Кучевић и Петровић.²⁰

Најзад, по попису имовине и лица из 1863. године у 176 домаћинстава живела је 51 породица: Протићи, Драмлићи, Станићи, Гавриловићи, Икодиновићи, Новаковићи, Бугарин, (Бугарчићи), Богданиновићи, Броћићи, Буровићи, Божанићи, Ивановићи, Томићи, Бабићи, Рњаковићи, Рајићи, Лазовићи, Луковићи, Ђорђевићи, Баралићи, Ерићи, Шушићи, Николићи, Радојичићи, Бјелобрковићи, Тошићи, Радвановићи, Таловићи, Чопићи, Дешић, Марић, Милисављевић, Давидовић, Дмитровић, Сталовић, Гачовић, Јоксимовић, Јовичић, Милутиновић, Исајловић, Јанковић, Вукосавић (Вукосављевић), Јовановић, Перовић или Беровић, Вукадиновић, Петронијевић, Тодоровић, Куловић и Вранић, уз осам удовичких домаћинстава без презимена.²¹

Све што је речено, само глобално приказује историјат становништва старе Гуче и њених породица у оквиру временске периодизације коју је дао Јован Ердељановић, са посебним освртом на стање од 1822. до 1863. године.

Даље ћемо говорити о пореклу, и делом, генеалогји сваке породице засебно, при чему ћемо укратко изнети и расположиве биографске податке за истакнутије њихове појединце.

Једна од најстаријих и најпознатијих гучких породица су ПРОТИЋИ. Преци ове породице, према предању, досељени су из Херцеговине, али се не зна када. Презиме које породица носи данас, потиче од проте Милутина Илића Гучанина (1739—1814).

ПРОТА МИЛУТИН био је уважен у народу још пре устанка 1804. године. Поповао је у гучкој парохији, чија је црква била у Икодиновићима, у Драгачици, коју је, заједно са Павлом Николићем и народом обновио 1794—1797. године.

Чим је започео Карађорђевог устанак, Прота је стао на чело устаничког Драгачева. У пролеће 1804. године, Драгачевци и Гучани су с Протом учествовали у гоњењу Сали-аге, рудничког муселима, и у окршајима са Турцима Ваљевцима око Чачка. И у 1805. години, Прота је био веома активан у устаничким догађајима и борбама ван Драгачева. Већ 10. фебруара међу потписницима српске молбе аустријском цару био је и „протопрезвитер Милутин од чачанске нахије.“²² Као драгачевски „воени командант“ учествовао је у освајању Карановца (Краљева), 12. јула и Ужица (2. августа). По заузимању ових вароши, Карађорђе је поставио Проту за војводу драгачевског, под чијом су командом били: Новачић из Горачића, Милић Радовић из Каоне, Илија из Самаила и Ђока, син Протин. Потом је био старешина и над целом чачанском (пожешком) нахијом.²³

Године 1806. Прота је на трећи дан Тројица (у јуну) на Лопашу дочекао и потукао Орд-агу сарајевског, који је пошао да пороби Драгачево.²⁴ У овом боју, према предању, Прота је посекао Орд-агу, али је и сам рањен. Захваљујући пратиоцу, неком Врану, ковачу са планине Голупца, Прота је остао жив. После боја, каже предање, Прота је питао Врана са чим да га награди. Врано је тражио да му Прота буде кум. Прота је сматрао да Врано треба њему да кумује, али је пустио и пристао. Касније, Прота је Врану дао напуштено турско имање крај Моравице, где се овај населио. Од овог Врана остала је породица Вранићи у Миросалцима, којој и данас кумују Протини потомци.²⁵

Крајем 1806. године, у Карађорђевој нападу на Београд, учествовала је и Протина коњица од 50 коњаника. Том приликом Протини унуци Миладин и Симеун јахали су коње „ждрепце“, због чега, њихове потомке, и данас у шали називају „ждрепцима“.²⁶

У 1807. години под Протином командом Драгачевци су чували устаничке шанчеве на Пониквама на Тари и на Деретину, у моравичком крају. Средином те године, Протина војска поново је била у борби за коначно ослобођење Ужица. Заједно са Карађорђем и осталим старешинама, Прота је тада потписао уставни план о „Основанију правитељства сербског“, чији је састављач био руски представник у Београду Родофиникин. Међутим, овај план касније није прихваћен.²⁷

Бурне 1809. године, Прота и Драгачевци су учествовали у Карађорђевим операцијама на фронту Сјеница — Нова Варош. Ту је Прота био и командант Нове Вароши. За догађаје око Нове Вароши 1809. године, везана је следећа прича:

„Кад је Карађорђе с војском ушао у Нову Варош и у њој видео неколико лепих кућа, рекао је проти Милутину: „Коекуде, ова варош да се од наше војске не попала, јер штета је овакве лепе куће да се поруше и изгоре... Доцније, у време борбе за Нови Пазар, Турци навалише на Нову Варош. Започе се бој — пише о томе учесник Нићифор Нинковић. — Кад су Турци опасно навалили, Прота Милутин наједанпут повика: „Пали, мајку му, једна кућа да не остане. И ту војска српска згоре онаку варош...“ Та битка трајала је четири сата, док Турци не побегоше натраг у Пријеполје“.²⁸

У овим бојевима у Старом Влаху, „Срби заробе живих 17 Турака, које после у Драгачеву, пред Гучом у Дупљају исеку“.³⁰

Једним писмом из 1810. године, Карађорђе наређује Антонију Пљакићу да обавезе пожелске нахије да за војску разрезује по договору са драгачевским протом.³¹

Совјет народни српски и Карађорђе издали су 11. јануара 1811. године Проти Милутину диплому којом га потврђују „за војводу драгачевског и дају му власт са кнежином драгачевском од 23 села управљати“. По тој повељи, Прота ће овим селима „комендирати и рачун од свашта давати а у договору са Господаром Новаком и Милићем Радовићем“. У истој дипломи Проти се наређује: „У наији вашој да учините четири мензулане: једну у Карановцу, другу у Трстенику, трећу у Гучи а четврту у Пожези“.³²

Несрећне 1813. године Прота се није предао Турцима. Стар и болестан, крио се по шумама и манастирима. Умро је 14/27. јануара 1814. године, у манастиру Тројици, где је и сахрањен. Тек 1851. године, његов унук Симеон Протић пренео је Протине кости у гробницу на северној страни нове гучке цркве и поставио мермерну плочу, која стоји и данас.³³

Коначку оцену о делу Проте Гучанина дали су још његови савременици. Тако је Петар Јокић, Карађорђев буљубаша, рекао за Проту Милутина „да је сва нахија (пожешка) ишла за њим као за светим краљем“.³⁴ И у народној песми „О узимању Ужица“ коју је певао Филип Вишњић а записао Вук Караџић, велича се „прото Милутине а од Гуче села питомога.“³⁵ Проту је опевао и Сима Милутиновић Сарајлија у „Сербианки“ називајући га „важним бојцем са од Гуче протом“.³⁶

Значајну улогу у првом српском устанку имали су и синови Проте Милутина: ЂОРЂЕ и МИЛОВАН.

ЂОРЂЕ — ЂОКА ПРОТИЋ (1765—1815) био је војвода и кнез драгачевски.

Ђорђе Протић је, по причању Петра Јокића, све до 1810. године био под командом свога оца Проте Милутина. Заједно са Протом и Драгачевцима, учествовао је у више устаничких битака од 1804. до 1813. године. (Карановац и Ужице 1805, Лопаш 1806, Поникве 1807, Нова Варош 1809. и др.). Године 1810. Прота је већ био стар и изнемогао, па је предао Ђорђу управу над већим делом Драгачева (23. села). Протино именовање почетком 1811. године прихватила је и Народна скупштина са Карађорђем, па је Ђорђе проглашен за једног од војвода драгачевских. Од 20. маја исте године, све драгачевске војводе (Милић Радовић из Каоне, Новак Петковић — Новачић из Горачића, па и Ђорђе Протић) стављени су под команду Милоша Обреновића.

Године 1812. због жалби из народа, Карађорђе је писао Совјету да „војводе драгачевске Ђоко и Новак поврате све баштине што су... одузели“ и „само да држе своју стару очевину“.³⁷ Међутим, Протић није хтео да послуша Совјет, па га је по новом захтеву Карађорђа, „због непослушанија“ и „угњетенија народа“, Совјет лишио „старешинства у Драгачеву“. Тек у 1813. години, 10. маја, Ђорђе је за „пређашне заслуге опет у части остављен“, с тим што су све војводе драгачевске стављене под главну команду војводе Антонија Пљачкића. Антонију је пак препоручено „да од Ђоке и од Новака што год су имали турске миљкова, њива, ливада и баштина, све им одузме и сиротињи разда“, а њима „по једну добру њиву и ливаду да одвои... и сва њихова старина што су под Турцима држали, то и сада да држе...“.³⁸ Најзад, наређено је „да Ђоко и Новак буду пред војском као што су били и до сада“ и да „Ђока одмах/х/ скупи 300 војника и с њима иде у Београд да чува стражу за месец дана...“

Године 1814. Протић се предао Турцима тек по смрти свога оца Милутина (14. јануара). Чачански муселим Латиф-ага признао га је за кнеза драгачевског, али га је водио уз себе као таоца за мир у Драгачеву. Турски талац био је и 1815. године, кад је букнуо други српски устанак. Турска војска из Чачка, повлачећи се према Сјеници, повела га је са собом и у ноћи између 16. и 17. јуна 1815. године посекла на реци Вапи код Сјенице.³⁹

МИЛОВАН ПРОТИЋ (умро 1829) био је парох гучки и прилипачки.

Према писању Милицава Протића, Милован Протић био је од 1810. године свештеник у Прилипцу.⁴⁰ Ове године Прота Милутин му је дао на управу један део доњег Драгачева.⁴¹ Због овога га Вићентије Поповић из Жекевице, чија је мајка била удата за Миловановог сина Николу, назива „војводом“.⁴² Међутим, за ово тврђење нема доказа у писаним изворима. Штавише, у једној синђелији ужичког владике од 12. марта 1812. године види се да је Милован Протић само парох прилипачки,⁴³ а у једним актима из Карађорђевог протокола наређује се Совјету да пише попу Миловану „док је прота Милутин жив... да се окани он пресуђивања које кому...“⁴⁴

Других података о Миловану Протићу у догађајима првог и другог устанка за сада нема.

После другог устанка поп Милован је, по свој прилици, само „житељ и парох гучки“. Ово се види из надгробне плоче његове супруге Марте.⁴⁵ Осим прихода „од нурије“ имао је и имање у Гучи.

Према тефтерима чибука (пореза на стоку) за село Гучу у 1822. и 1824. години, имао је 40, односно 30 брава (оваца и коза).

Као парох гучки, Протић, изгледа није био у добрим односима са ужичким владиком, ни са властима кнеза Милоша. У жалбама свештеника нахије пожешке против владике у Ужицу, крајем 1822. године „помиње се и Милованова жалба у којој каже да за владикау да му је рекао: да му ождреби девет коња до зоре“.⁴⁷ Васа Поповић, главни кнез пожешке нахије, у својим извештајима кнезу Милошу од 10. фебруара 1824. године, поред осталог, пише: „Поп Милован, сваки дан намигује а тамо доћи не смије, хоће ли му од нашег сијатељства дозвољено бити на купљену баштину у Вирову населити се“.⁴⁸ Слично кнез Васа пише Милошу и 30. априла 1828. године, кад га обавештава да „поп Милован Протић разумевши ваш височајши налог... није смео чекати кнеза Баралије... него је све ствари (церковне) собом донео и у цркви оставио“.⁴⁹

Поп Милован је умро 18. фебруара 1829. године и сахрањен је у цркви гучкој на северној страни олтара.⁵⁰

И војвода Ђорђе-Ђоко и брат му поп Милован оставили су бројно потомство у Гучи и ван ње.

Према попису устаника из 1815. године, који су 1865. године саставиле тадашње српске власти, поводом 50 годишњице другог устанка, Ђорђеви синови били су: Милисав, Тома, Вукосав и Миладин, а Милованови: Симо, Величко, Сретен и Аксентије.⁵¹ Међутим, и поред тога што су то званични подаци, они ипак, по свој прилици, нису потпуни. Пре свега, за Ђорђа се, том приликом, наводи да су му синови Милисав, Тома, Вукосав и Миладин. Међутим, ових имена у тефтерима чибука за 1822. и 1824. и у списковима пореских глава за 1835. и 1839. годину нема у Гучи. Тек у попису лица и имовине 1836. године помињу се међу осталим Протићима: Вукосав (44 године) и браћа му Миладин (35), Василије (25), Тома (31) и Милосав (33). С обзиром на њихове године старости, наведене у попису, они не би могли бити синови, већ унуци војводе Ђока. У овом попису помињу се и Милисављев син Ђоко од 11 година и Томин син Миљко од четири године. За њих двојицу каснији извори тврде да су унуци Ђорђеви, што се у поређењу са годинама њихових очева, ако су тачне, доводи у сумњу.

Није довољно позната ни породична линија попа Милована. Навели смо имена његових синова по званичном попису устаника од 1865. године: Симо, Величко, Сретен и Аксентије. Други један извор, Животопис проте Вићентија Поповића, наводи да су Милованови си-

нови: Ристо, Симо, Никола, Величко и Сретен. Њему је ово познато отуда што је за тог Николу била удата његова мајка Цмиљана, иначе сестра познатог устаника и кнеза Спасоја (Добра) Јаковљевића.⁵²

Упоређујући оба извора, као и постојећу литературу о овој породици, могуће је извести следеће закључке, о Миловановим синонима:

Најстарији син Миланов био је РИСТО — ХРИСТИФОР ПРОТИЋ (1789—1845). После смрти свога оца, дошао је на парохију прилипачку, где је и умро у 56 години.⁵³ Међутим, према попису пореских глава за 1839. годину, Ристо се води као свештеник у селу Гучи.⁵⁴

Други син попа Милована, а не кнеза Ђоке, како тврди Милисав Протић, био је СИМО — СИМЕОН ПРОТИЋ. Рођен је 1800. године, али није забележено кад је и где умро. Колико се зна, Симеун се одселио из Гуче. Најпре је био секретар књаза Милоша, затим дворски секретар и казначеј 1841. и најзад столоначелник Попечитељства просвјешћенија 1847. године. Његовим заузимањем, године 1831, подигнута је данашња гучка црква, а 1848, опет уз његову помоћ, отворена је и прва књажевска, државна школа у Гучи.⁵⁵

Симо је са Гркињом Калином Делини из Београда имао синове Милана и Светолика, пуковника, и кћер Јелену.⁵⁶

О трећем сину попа Милована, НИКОЛИ, пише Вићентије Поповић: „Мој отац Димитрије, свештеник јежевачки а једно време и у Чачку, женио се три пута. По трећи пут оженио се удовом Цмиљаном.“, која је пре тога, „била удата за Николу Протића, сина поч. војводе — проте Милована из Гуче“.⁵⁷

Четврти син Милованов био је ВЕЛИЧКО, свештеник гучки (1809—1878). Поп Величко помиње се најпре у тефтеру пореских глава Гуче за 1835. годину. Затим је, по неким подацима, од 17. јануара 1858. године био „надзиратељ за основну школу гучку“.⁵⁸ Величко се помиње и у попису 1863. године као свештеник гучки.⁵⁹

Попис устаника из 1815. године и Животопис проте Вићентија из Жежевице сагласно тврде да је Милован имао и сина СРЕТЕНА. И у попису од 1863. године помиње се Сретен Протић, стар 37 година. Ако су године старости из пописа тачне, онда се не може поуздано одговорити да ли је овај Сретен син попа Милована.

Према попису устаника из 1815. године, Милован је имао и сина АКСЕНТИЈА. Прота Вићентије из Жежевице, међутим, не помиње Аксентија. По писању Милисава Протића, постојао је Аксентије Протић (1828—1871), који је рођен у Гучи, постао свештеник

1847 године, а затим као намесник драгачевски умро у Прилипцу. Овај Аксентије био је и народни посланик.⁶⁰ Да ли је Аксентије потомак попа Милована или је из неке друге породице Протића, поуздано се не може рећи.

Поред Протића, о којима смо говорили, пореске књиге села Гуче од 1822. до 1839. године помињу и неке Протиће за које не знамо да ли су у сродству са наследницима Проте Гучанина и његових синова.

У тефтерима чибука (пореза за стоку) за 1822. и 1824. годину забележени су Протићи: Радојица, Радисав, Илија и Радосав. За Радојицу се памти да је био у устаничкој коњици Проте Милутина и да је том приликом јахао ждрепца.⁶¹ Због тога његове потомке и данас зову у шали ждрепци. У тефтеру за 1824. годину Илија је уписан као први по реду, што по тадашњој пракси значи да је вероватно био кмет. Најпознатији од њих је Радосав. О њему је 6. априла 1825. године Васа Поповић јавио кнезу Милошу „да је бунио народ док је у Чачку читана везирска бурунтија, говорећи: нећу ушућети док ћете ме за језик обесити“.⁶² Не знамо како се Радосав оправдао код кнеза Милоша за тај бунт, али његово име појављује се и у списку пореских глава Гуче 1835. године. Осим њега, уписани су још Јанко, Благоје, Младен (са братом Добросавом) и Илија. У списку из 1839. године, поред наведених, порески обавезници су: Милош, Милета и син му Јован.⁶³

По попису имовине и лица 1863. године, Протићи су и даље били најбројнија и најимућнија породица у Гучи. У 14 домаћинстава живело је 88 мушких и женских укућана. Укупна вредност њихове имовине процењена је на 1759 цесарских дуката. При томе, осим земље и стоке, имали су и једну „мејану“ у Гучи и 30 мотика винограда у Лозници и Придворици код Чачка.

Најбогатије куће у Протићима биле су свештеничке. Имовина попа Јована вредела је 412 дуката, а попа Величка 261 дукат. Поред ове двојице, још су четири куће имале имовину у вредности од преко 100 дуката (Вукосав — 205, Сретен — 199, Милосав — 165 и Тома — 153 дуката).

Кућне старешине и њихови мушки чланови, по овом попису, дословце пренето, били су: Јаков (35) и син му Милосав, Сретен (37) и син му Светозар; Вукосав (44) и браћа му Миладин и Василије са синовима: Симом и Миланом и синовцима: Мијајлом, Владимиром и Николом; Павле (62) и син Веселин; Пантелија (51), син Младен и унук Милош; Мијало (42) са синовима: Арсенијем, Васом, Стеваном

и Драгићем; Лазар (25), Рисим (33) са синовима: Видосавом и Милосавом; Стојка, поч. Обрада Протића (8) са бабом Госпавом (74) и тектом Обренијом; Томо (31) и син Миљко; Милосав (35) и синови: Ђоко и Јован; Јован (65) и Веселин, брат Милош и синовац Сава; Величко (49) и син Мијајло; Максим (30) и син Милош

Највећи део ових Протића бавио се „земљоделијем“ и сточарством. Међутим, неки од њих, посебно њихови даљи потомци, остали су забележени у историји Гуче и по другим занимањима.

Из пописа се види да је 1863. године Тома имао сина МИЉКА (1859—1933). За њега се мисли да је унук или праунук војводе Ђорђа Протића. Овај Миљко био је познати трговац и дугогодишњи окружни и народни посланик за срез драгачевски. Као председник гучке општине 1893. године узео је у заштиту ухапшене учеснике горачићке буне.⁶⁴

Милосав је, по попису из 1863. године, имао сина ЂОКА (1852—1911). Ђока је, такође, један од потомака војводе Ђорђа. Као механичар у Гучи, био је радикалски првак и сарадник драгачевског трибуна Ранка Тајсића. Поред положаја председника гучке општине, биран је 1888. године и за посланика Велике народне скупштине која је донела познати радикалски устав.⁶⁵

У попису из 1863. године забележен је и син попа Величка МИЈАИЛО (1843—1888). Он је завршио богословију у Београду и 1867. године постао парох прилипачки, па гучки. Као присталица Карађорђевића лишаван је свештеничког звања, које му је касније враћено. Умро је у 45. години.⁶⁶

Протићима се презивају и потомци ПАВЛА НИКОЛИЋА, који је поповоо пре устанка са протом Милутином, са којим је, иначе, према предању, био брат од стричева. Павле је рођен отприлике 1738. године у Гучи. Поред поповања и грађења гучке цркве 1794—1797. године, Павле је, уз проту Милутина, „учествовао у свим бојевима где су били Драгачевци.“⁶⁷ После 1815. године, већ у дубокој старости, живео је у Гучи. Према тефтеру чибука имао је 1822. године 30, а 1824. године 38 брва (оваца и коза). Са његове надгробне плоче види се да је умро 17. новембра 1835. у 97. години.

У пореским књигама за 1839. годину помињу се његов син Јанко, стар 70 година, и унук Јован, свештеник гучки. Јанко је познат по томе што је за нову цркву у Гучи, која је грађена од 1828. до 1831. године приложио 1800 гроша. Јереј Јован (1802—1878) поповоо је у Гучи од 1830. године. И Јованов син Веселин (1830—1900)

био је свештеник гучки. Као познати радикал, поп Весо је хапшен 1883. године.⁶⁸

Јереј Јован је имао и брата Милоша, чији је син Сава (1841—1899) био свештеник прилипачки.⁶⁹

Истог порекла и старости по времену доласка у Гучи, као и Протићи, мада се сада презивају другачије, јесу и Гавриловићи, Станићи, Радојичићи, Куловићи, Благојевићи, и Кнежевић (Мијатовићи, Пантелићи, Димитријевићи и Богдановићи.)

У тефтеру чибука села Гуче за 1822. годину помиње се Јовица ГАВРИЛОВИЋ са 20 брова. Године 1824. Јовица је имао 52, а Радисав 20 брова. Године 1835. у списку пореских глава помињу се: Илија и брат му Јанко, Јовица, Ђорђе, Титотије, са братом Глигоријем, Радисав и браћа му Радосав и Никола. Списак из 1839. године бележи Јовицу (80 година) и Јанко, сина му, затим Ђорђа, Тимотија и брата Глигорија, Петра, Тодора, Радисава, Радосава и Николу, брата Радосављевог.

По попису од 1863. године, Гавриловића има 10 кућа са укупно 58 чланова и имањем у вредности од 582 дуката. Осим земље и стоке у Гучи, ова породица је имала и 14 мотика винограда у јеличком виноградју изнад Чачка. Најимућније је било Вукосављево домаћинство са 118, а најсиромашније Обрадово са 23 дуката. У њиховим кућама пописане су следеће старешине са мушкарцима: Милија (27) са оцем Радосавом, и браћом Милошем, Миланом и Љубомиром; Обрад (49) и синови Милован и Милић; Илија (34) са женском децом; Јован (33) са оцем Тодором и сином Аксентијем; Миленко (25) са браћом Андријом и Филипом и сином Милошем; Вукосав (35) са браћом Младеном и Гаврилом и синовима Арсенијем и Аксентијем и братучедом Обреном; Василије (40) са сином Миланом; Ристо (30), Здравко (43) са синовима Веселином, Милијом, Костом и Сретеном и Мирко (47) са женском децом.

У српско-турском рату од 1876 до 1878. године, Милош је рањен код Куршумлије 12 децембра 1877. године, а Веселин је остао инвалид.⁷⁰

Први СТАНИЋИ који се помињу у чибучком тефтеру 1822. и 1824. године били су Глигорије, Миливоје, Стеван, Милован и Радивоје. Сви скупа имали су 100, односно 115 оваца и коза. У списку пореских глава из 1835. године, помињу се још Луко, Радојица, Милутин, Вујица и Михаило. Слично је стање по главама и 1839. године, где су пописани Радивоје са сином Марком, Раица, Стеван, Милутин, Михаило, Вујица, Урош, Луко, Глигорије, Миливоје и Ку-

зман са синовима Мијаилом и Николом. Овај Кузман је, према попису устаника 1865. године, био учесник другог српског устанка, али није био жив приликом слављења његове 50. годишњице.

Према попису из 1863. године, Станићи су имали 10 кућа са укупно 47 чланова и имовином у вредности од 646 дуката. Осим земље у Гучи поседовали су и 15 мотика винограда на чачанској страни Јелице, као и воденицу од једног витла на Белици.

На челу домаћинства са мушким главама били су: Радован (36) са братом Андријом; Рајка (60), удова поч. Станића са унукама; Милан (40) са братом Илијом и синовцем Станком; Милић (20) са синовцем Миливојем; Марко (45) са синовима Милојем и Ацком; Василије (27) са оцем Радивојем; Јанко (37), Сретен (3) са бабом Анђелијом; Ранко (47) са синовима Василијем и Милосавом, и Радосав (20) са сином Миљком. Најбољег имовног стања били су Радован и Милан са имовином од 170 дуката док су остали имали добра од четири до 70 дуката.

Из ове породице живели су и радили ван Гуче, колико је познато ЈОВАН СТАНИЋ (1845—око 1905) и МИЛАН Ђ. СТАНИЋ (1848—1922).

Јован је 1863. године био подофицир у јужноморавској команди у Карановцу (Краљеву), а 1864. године у „Военом одељењу окружја крушевачког“. Као официр учествовао је у рату са Турцима од 1876 до 1878. године и са Бугарима (1885), а затим је службовао на дужностима команданта 5. пука у Ужицу и војног округа у Нишу. Станића помиње и војвода Живојин Мишић у својим „Успоменама“ говорећи да му је у мају 1886. године био командант пука.⁷²

Милан Ђ. Станић био је наставник Ратарске школе у Краљеву, свештеник и намесник жички. Према подацима Милисаве Протића, скупљао је народне песме, приче и другу етнографску грађу у околини Чачка, у Пожеги, у Старом Влаху и по Драгачеву. Због тога је и називан „Драгачевски Вук“. Од 1869. до 1875. године објавио је српски народни календар „Драгачевац“ за 1870, 1871. и 1873. годину, затим „Српске народне песме“ и разне приповетке (од 1869. до 1875).⁷³

У српско-турском рату од 1876 до 1878. године погинули су 1. јануара 1878. године на брду Соколовици пред Новим Пазаром водници Драгачевског батаљона Чачанске бригаде прве класе Ристо и Јован Станић. Редов Василије Станић рањен је 22. јануара 1878. у борби на Самоковском вису.⁷⁴

Остале породице из ове сродничке групације биле су знатно малобројније.

Од РАДОЈИЧИЋА помиње се 1822. године само Игњат са три брава стоке. У 1839. години записан је само Тодор, али „одвећ убог“ и „без баштине“. У попису 1863. године има их свега две куће, са 13 чланова и имовином од 102 дуката. Кућне старешине биле су: Радован (43) са синовима Јаћимом и Николом, као и Ружица, удова поч. Спасоја са синовима Миланом, Иваном и Миленком.

МИЈАТОВИЋИ се први пут појављују 1835. године, и то Милорад са браћом Павлом и Пантом. Године 1863. била је у животу само Лепосава удова поч. Милорада, са кћерком Јулком и имовином од 34 дуката.

Породица КУЛОВИЋ забележена је тек у попису 1863. године. Била је имућна за тадашње прилике, јер је имала имовину од 176 дуката са 11 чланова у кућној заједници. Кућни стрешина био је Никола (52), а у кући, сем њега, пописани су још брат Михаило, синови Јован и Петар, синовац Обрен и унук Луко.

Из једне квите среског начелника у Гучи из 1883. године види се да је инвалидску потпору примала Ђурђија Јована Куловића, који је, по свој прилици, погинуо у рату од 1876 до 1878. године.

По Ердељановићу, АНЂЕЛИЋИМА је остало презиме од неке бабе Анђелије, за коју се не зна тачно кад је живела у Гучи. У тефтерима из 1822. и 1824. године помиње се само Нешо Анђелић. Пореске главе из ове породице 1835. године били су Нешо са сином Маринком, Јован са сином Миланом, Мирко и Грујица и, најзад, Петар са сином Милијом. За овог Петра — Пера записано је да је био у устанку Милоша Обреновића, али приликом прославе 50. годишњице устанка није био у животу. Године 1839. поново се помињу Грујица са сином Лазаром, Јован са сином Миланом, Марко, Радивоје, Маринко и Сретен. По попису имовине и лица 1863. године, Анђелићи су имали 11 домаћинстава са укупно 70 чланова и имовином од 686 дуката. Најимућнија је била породица Милоша Анђелића са имањем од 191 дуката док су остале куће поседовале имовину испод 70 дуката. Девет кућа је имало и ортачку воденицу на Белици, а ковачким занатом бавио се Милан (32).

Старешине у кућама Анђелића били су: Јован (41) са браћом Антонијем и Андријом, синовима Јаћимом, Танаском, Чедомиром, Станком и синовцем Савком; Јанко (18) са братом Марком; Милан (55) са синовима Николом и Петром; Милош (35) са оцем Марком, братом Радојицом, синовима: Анђелком, Владимиром и Јованом и

синовцем Пауном; Симо (44); Милован (40) са сином Јовицом; Сретен (55) са синовима Милетом и Миланом; Обрад (35) са сином Милењком; Милисав (31) са оцем Милијом, братом Јовићем и сином Милњком; Милан (32) са браћом Миливојем и Лазаром и сином Ранисавом, и Лазар (46).

Од Анђелића, Петар је рањен код Куршумлије 12. децембра 1877. године, а Милић је нестао 1. јануара 1878. на Соколовици. Обојица су били борци Драгачевског батаљона.⁷⁵ Петар се помиње и као писар општине гучке (1880).⁷⁶

ИКОДИНОВИЋИ су такође једна од најстаријих породица у Гучи. Из њихове фамилије су још у 18. веку бивали свештеници у старој гучкој цркви у Драгачици.

По пореском попису из 1822. и 1824. године од Икодиновића се помињу Симо, Никола, Јосо и Вујо. Овај Симо, према попису устаника из 1815. године, био је учесник устанка под кнезом Милошем. Године 1835. пореске главе су Симо, Радосав, Илија, Ђоко, Вујо са браћом Икодином, Никитом, Кузманом и Николом, затим Петар и Лазо. У 1839. години Вујо и Никола се не помињу, а, уз наведена имена, дописан је само Борисав.

Попис из 1863. године бележи 10 домова Икодиновића са 44 члана и имовином од 367 дуката. Најимућнији је био Ђоко, а најсиромашнији Милосав. Кућне старешине и мушка лица у њиховим домовима били су: Ђоко (62) са сином Симом; Милић (30) са братом Сретеном и сином Констатином; Јосо, ковач (39) са сином Спасојем; Радивоје (13); Јелика, удова поч. Гаврила и синови Живојин и Драгић; Радован (30) са синовима: Ранком, Јанком и Маринком; Милица, удова поч. Кузмана, са сином Василијем; Петроније (20) са браћом Петром и Трифуном; Младен (35) са сином Милошем и Милосав (30) са сином Владимиром.

У рату против Турака 1878. рањен је Петроније на Соколовици.

Према Ердељановићу, старе породице у Гучи још су: Новаковићи, Бугарчићи (Бугари), Ђуровићи, Драмлићи, Шушићи, Бјелобрковићи, Броћићи и Божанићи.

НОВАКОВИЋИ су се доселили врло давно, али се не зна одакле. У попису из 1822. и 1824. године помиње се само Андрија, који је имао 60 оваца. Године 1835, поред Андрије и сина му Милоја, записани су Ђоко, Павле и Јанко. У 1839. сви они су и даље у списку, али се за Андрију каже „да је убог у кући“.

Попис имовине и лица из 1863. године бележи осам домаћинстава Новаковића са 37 чланова и имањем у вредности од 473 дуката. Кућне старешине биле су: Милан (28), који је имао брата Милету и синове Дмитра и Сретена; Панто (31) са синовима Миленком и Владимиром; Никола (24); Обрад (44) са сином Савом; Илинка; удова поч. Сретена, са сином Милованом; Миљко (25) са браћом Радваном и Гаврилом и сином Андријом; Ненад (30) са сином Светозаром, и Јека, кћи умрлог Петра Новаковића, дете од 10 година. Најимућнији је био Милан, чија је имовина процењена на 152 дуката, док су имања осталих вредела испод 80 дуката.

БУГАРЧИЋА предак Стојан се по доласку у Гучу оженио једном од кћери бабе Анђелије и добио уз њу имање. Стојан је, по предању, био однекуд „из Бугарске“. Њега и остале који су као баштовани, дунђери и зидари долазили из српских пограничних области према Бугарској, староседеоци су називали Бугарима. Под тим презименом записивани су и у пореске књиге, и на споменицима.

Већ 1822. године, попис помиње Станимира, а 1824. Јована и Димитрија Бугарина са укупно 70 оваца и коза. Међутим, неки други извори из године 1822. помињу Јована и Димитрија, а 1824. само Симеуна Бугарина, али под презименом Станковић. Иза имена Димитрија клесар Радосав Чикириз је из 1835. уписао на његовом споменику Бугарин. Према једном другом споменику у Гучи 1833. године умро је неки Богосав Бугарин.

Године 1835. опет се у пореским књигама помињу Станимир Бугарин (75) са синовима Вучићем и Обрадом; Спасоје са братом Тодором; Петроније (76) са синовима Добросавом и Тијосавом, као и Вујо и Вуксан, сви под презименом Бугарин. Године 1839, осим наведених, опорезован је и Сретен Бугарин.

Један од „Бугара“, Петроније, који је 1835. имао 76 година, поменут је још 3. децембра 1821. године међу народним старешинама и кметовима који су, у име пожешке нахије, упутили изјаву оданости кнезу Милошу. Овога пута, Петроније се потписао као Станковић из Гуче.⁷⁸

У попису становништва из 1863. године, ову породицу власти и даље воде под презименом Бугарин. Бугари су имали шест кућа са укупно 36 чланова и имовином од 218 дуката. Кућне старешине и мушке главе били су: Радосав (30) са сином Вукоманом; Милоје (40) са сином Љубомиром; Василије (30) са браћом Стеваном, Гаврилом и Димитријем; Милован (45) са сином Добрицом, Михајло (20) са братом Милуном, и Милутин (20).

У овом попису, син поменутог Петронија Тијосав, чија је имовина вредела више од свих осталих Бугара (352 дуката) уписан је под презименом Петронијевић. Приликом пописа Тијосав је имао 55 година и живео је у задрузи са браћом Добросавом (65) који се помиње још 1835. године под презименом Бугарин, Вељком и Милојем. У овој кући, поред Тијосава и његове браће, живело је још једанаест њихових синова и синоваца. Десет година касније, иза имена умрлог „Гучанина Милоја Петронијевића“, неки клесар дописао је „иначе Бугарин“.⁷⁹

Један од ових Петронијевића, Јован или Јовић, био је војник Драгачевског батаљона у српско-турском рату. Нестао је 1878. године на брду Соколовици код Новог Пазара.⁸⁰ И на једној квити среског начелника од 17. октобра 1883. године у Гучи пише: „Милева Јована Бугарина — Петронијевића“, што је још један доказ да је реч о истој породици.⁸¹

ДРАМЛИЋИ — Драмлије су пореклом од неког Старовлаха, који се наводно, по доласку у Гучу, оженио другом кћерком поменуто бабе Анђелије.⁸² Године 1822. и 1824. записани су Никола, Петар и Гаврило. Године 1835. пореске главе су: Јоксим, Милисав и браћа му Милан и Милутин, Марко, Никола и син му Милоје, као и Спасоје и Павле. У 1839. Драмлије су имале 12 пореских обвезника, међу којима су, осим наведених, још Милош, Јанко, Илија, Павле и Милан, син Николин.

Из ове породице међу устаницима 1815 године били су Никола, Гаврило и Петар.⁸³ Приликом пописа 1863. године, Гаврило и Петар нису били у животу, а Никола је имао 70 година. Пописан је у домаћинству свога сина Младена.

У попису из 1863. године Драмлићи су имали 11 домаћинства са 76 мушких и женских чланова. Вредност њихове имовине износила је 419 дуката. На челу кућних заједница били су: Милосав (36) са синовима Станком и Милијом; Обрен (39) са оцем Марком, братом Вукосавом и синовима Љубомиром, Чедомиром и Гаврилом; Крсман (30) са братом Миладином; Младен (30) са оцем Николом (70) и синовима Милошем, Владимиром и Обрадом, као и са браћом Тодором и Стеваном; Сретен (35) са братом Маринком и сином Милићем; Милован (40) са братом Милићем; Јанко (63) са синовима Миланом, Милованом и Видосавом; Стеван (16) и браћа Коста и Радојица, Мијајло (42) са сином Петронијем. Најимућнији је био Обрен са имањем од 72 дуката. Обрен је 1880. године био кмет Гуче.

Из ове породице, погинуло је више војника у српско-турском рату од 1876. до 1878. Тако су Тодор, Алексије и Милован нестали на Соколовици код Новог Пазара.⁸⁴ Код Пазара су настрадали и Јанковићи Миладин и Петар. За Миладина се зна да је био „четовођа Ц чете друге класе баталиона драгачевског“. На Миладиновом споменику пише: „Овај знак показује тело храброг јунака поч. Миладина Драмлића иначе Јанковића из Гуче... Поживео је 36 год.“⁸⁵ У попису из 1863. године помиње се неки Крсман Драмлић са братом Миладином од 14 година. Ако је овај дечко каснији четовођа Миладин, онда је приликом погибије 1878. године могао имати 36 година.

ЂУРОВИЋИ су, по предању, пореклом од Сјенице.

Године 1822. у пореским тефтерима вођени су Вуле са 58 и Вуксан са 48 брова. У 1824. уписан је само Вујо са 90 брова, што је у то време означавало доброг домаћина. Вујо и његов син Сретен плаћали су порез и 1835. и 1839. године. Осим њих, пореска глава је и Обрад Ђуровић.

Године 1863. Ђуровићи су имали четири дома са укупно 27 укућана и имовином од 446 дуката. Старешине домова биле су: Јован (40) са синовима Миладином, Рисимом и Стефаном; Обрен (35) са синовима Василијем и Милованом; Милан (20) са браћом Вукосавом и Драгутином; Никола (38) са братом Спасојем и синовима Јаћимом и Милојем. Осим земље и шуме, Ђуровићи су имали и 10 мотика винограда у Придворици и Лозници.

ШУШИЋИ и БЈЕЛОБРЦИ су једна породица. Доселили су се из околине Колашина. Већ 1822. године помиње се Гаврило Шушић. Он се помиње са сином Андријом и у пореским књигама 1839. године. Августа 1824. године, према писању Стевче Михаиловића, Гаврило је на челу „стотинак Драгачеваца — коњаника“ пратио господара Јована Обреновића, који је из Чачка кренуо у помоћ кнезу Михаилу у борби са противницима династије Обреновића.⁸⁶

Године 1863. Шушићи су имали три куће са 24 члана и имовином од 208 дуката. На челу домаћинства били су: Милисав (35) са сином Вељком; Андрија (45) са синовима Петром, Марком и Илијом; Лазар (43) са братом Миливојем и сином Милутином. Најимућнији је био Лазар са имањем од 166 дуката и са половином воденице на Белици. Андрија и Милисав имали су имање процењено на по 71 дукат и по четвртину заједничке воденице.

Од Бјелобрка се 1822. и 1824. помиње само Јован са 50 оваца. Овај Јован поменут је и у једном акту кнеза Васе Поповића од 5. јануара 1823. године, у коме се јавља кнезу Милошу да су неки

сељани из Гуче (Гаврило Шушић и Јевта Рајића) подигли тужбу против Јована и његових синова Милосава и Тијосава.⁸⁷ Године 1835. и 1839. пореске главе били су Јованови синови Тијосав и Богосав. У попису из 1863. забележене су свега две куће Бјелобрковића са 15 чланова и имовином од 97 дуката. Аксентије (34) је имао у кућној заједници брата Младена и сина Јанићија, а Милоје (30) оца Богосава и брата Милосава.

БРОЋИЋИ су досељени из Радаљева код Ивањице, а у Радаљево су стигли однекуд „озго“.

Године 1822. и 1824. помиње се Јован Броћо, који је имао 140 оваца и коза. Јован се јавља и 1835. и 1839. године као порески обвезник. Поред њега, пореске главе у Броћићима били су још Максим, Мићо-Мијаило, Марко и Јоксим. Овај Јоксим је 1839. године био и главни кмет у Гучи.

По попису из 1863. године, Броћићи су имали пет домаћинстава са 32 укућанина и имовином која је вредела 769 дуката. Осим имовине у Гучи, Броћићи су поседовали и винограде код Чачка и ораћу земљу „у Морави“. Најимућнији је био Милан, чија је имовина цењена на 329 дуката. Са њим су у кућној задрузи живела браћа Милоје (30) и Дамњан (28), земљоделци. Приликом пописа, Милан је био и гучки кмет.

Овај Дамњан је био познати политичар, припадник тадашње Напредњачке странке. У политички живот Драгачева ступио је крајем шездесетих година. За противника је имао најчешће Ранка Тајсића, чувеног радикала из Пухова. На изборима 1874. године Дамњан је био противкандидат Ранку, али је победио Тајсић. Следећих избора, 1877. године, Дамњан се реванширао: за посланика у Драгачеву изабран је, поред још тројице, и он. При новом бирању посланика 1880. године, Тајсић је поново победио, а Дамњан и остали противкандидати добили су свега осам гласова.⁸⁸

У рату са Турцима од 1876. до 1878. године Дамњан је био командант ескадрона у Драгачевском батаљону народне војске, а после рата пуномоћник среза драгачевског за изградњу зграде Округног начелства у Чачку.⁸⁹ Дана 13. априла 1882. године краљ Милан Обреновић је прошао кроз Марковицу на путу за Чачак. У име среза Драгачевског, краља је поздравио Дамњан Броћић.⁹⁰ После 1882. године, под утицајем радикалства, Дамњанов утицај је опао. На изборима посланика 10. децембра 1882. године кандидат је био и Дамњан Броћић, али је изабран радикал Чедо Константиновић, све-

штеник из Котраже. Дамњан је изгубио и за одборника гучке општине. Победио га је радикал Марко Ивановић.⁹¹

У домаћинству Милића Броћића (33) живели су синови Милош и Милован и браћа Милосав (26) и Никола. Док су Милић и остали били земљорданици, Милосав се одао трговини. Постао је „чувени трговац.“ Према натпису на његовом надгробном споменику, види се да је много „држава прошао“ и од „краљевине Србије, Аустрије, Маџарске, Француске и још држава... поштовање и поверење заслужио“.⁹² У прилог овоме говори и забележено сећање старих људи да је „Милосав Броћо терао своје свиње чак до Пеште.“⁹³ На изборима за посланике 24. октобра 1874. године Милосав се први пут кандидовао, али није изабран. Тек после тимочке буне (1883), кад је радикална странка била у опозицији, напредњаци су обавили изборе 25. јануара 1884. године. У Драгачеву се тада гласало за Милосава Броћића или Ранка Тајсића. Тако је било приговора на резултате гласања, новоизабрана Народна скупштина примила је Милосављев избор као уредан.⁹⁴

И Милосављев син Глишо био је народни посланик и потпуковник у првом светском рату.

Броћића је било и међу присталицама радикала. Још 2. јануара 1889. године Ранко Тајсић је у свом Дневнику писао да је код њега и Милош Броћо.⁹⁵ Нешто касније, овај Милош је, заједно са Радом Плазином из Губереваца и Живојином Цогољевићем из Горачића, одговарао властима што је „кршћавао псето, дајући му име првог намесника“ (Јована Ристића).⁹⁶

Остали Броћићи по попису из 1863. године били су: Луко (30) са браћом Јанком, Здравком и Млађеном; Милутин (35) са братом Милованом и синовима Миливојем и Радисавом, као и Тодора, удова Максима Броћића, која је, осим две кћери, имала и унука Перка од пет година.

БОЖАНИЋИМА се не зна порекло. Презивају се, каже предање, по некој Божани, коју су Турци као вештицу бацили у набујалу Белицу.

Године 1822. и 1824. забележен је само Симо — Симеун Божанић. У 1835. и 1839. години помињу се, осим Симеона, Павле и Продан. Године 1863. пописане су четири куће Божанића. Све заједно имале су 20 чланова и имовину од 121 дуката. То су Вучић (40) са синовима Пантом и Илијом; Петроније (30) са браћом Милијом, Алексијем и Аксентијем и сином Миланом; Тодор (30) са братом Степа-

ном, и синовима Миљком и Чедомиром; Никола (30) са синовима Костом и Ристом.

Петроније Божанић погинуо је у 1888. у рату с Турцима на брду Соколовици код Новог Пазара.⁹⁷

За разлику од старих гучких родова за које се отприлике знају порекло и време доласка, за породице Ђорђевић и Баралић претпоставља се да су се у Гучи затекле у годинама пред први српски устанак или почетком самог устанка.

ЂОРЂЕВИЋИ су потомци Ђорђа Херцеговца.

Према подацима Милисава Протића, Ђорђе звани Ђоле Ерцеговац, родом је из Херцеговине. У ове крајеве добегао је између 1798 — 1806. године. Настанио се у Гучи, недалеко од старе цркве у Драгачици. Почетком 1813. године Карађорђе га је признао за старешину над Херцеговцима, којих је било доста у Драгачеву. Од њега је данашња фамилија Ђорђевић.⁹⁸

Ђоле се као војвода помиње у једном акту Карађорђевог протокола из 1813. године:

„Писати Ђоки (Протићу) и Милићу (Радовићу) драгачевским војводама да не примају од људи Ерцеговаца, који нису под њиховом командом десетке и порезе и да их не терају они на војску, него да дају десетке и порезе њиховом војводи Ђолу и с њиме да иду на војну и на стражу кад време буде, а што се тиче народног кулука то могу и њима и своје војводи чинити.“⁹⁹

Ђоле је, према предању које је забележио Милисав Протић, погинуо на Љубићу 1815. године.

Ђолови потомци Милан и Јован имали су 1822. године 32 овце. После две године помиње се само Јован са 22 овце. Године 1835. пореске главе су Милан и браћа му Павле и Симеун, а 1839. опорезовани су Милан, Павле и Симеун са браћом Пауном и Павлом.

Попис из 1863. године регистровао је три куће Ђорђевића са 18 чланова и именованом у вредности од 168 дуката. Милоје (30) је био у кући са оцем Симеуном и браћом Милићем, Милошем, Илијом, Милијом и Миленком. Павле (55) је имао синове Радојицу и Радосава. Сара, удова Ђорђевића (56), имала је у кућној заједници синове Велисава и Арсенија. Из једне квите среског начелника у Гучи из 1883. види се да је Павле Ђорђевић примао инвалидску потпору за рањавање у рату с Турцима.¹⁰⁰

БАРАЛИЋИ су, такође, старији гучки род.

Пред први српски устанак или у току њега у Гучу се доселио Никола Баралија. Пореклом је вероватно од Баралића из Горње Кра-

варице. У првом устанку Никола се не помиње, али приликом прославе 50. годишњице другог устанка, забележен је као устаник из 1815.¹⁰¹

Иначе, Никола се помиње 1821. године. У децембру те године, кнезови и кметови пожешке нахије, међу којима су били Филип Тајсић из Пухова и Никола Баралија из Гуче, послали су извештај кнезу Милошу да су разрезали текући порез у нахији.¹⁰² Објављен је и један акт главног кнеза пожешке нахије Васа Поповића од 22. априла 1824. године, из кога се види да је Баралија кнез једне кнежине у Драгачеву да су „кметови и кућаници њему веома наклоњени.“¹⁰³ Исте године Баралија се се води у тефтеру чибучка села Гуче са 110 оваца и коза. Године 1826. Магистрат чаански писао је Општенародном суду у Крагујевцу: „У погледу наплате дуга од кнеза Николе Баралие 28 гроша и 34 паре... кн(ез) Баралиа изговара се да више од 17. гроша дужан није, тим показуе... по попу Илији из Виче да је послао два талира карловца...“¹⁰⁴

Годину дана касније, 9. маја, кнез Васа је писао кнезу Милошу да „срез драгачевски из много доказани(х) узорака к(неза) Филипа Таисића лишава службе магистратске а у место његово једни изабирају за члена овд. магистрата Спасоја Јанковића — Доброселицу а други Баралију и већ тако за сада речени Доброселица постао је член магистрата.“¹⁰⁵

У пописима из 1835. и 1839. године Никола се не помиње, већ само Вук Баралић. Године 1863. Баралићи су имали три куће. Најимућнији је Николин син Василије, са четири члана породице и имањем од 105 дуката. Василијев син Светозар био је тада дете од годину дана. Станислава, кћи умрлог Вука била је, такође, дете (шест година), а поседовала је имање од 70 дуката. Трећа кућа је Косте опанчара са четири члана домаћинства и имовином од 25 дуката.

За време првог устанка, колико се зна, у Гучу је дошло још неколико породица: Ивановићи, Богдановићи, Рњаковићи, Ерићи и Рајићи. Сви су они стигли негде од Пазара и његове околине, вероватно приликом Карађорђевог повлачења из Старог Влаха и одласка ка Делиграду 1809. године.

Према предању које је забележио Ердељановић, ИВАНОВИЋИ су после неке свађе са месним Турцима побегли из села Лопижа код Сјенице у овај крај.

Године 1822. и 1824. у чибучким тефтерима помињу се први Ивановићи: Маринко и Глигорије — Глишо. Имали су укупно 140 оваца. Године 1835. води се у пореском списку Глигорије, а уместо

Маринка — његова браћа Младен, Илија и Вукашин. У 1839. нема више Глигорија, а порески обвезници су само Маринкова браћа.

Попис имовине и лица 1863. године бележи четири куће Ивановића, на чијем челу су: Јован, Милан, Гаврило и Лазар. Њихове куће заједнице имале су 30 чланова и имовину од 388 дуката. Најбоље стојеће домаћинство било је Јованово са 257 дуката. Осим земље и стоке у Гучи, Јован је имао и једну петину воденице у Атеници. У његовој кући били су још браћа му Радован, Милован и Сретен, син Миливоје и синовци Никола и Петар. У кућама осталих Ивановића живели су у време пописа: Лазар (50) са братом Обрадом; Милан (22) и Гаврило (35) са синовима Илијом, Марком и Милићем.

Од Ивановића је у политичком животу тога времена остао запажен Гаврилов син Марко, угледан радикалски првак Гуче и Драгачева. Још 1882. године у почецима радикалства, Марко је, са Ранком Тајсићем и осталим Драгачевцима, ишао на скуп радикала у Крагујевцу.¹⁰⁶ Године 1883, и поред великог притиска среске власти да се не бира, Марко је, ипак, изабран за председника општинске управе.¹⁰⁷ У 1888. години, у борби напредњачко-либералне власти и радикала за посланике, веома активан је био и Марко Ивановић. Због тога је, према „Дневнику“ Ранка Тајсића, од среског начелника у Гучи кажњен са 15 дана затвора. Исте године, у новембру, на изборима за посланике, због великог притиска полиције на бираче, дошло је до више сукоба радикала и полиције. Том приликом Марко се са групом грађана жалио да је избор „повереника“ у Гучи, био нерегуларан.¹⁰⁸

Крајем септембра 1891. године бирани су посланици за Округну скупштину у Чачку, у коју су улазили и Драгачевци. За посланика у округу је, поред осталих, изабран и Марко. Већ на трећем састанку те скупштине, Марко је тражио са групом посланика „да се замене жандарми (са стране) из овог округа и на њихово место доведу људи из овог краја.“¹⁰⁹

У бурним догађајима у Драгачеву 1892/93. године дошло је и до крвопролића у Горачићима, где је 20. фебруара 1893. погинуло и рањено око 40, а похапшено и отерано у Гучу 76 људи. Као „коловођа“ и „подстрекач“ за nerede у Горачићима оптужен је и Марко, у то време „члан окружног одбора и срески посланик.“¹¹⁰

По Ердѣљановићу, БОГДАНОВИЋИ су пореклом из Ерчега у моравичком крају. У првим пореским тефтерима из 1822. и 1824. године помињу се Јован, Петар и Симеун са укупно 30 оваца. У спи-

ску пореских глава из 1835. уписан је и Иван са половином пореске обавезе „јер је сакат у руку.“ Године 1839. опорезовани су, мада „одвећ сиромашни“, Симеун и брат му Радисав, као и Иван, Петар и Јован са сином Вучићем.

По попису из 1863. жив је био још Иван (75), са породицом од седам чланова и имовином од 59 дуката. У кући са њим су синови Стефан и Влаисав и унук Рајко. Остали Богдановићи су: Марко (14); Гвозден (42) са сином Јованом; Савко (21) са браћом Јанком и Марком, и Даница (10), кћи умрлог Павла. Највећу имовину поседовао је Гвозден (114) дуката) док је имање осталих скупа вредело 43 дуката.

РЊАКОВИЋИ су од Сјенице, записао је Ердељановић 1898. Године 1824. помиње се само Милован Рњак са седам брава оваца. У 1835. и 1839. години забележени су Аврам и браћа Иван и Обрад. Пописом из 1863. обухваћене су четири породице које заједно имају 19 чланова и имовину од 219 дуката. У кућним заједницама од мушких лциа живели су: Милосав (25) са сином Миланом; Јован (30) и брат му Милован; Ђока (36) са сином Арсенијем, и Марком (30) са сином Иваном. Овај Марко је остао инвалид у рату од 1876 до 1878. године, а његов син Иван је погинуо.¹¹¹

ЕРИЋИ су, по Ердељановићу, дошли однекуд „озго“. Године 1822. записани су у чибучке књиге Спасоје и Луко са 45 оваца. Њих двојица појављују се и 1824, 1835 и 1839. године, а у списковима, поред њих, води се и Луков син Сретен. Луко је, према подацима из 1815. године, био учесник устанка под кнезом Милошем.¹¹²

Године 1863. постојале су три куће Ерића са 12 чланова и имовином од 160 дуката. Луков син Милија (13) живео је у кући са мајком Станисавом. Јован (28) је био са братом Јаковом, а Милош (25) са сином Јанком од једне године. Јанко се помиње 1885. године као ајлучар (слуга) код Марка Миликића, бакалина у Чачку.¹¹³ Касније, Јанко се осамосталио као трговац у Чачку.

РАЈИЋИ су, по предању, из Косатице код Пријепоља. Први Рајићи који се помињу 1822. и 1824. били су Јевто и Недељко са укупно 53 овце и козе. Године 1835. забележен је само Недељко са синовима Тодором и Петром. У 1839. у пореским тефтерима су Јован, Недељко и син му Петар. Други Недељков син, Тодор, одсељен је у Чачак, где је плаћао порез.¹¹⁴

У попису 1863. забележене су четири породице Рајића: Марко (30); Милка, кћи поч. Милоша Рајића (8); Обрад (35) са синовима Миљком и Јованом, браћом Јанком и Тодором и синовцем Петром,

и најзад, Сретен са братом Милијом. Укупно их је било 20, а вредност њихове имовине износила је 122 дуката. Обрадов брат Јанко погинуо је 1. јануара 1878. године на Соколовици код Новог Пазара.¹¹⁵

Остале породице које се помињу у првој полвини 19. века досељене су у Гучу после другог устанка и касније. Ердељановић набраја само неке од њих: Лазовићи, Ђумуровићи, Луковићи, Тодоровићи (Кучевићи), Чошице, Бабићи, Јокловићи и други. Међутим, Ердељановић је податке о пореклу и времену доласка појединих гучких породица прикупљао 1898. године, а у време кад су неке од њих биле нестале или се угасиле, а друге, нове, доселиле. Осим тога, вероватно није имао увид и у пореску евиденцију од 1822. до 1839. године, ни у попис из 1863, па његови подаци о гучким породицама током 19. века нису потпуни. Отуда се, поред родова које помиње Ердељановић, појављују и са презименом које он није нашао. Истина, за све те родове не може се рећи да ли су заиста посебне породице или су то само појединци, који су, сходно тадашњој пракси, своје презиме узели по имену оца или неког другог претка. Тако, на пример, по попису из 1863. постоји домаћинство Тијосава Петронијевића, чије је стварно презиме Бугарин — Бугарчић. И Миладин Драмлић, четовођа народне војске 1876, узео је презиме Јанковић — по оцу Јанку.

ЛАЗОВИЋИ се први пут јављају 1835. године. Била су то браћа Радивоје и Танаско. Не зна се кад су и одакле дошли. У попису из 1863. била су три домаћинства Лазовића: Милан (22) са братом Милошем; Вуле (40) са синовима Чедомиром и Миљивојем, и Мара, кћи покојног Милосава Лазовића (10) са сестрама Станијом и Станом. Имали су 13 чланова и имовину од 246 дуката.

За ЛУКОВИЋЕ је Ердељановић чуо да су досељени после другог српског устанка. Први Луковићи, браћа Никола и Мијаило, помињу се 1835. године. Они су забележени и 1839. када је Никола био ослобођен пореза као „бесомучан“.

Године 1863. постојала су три домаћинства Луковића: Лазово (36) са браћом Јаковом и Аксентијем; Милосављево (40) са три кћери, и Милисављево (30) са братом Васом, сином Петром и синовцем Владимиром. Укупно: 20 чланова породице са имовином од 159 дуката.

Још 1822. а затим и 1835. године, у Гучи се помиње Тодор КУЧКО — КУЧЕВИЋ. Његова се породица, међутим, по попису из 1863. године презива Тодоровић. Постојала је само кућа Вуксана Тодоровића са седам чланова, међу којима су и синови Милија и Ан-

дрија са имовином од 69 дуката. Из једног акта среског начелника у Гучи из 1883. године види се да је инвалидску потпору примала Савка Милије Тодоровића, који је погинуо у српско-турском рату.

ЧОПИЦЕ су досељене у Гучу из сјеничког предела. За неког Милована Чопицу и његове синове главни кнез пожешке нахије у Чачку Васа Поповић писао је 22. августа 1826. кнезу Милошу „да од Милована већег лопова и ширета нема“.¹¹⁶

У 1835. и 1839. години, у пореске обвезнике уписан је Максим Чопица. У попису 1863. постојало је домаћинство Миленка Чопицића. Синови су му били: Петар, Дмитар, Тодор и Мијајло. Шест чланова ове породице имало је имање од 103 дуката.

БАБИЋИ су били бројнија породица од Лазовића, Луковића, и Чопица. Већ 1822. године Јован, Илија и Тодор имали су 40 оваца. Они су плаћали главарину и 1835. и 1839. године. У попису 1863. налазе се четири породице Бабића: Марко (23) са братом Павлом; Станија, удова Тодора Бабића (50) и синови Аксентије и Јаћим; Лука (24) и синовци Петроније и Мирко, и Петар (30). Чељади је било 18, а имовина је вредела 157 дуката.

ДМИТРОВИЋИ, браћа Петар и Петроније, уписани су као порески обвезници 1835. и 1839. године. У попису из 1863. постоји само Вукоман са пет чланова домаћинства и имовином од 87 дуката. Осим жене и кћери, Вукоман (30) је имао и синове Чедомира и Драгића.

ПЕРОВИЋИ, браћа Илија и Милија, јављају се први пут 1839. године. У попису 1836. има само домаћинство Илије са осам укућана, међу којима су и четири сина: Миладин, Вукосав, Петар и Петроније. Вредност њихове имовине била је свега 50 дуката.

РАДОВАНОВИЋИ: године 1822. забележен је само Јеврем, који је имао 12 оваца. Овај Јеврем је приликом пописа 1863. године живео у домаћинству свога сина Миладина. У другом домаћинству Радовановића 1863. био је Дамњан (55) са сином Маринком и унуком Радосавом. Обе куће имале су 11 чланова породице и имовину од 84 дуката.

НИКОЛИЋИ: у списковима из 1824. и 1835. године помиње се само Радојица. Године 1839., уместо Радојице, опорезован је Милован, за кога је у примедби стављено да је „пришао удовици у кућу“. У 1863. години биле су две куће Николића. У једној је Милан (55) са синовима Василијем и Спасојем, а у другој Милоје (62) са сином Сретеном. Породица је у целини била сиромашна, јер су њених 11 чланова располагали са имовином од 37 дуката.

ДАВИДОВИЋИ: године 1835, 1839. и 1863. пописан је само Јован. У 1863. његова кућна заједница имала је шест чланова, међу којима су, поред Јована (60), били синови Милован и Радован и троје женских чланова. Имање му је вредело 44 дуката.

МИЛИСАВЉЕВИЋИ: први од њих, Гаврило, помиње се 1822. године са имовином од 17 оваца. У попису из 1835. записано је у примедби да је Гаврило гучки кмет, па није плаћао порез. По попису из 1863. постојао је Радојица (40) са женом и четири кћери. Вредност имовине: 38 дуката.

ШЉИВИЋИ: године 1822, у тефтеру чибука појављује се Јоксим са 30 оваца, иначе кмет гучки. Јоксим се помиње и у пореским књигама 1824, 1835. и 1839. године. Међутим, у попису из 1863. Јоксима више нема. Уместо њега воде се два удовичка домаћинства: Анђелије, удове са пет чланова и имовином од четири дуката, и Јоване, удова, са четири члана и имовином од четири дуката.

Осим наведених породица, чија се презимена јављају од 1822. до 1863. године, постоје и такви порески обвезници и појединци који су забележени у књигама, али их 1863. у Гучи више нема.

То су:

КУДУЗИ, који су дошли из Старог Влаха. У Гучи су већ 1822. године. Тада се помињу Никола и Давид са укупно 35 брава стоке. Године 1824. забележен је само Јован, за кога чачански кнез Васа Поповић пише кнезу Милошу да су му 1823. украдена два коња.¹¹⁷ У 1835. и 1839. години као пореска глава води се Никола Кудузовић.

КУЗМАНОВИЋ се у тефтеру стоке 1822. године јавља под презименом Дмитар. Имао је 117 брава ситне стоке, што је у то време значило имућног човека. Године 1835. постојали су као обвезници Гаврило и браћа му Михајло и Никола.

МАРКОВИЋ: године 1822. и 1824. јавља се Кузман Марковић са 25 грла оваца. У 1839. години порез је плаћао Тодор.

БОРОВИЋИ или **БЕРОВИЋИ:** у књигама из 1822. и 1824. године води се само Лазо. Оваца је имао 25, односно 45, две године касније. Године 1835. Лазо је и даље под порезом, али се, осим њега помиње и син му Обрад са половином пореза, јер је „сакат у ногу“. У 1839. опет су забележени Лазо и Обрад, али Лазо је плаћао половину обавезе, јер је „60 година стар и убог“.

РАДОСАВЉЕВИЋ или **РАДИСАВЉЕВИЋ:** године 1822. Петар је имао 42, а Гаврило 24 овце. У 1824. воде се само Богдан са 12 и Љубисав са девет оваца. Године 1835. пореске главе су Михаило са

половином због „убогости“ и Милосав са пуном порезом. У 1839, поред Милосава, порески обвезник био је и Обрад.

ТОДОСИЈЕВИЋИ се појављују 1822. године — Никола са 23 и Михаило са пет оваца. Године 1835. опорезовани су Никола са братом Миливојем и Михаило. У 1839. уписан је само Михаило са сином Василијем.

СТАМЕНИЋИ: године 1822. и 1824. јавља се Тома, који је најпре имао 26 оваца, а после две године свега две. Тома и његов брат Недељко плаћали су порез и 1835. и 1839. године.

ПРОКОПИЈЕВИЋИ: године 1824. Нико Прокопијевић имао је 52 овце. У 1835. пореске главе били су Нико и брат му Миливоје, 1839. године само Обрад.

ШАПОЊЕ: Шапоње су село у близини Сјенице. Отуда су људи досељени из тог села називани у Гучи и уопште у Драгачеву, где их је било, Шапоње. Године 1824. помиње се Радован, а 1835. и 1839. браћа Јефрем и Дамњан. За овог Дамњана кмет је у попису навео да је „нездрав у ногу“.

ПЕТРОВИЋИ: под овим презименом записан је 1822. године Дмитар са 27 оваца. Већ 1824. године за њега је записано да има 40 оваца. У 1835. Петровићи су Милета и син му Јован, као и поменути Дмитар са братом Урошем.

ФИЛИПОВИЋИ: први Филиповић је Тодор. Он је 1822. године имао 36 оваца. После две године уписан је Мићо са 40 оваца. Године 1835. пореске главе били су Петар и Тодор.

Поред породица које се више пута појављују пре 1863. године, има још неких домаћинстава која се помињу једанпут или двапут, а после тога нестају из спискова. За ове се не зна да ли су, у ствари, били самосталне кућне заједнице или су, пак, припадали некој већ поменутој породици, чије је презиме, ко зна из којих разлога, кмет записао по претку или надимку.

То су:

Године 1822. и 1824: Обрадовићи (Луко и Стеван), Миловановићи (Раица и Милутин), Симовић (Радисав), Михаиловић (Никола), Цвијовић (Давид), Милићевић (Луко), Цмиљанић (Нико), Милошевић (Благоје), Танасијевић (Иван и Милован) и неки Милисавац.

Године 1835. и 1839: Вуксановић (Обрад), Коимановић (Вуксан са братом Вучићем) Стевановић (Борисав са братом Михаилом), Стругаревић (Богдан или, по свом занимању, Чанчар Богдан), Јефтовић (Јован) и Старовла/х/ (Игњатије, старац од 80 година).

Године 1863. се први пут помињу и неке породице са две или више кућа, које су најчешће слабог имовног стања. Да ли су то стални житељи Гуче или пак повремени, луталице или ајлучари (слуге и други надничари), тешко је рећи. У овој групи су неки Томићи са четири домаћинства. Укупно их је било 10 чланова са имовином од 51 дуката. Најимућнији је био Гаврило (25) са имањем од 25 дуката. Обрен (21) и Сретен (35) имали су имовину од по пет дуката. Милан (30) са сином Радишом није поседовао имовину ни месечне приходе.

Две куће имали су Тошићи: Богдан (57) са синовима Спасојем, Луком, Милојем и Александром; и Јован (27) са браћом Јаковом и Мијајлом и синовима Светозарем и Петром. Укупно их је било 12 чланова са имањем од 88 дуката. Из ове фамилије био је и Гаврило Тошић, који је рањен на брду Соколовици 1878. године.¹¹⁸

Најбројнија породица, по попису 1863. године, била је Вучића Сталовића. У његовој кућној задрузи било је 18 чланова, од којих је осам мушких: Вучић (52) са браћом Обрадом, Витором и Ненадом и синовцима Млађеном, Антонијем, Василијем и Милијом. Вучићева имовина процењена је на 189 дуката. Осим осталог имања, имао је и 13 мотика винограда ван Гуче.

И домаћинство Маринка Јовичића било је за оне прилике имућно. Маринко (46) и његови синови Јаков, Радован, Милован и Милета, као и синови Стефан, Миливоје и Милан, уживали су имовину од 218 дуката. Осим земље и стоке, имали су половину „мејане“ у Гучи.

Илија Јоксимовић (20), са оцем Јоксимом и братом Недељком, имао је пет чланова у кући и имовину од 135 дуката.

Никола Јовановић (70), са сином Милојем и унуцима Томом, Милосавом и Љубомиром, забележен је у попису 1863. са имањем у вредности од 109 дуката. Из ове породице, по свој прилици, били су: Дмитар, редов пешак Чачанске бригаде прве класе, који је умро од ратних последица у болници у Чачку 20. марта 1878. године и Стеван који је погинуо на Соколовици код Пазара 1878.

Младен Гачовић (35), са браћом Рисимом, Јованом и Стојаном, као и синовцем Јаковом, имао је у кући девет чланова и имовину од 65 дуката.

У попису из 1863. године први пут се јављају и Василије Миљутиновић са братом Луком, Вукашин Вукадиновић (26), Млађен Вукосавић или Вукосављевић (30) са сином Марком, Тијосав Вранић (37), бојација, са, сином Костом, Софроније Дешић (26), механција у Гучи, Младен Марић са братом Вукадином и сином Павлом. Исאי-

ловићи Тимотије (52) и Аница (48) имања и прихода нису имали, већ су обоје служили за /х/рану и одело. Најзад, у Гучи је пописан и Радисав Таловић (34), гучки учитељ, са женом Настасијом.

Овом списку треба додати и домаћинства неких жена удовица чија презимена пописивач није забележио. То су: Танкосава (50) са кћерком Јеликом, Живана (40) са синовима Владимиром и Миланом, Стана (50) са синовима Милијом и Милованом, Цмиљана (50) са девером Крсманом и две кћери, и Ковина (45) са синовима Раденком, Јевремом, синовцима Милошем, Миљком и Радојем и синовицом Јелком.

Из свега реченог, може се укратко закључити:

Гуча је старо насеље, које је сигурно постојало у другој половини XVI века. Ово откривају до сада непознати писани извори из турске владавине. Међутим, има вероватноће да је основана и раније, у доба српске средњовековне државе.

Налазећи се у средишњем простору Драгачева, на раскршћу важних саобраћајница, Гуча је имала бурну прошлост, посебно у аустро-угарским ратовима у XVII и XVIII веку и српским устанцима почетком XIX века. У најтежим приликама Гучани су бежали и враћали се, али своје тле и кућна огњишта нису напустили. Гуча је једно од ретких насеља у овом крају које никада није запустело.

Стари Гучани су увек имали значајну улогу у историји Драгачева, па и ван њега.

Пре српских устанака, они су чували турске путеве и богазе, али су и гинули попут бунтовног кнеза Ђуђе.

У време првог српског устанка, под протом Милутином, Гучани су се тукли с Турцима од Старог Влаха и Дрине до Делиграда и Засавице на Сави.

И у сложеним приликама после ослобођења 1815, утицај Гучана на догађаје у Драгачеву није опао.

Највећи део становништва Гуче бавио се сточарством и земљоделством, али и другим делатностима и занимањима. Међу њима је било попова и кнезова, ковача и опанчара, механџија и трговаца „до Беча и Пеште“, официра и политичара. Исто тако, не мали број Гучана служио је и наднично за „/х/рану и одело“.

Гучани су кметовали под Милошем Обреновићем, али је истовремено Радосав Протић из Гуче јавно критиковао његову управу, говорећи на пијаци у Чачку 1825. године „да неће ушућети, макар га и за језик обесили“. Гучка коњица је 1806. године, заједно са Ка-

рађорђем освајала Београд, али је тридесет шест година касније, 1824, ишла да брани кнеза Михаила и Обреновиће.

Међу Гучанима је било и истакнутих ратника и политичара. Као и раније, из Гуче се доста војника, четовођа и командира, борило у рату са Турцима од 1876 до 1878. године. Посебно је по злу запамћено брдо Соколовица код Новог Пазара.

Гучани су познати и по истакнутим присталицама бивше Напредњачке странке, али их је исто толико било и у радикалима, који су друговали са Ранком Тајсићем и бранили похапшене учеснике горачићке буне из 1893. године.

НАПОМЕНЕ

1. Олга Зиројевић, Турско војно уређење у Србији 1459—1683, Београд, 1974, стр. 183. Према објашњењу овог аутора, дербенцијска служба у турском царству одржавала је путеве и саобраћај на њима. Ову службу обављали су углавном хришћани, који су због тога уживали извесне повластице. Постојећи извори међутим, не дају податке кад су становници Гуче почели и кад су престали да се баве овим послом.
2. Милан Ђ. Милићевић, Поменик, Београд, 1888, стр. 115.
3. Према причању Адама Протића из Гуче.
4. Др Богумил Храбак, Трговачки град Ужице у ратним збивањима од средине 15. до краја 18. века, Ужички зборник, 8/79, стр. 14, 15.
5. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, II, 1876, стр. 675.
6. Милисав Протић Гучанин, Драгачево и његови славни синови, Ниш, 1940, стр. 35.
7. Јован Ердељановић, Доње Драгачево, Српски етнографски зборник, VI, 7—8. Монографију Доње Драгачево Ердељановић је написао на основу прикупљених података у самом народу, а по Цвијићевим упутствима за проучавање села у Србији.
8. По Ђукану Јоксимовићу, Поход војводе Радоње у Србију, Иванград, 1965.
9. Казивање Адама Протића из Гуче.
10. Ангелина Фолгић — Корјак, Црква св. Архангела Михаила и Гаврила у Гучи, Зборник радова Народног музеја у Чачку, 1979, стр. 78.
11. По подацима из Архива Србије, тефтери чибука за 1822. и 1824/25 годину, инв. бр. 269 и 299, и Мите Петровића, Финансије и установе обновљене Србије до 1842, I, 1898, стр. 56, 68, 444.
12. Архив Србије, Тефтери пореских глава за 1835. и 1839. годину, инв. бр. 439 и 532.
13. Подаци и показатељи изведени су по пописним књигама из 1863. Министарства финансија Србије, које се чувају у Архиву Србије.
14. Плут је захватао површину од око 25—30 ари, коса око 30—35 ари, а мотика око 10 ари.
15. Архив Србије, Министарство финансија, Пописне књиге из 1863.
16. Јован Ердељановић, н. д, 1902.
17. Архив Србије, Тефтер чибука нахије пожешке, инв. бр. 269.
18. Архив Србије, Тефтер чибука нахије пожешке, инв. бр. 299.
19. Архив Србије, Тефтер пореских глава капетаније драгачевске за 1835, инв. бр. 439.
20. Архив Србије, Тефтер пореских глава среза драгачевског за 1839, инв. бр. 532.
21. Архив Србије, Министарство финансија, Пописне књиге за 1863.

22. Први српски устанак, Акта и писма, I (1804—1808) у редакцији Радослава Перовића, 1977, стр. 111.
23. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, II, 1876, стр. 660.
24. Милан Ђ. Милићевић, н. д, стр. 674.
25. Казивање Адама Протића из Гуче.
26. Казивање Адама Протића из Гуче.
27. Стојан Новаковић, К. К. Родофиникин, из српске историје, Српска књижевност у 100 књига, стр. 307.
28. Др Драгослав Страњаковић, Карађорђе, Београд, 1938.
29. Нићифор Нинковић, Житниописанија моја 1807—1842, Нови Сад, 1972, стр. 35.
30. По Петру Радовановићу, Воине Срба с Турцима, Београд, 1852.
31. По споменику СКА XVII књига, Шест службених писма из првог српског устанка 1809—1812.
32. По Милану Ђ. Милићевићу, Диплома проте Гучанина од 11. јануара 1811.
33. Милисав Протић Гучанин, н. д, стр. 89.
34. Причање Петра Јокића, Казивање о српском устанку 1804, СКЗ, Београд, 1980, стр. 230.
35. К. Н. Ненадовић, Живот и дело Карађорђа, I, 1883, стр. 181, 182.
36. Драгутин С. Милутиновић, Из Србијанке С. М. Сарајлије, Годишњица Н. Чупића, XV, 1895, стр. 35.
37. Деловодни протокол Карађорђа Петровића од 1812 маја 21 до 1813 августа 5, Београд, 1848, издао Исидор Стојановић, № 1368.
38. Деловодни протокол Карађорђа Петровића, № 1429.
39. Милан Ђ. Милићевић, Поменик, 1888, стр. 82, 83.
40. М. Протић — Гучанин, н. д, стр. 52.
41. Милисав Протић — Гучанин у „Политици“ од 31. марта 1939.
42. Вићентије Поповић, Мој живот 1832—1917, рукопис у Историјском архиву у Чачку.
43. Милан Ђ. Милићевић, Општине у Србији, Годишњица Николе Чупића, год. II, стр. 234.
44. Деловодни протокол Карађорђа Петровића, № 616 од 22. маја 1812.
45. Милисав Протић — Гучанин, н. д, стр. 52.
46. Архив Србије, Тефтери чибука, инв. бр. 269 и 299.
47. Др Михаило Гавриловић, Милош Обреновић, II, Београд, 1908/09, стр. 668.
48. Књажевска канцеларија, Нахија пожешка 1815—1839, приредио Данило Вуловић, Београд, 1953, стр. 143.
49. Књажевска канцеларија, н. д., стр. 238.
50. Милисав Протић — Гучанин, н. д, стр. 52.
51. По књизи Драгоја Тодоровића, Попис устаника из 1815, САНУ, Београд, 1966, под бр. 1012.
52. Вићентије Поповић, наведени рукопис.
53. Милисав Протић Гучанин, н. д, стр. 52.
54. Архив Србије, Тефтер пореских глава за 1839., инв. бр. 532.
55. М. Протић Гучанин, н. д, стр. 103, 104.
56. М. Протић Гучанин, н. д, стр. 103.
57. Вићентије Поповић, наведени рукопис.
58. Др Бранко Перуничкић, Чачак и Горњи Милановац 1815—1865, стр. 67.
59. Архив Србије, Министарство финансија, пописне књиге из 1863.
60. М. Протић Гучанин, н. д, стр. 39, 52.
61. Казивање Адама Протића из Гуче.
62. Књажевска канцеларија, н. д, стр. 170.
63. Архив Србије, Тефтери пореских глава, инв. бр. 349 и 532.
64. Драгоје Тодоровић, Горачићка буна 1893, Чачак, 1965; Историјски архив Чачак, ФНОЧ, фасц. XXIII, 5/210 и казивање Адама Протића из Гуче.
65. Драгоје Тодоровић, Место и улога Ранка Тајсића у политичком животу Србије крајем 19. века, докторска дисертација 1972, рукопис код аутора.
66. М. Протић Гучанин, н. д, стр. 39.

67. М. Протић Гучанин у „Политици“ од 31. 3. 1939.
- 68 — 69. М. Протић Гучанин, н. д, стр. 38.
70. Историски архив Чачак, ФНОЧ, кут. XX.
71. Историски архив Чачак, ФНОЧ, кут. VII, 1864.
72. Војвода Живојин Мишић, Моје успомене, Београд, 1978, стр. 163.
73. М. Протић Гучанин у „Чачанском гласу“ бр. 26 од 20. јула 1954.
74. Врховна команда српске војске, Рат Србије са Турском 1877 и 1878, Београд, 1879.
75. Исто.
76. Историски архив Чачак, ФНОЧ, кут. XVIII, 1879 — 1880.
77. Радојко Николић, Камена књига предака, Београд, 1979, стр. 35.
78. Књажеска канцеларија, н. д, стр. 75.
79. Радојко Николић, н. д, стр. 35.
80. Врховна команда српске војске, н. д.
81. Историски архив Чачак, ФНОЧ, кут. XX.
82. По Јовану Ердељановићу, н. д. 1902.
83. Драгоје Тодоровић, Попис устаника из 1815, под бр. 330, 1017 и 1018 САНУ, Београд, 1966.
84. Врховна команда српске војске, н. д.
85. Поруче крајпуташке, „Драгачевски трубач“, Гуча, 2. септембар 1967.
86. По Стевчи Михаиловићу, Мемоари, Београд, 1928.
87. Књажеска канцеларија, н. д, стр. 115.
88. Драгоје Тодоровић, Место и улога Ранка Тајсића, рукопис код аутора.
89. Историски архив Чачак, ФНОЧ, фасц. 18.
90. Драгоје Тодоровић, Место и улога Ранка Тајсића, рукопис.
91. „Самоуправа“ бр. 2, Београд, 1883.
92. Радован М. Маринковић, Стари драгачевски занати и занимања, „Чачански глас“ од 15. августа 1980.
93. Др Мирко Барјактаровић, „Гуча“, Гласник Етнографског института, II — III, Београд, 1957, стр. 307.
94. Стенографске белешке Народне скупштине Србије, Београд, 1884, стр. 12, 13.
95. Дневник Ранка Тајсића, приредио и предговор написао Драгоје Тодоровић, Чачак, 1970, стр. 17.
96. Драгоје Тодоровић, Горачићка буна 1893, Чачак, 1965, стр. 44.
97. Врховна команда српске војске, н. д.
98. М. Протић Гучанин, н. д, стр. 89.
99. Деловодни протокол Карађорђа Петровића, № 1183.
100. Историски архив Чачак, ФНОЧ, кут. XX.
101. Драгоје Тодоровић, Попис устаника из 1815, бр. 1015 САНУ, Београд, 1966.
102. Књажеска канцеларија, н. д, стр. 77.
103. Књажеска канцеларија, н. д, стр. 149.
104. Књажеска канцеларија, н. д, стр. 189.
105. Књажеска канцеларија, н. д, стр. 223.
106. Драгоје Тодоровић, Место и улога Ранка Тајсића, рукопис, стр. 355, 388.
107. „Самоуправа“ бр. 2, Београд, 1883.
108. „Српске новине“ бр. 244 од 6. новембра 1888.
109. „Таково“ бр. 77 од 20. октобра 1891.
110. Драгоје Тодоровић, Горачићка буна 1893, стр. 113.
111. Историски архив Чачак, ФНОЧ, кут. XX.
112. Драгоје Тодоровић, Попис устаника из 1815, бр. 1014 САНУ, Београд, 1966.
113. Историски архив Чачак, ФНОЧ, кут. 21.
114. Др Б. Перуничкић, Чачак и Горњи Милановац, II, Чачак, 1969, стр. 7.
115. Врховна команда српске војске, Рат Србије с Турском 1877 и 1878, Београд, 1879.
116. Књажеска канцеларија, н. д, стр. 202.
117. Књажеска канцеларија, н. д, стр. 124.
118. Врховна команда српске војске, н. д, Београд 1879.

СТАНОЈЕ Р. ФИЛИПОВИЋ

ДАНИЦА МАРКОВИЋ
(1879 — 1932)

Јавила се на почетку овог века, у оно преломно време када је у Србији владао деспотизам Александра Обреновића и када су се у поезији почела појављивати нова струјања, чији су носиоци били Јован Дучић, Милан Ракић, Сима Пандуровић, Владисав Петковић Дис и други. Иако су се међусобно разликовали, имали су неколико заједничких обележја.

„... Једно од нарочито уочљивих, то је њихова болна, најчешће тамна, каткад врло тамна нота. Једно од најкарактеристичнијих је њихов нови психолошки став према свету и према сопственом доживљају. Насупрот идилично-сетном поетском штимунгу Војислава Илића; насупрот лажно расплаканом или сладуњавао-патетичном вербализму његових епигона; насупрот тој некој врсти објективног чувства, најчешће неузнемиреног у себи, више поетизираниог но поетског, ређе искреног, најмање самокритичног и себе свесног, — насупрот томе јавља се у овој новој поезији једно узнемирење, реско, горко осећање које се пре свега окреће у себи и понире у себе, жедно да се загледа до дна, вољно да се открије без зазора, љубопитљиво да

се види наго и да, у своме откривању буде искрено, ако је могућно, до свих конзеквенција.

... Том општем психолошком изразу времена и Даница Марковић даје свој трибут. Двема цртама своје поезије: подвученим незадовољством и великом искреношћу, она целом првом половином свога стварања дели ово... опште расположење поетске генерације овога века. Тек ће она друга половина њеног стварања, настала после рата и особито последњих година, скренути у другојаче: ведрије, лакше, светлије тоне“ — написао је Велимир Живојиновић.¹

„Даница Марковић рођена је 1879. године у Чачку, у старој просветној и политичкој кући, од оца Јоксима Марковића, идеалног човека и учитеља. Убрзо после њена рађања, њени родитељи прешли су у Београд, јер је њен отац био добио за надзорника свих основних школа. У Београду је Даница Марковић, изузимајући десет година учитељске службе у селима београдског округа и седам година проведених у топличком округу за време Светског рата и окупације, провела своје дане до смрти“ — записала је њена пријатељица Полексија Д. Димитријевић — Стошић.²

Јоксим Ст. Марковић био је учитељ. Помиње се као привремени учитељ трећег и четвртог разреда основне школе у Чачку школске 1877/78. године.³ Идуће је радио као учитељ VIII класе у трећем и четвртог разреда. Школску 1879/80. годину провео је као учитељ VII класе у Горњем Милановцу и водио први разред. Налазио се у Милановцу када је, 30. септембра 1879. године, рођена његова кћерка Даница.

Даница је имала непуну годину дана када је, почетком септембра 1880. године, њен отац прешао у Београд и пет година радио као учитељ. У основној школи код Саборне цркве остао је две године (прве је водио први, друге трећи разред) и три године у основној школи на Теразијама предајући, све три године, у трећем разреду.

На почетку школске 1885/86. године премештен је за писара прве класе у Министарству просвете. На тој дужности остао је три године и почетком 1889. његово име не налази се у шематизму. Вероватно је још тада умро, јер у једној својој молби од 4/16. априла 1897. године Даничина мајка Милева потписује се као удова пок. Јоксима Ст. Марковића.⁴ Иза њега су остали жена и две нејаке кћерке да живе у оскудици са невеликом пензијом.

Даница Марковић се школовала у Београду. Први помен о њеном школовању налазимо у молби од 3/15. августа 1895. године када

је затражила оверу сведочанстава и потписала се као матурант. У сведочанству Краљевске српске више женске школе у Београду о учитељском испиту — које се налази у Архиву Србије⁵ — стоји да је Даница Марковић, рођена 30. септембра 1879. године у Чачку, завршила 1895/96. школске године шести разред Више женске школе у Београду са одличним успехом и врло добрим владањем и да је завршни испит положила од 11/23. маја до 10/22. јуна 1896. године. Постигла је следећи успех: педагогика- одличан, наука хришћанска-одличан, српски језик са књижевношћу-одличан, општа и примењена педагогика-одличан, рачун-врло добар, земљопис-одличан, јестаственица-врло добар. На практичном испиту: школски рад-одличан, женски рад-добар.

Љута што јој је неоправдано смањена оцена из владања, није хтела да прими сведочанство о завршеној школи. Тек после непуну годину дана, 4/16. априла 1897, њена мајка Милева жалила се Министарству просвете што је њеној кћерци Даници уписана четворка из владања иако је била одлична ученица и скромног понашања, никада није била кажњена. Због те неправде, Даница Марковић још није подигла сведочанство. Замолила је Министарство да размотри тај случај. Око тога настала је преписка, из које се дознају и неке нове чињенице.⁶

У свом одговору од 8/20. априла Виша женска школа је написала да, наводно, за време светосавске прославе Даница Марковић није хтела да пева. О томе се у школи расправљало, „али је ствар летла“. Међутим, на крају године смањена јој је оцена из владања и она је дрско одбила да прими сведочанство. Уследио је одговор Милеве Марковић: „У уверењу стоји, да је кћи моја опоменута 18. јануара 1896. г. због неучтивог понашања према учитељици певања, а зна се пак, да је на Св. Саву моја кћи са прославе изведена болесна и да у тешком стању није могла ни говорити, а камо ли бити према коме неучтива. То ја могу потврдити лекарским уверењем, а осведочиће и учитељица, која јој је помогла да изађе из школске сале“.

Тек после интервенције Милеве Марковић од 15/27. новембра 1897. године њена кћи је добила сведочанство.

Даница Марковић је, као што се види, побољевала од ране младости и болест ју је пратила до краја живота, око четири деценије.

„После свршене учитељске школе, Даница Марковић је провела две⁷ године на ондашњој Великој школи у Београду, изучавајући српски језик, књижевност и историју, али студије је напусти-

ла, да би могла ступити у учитељску службу, ради побољшања материјалног положаја своје породице, а убрзо затим дошла је и њена удаја за Момчила Татића, београдског адвоката“ — написала је, даље, Полексија Димитријевић—Стошић.

Поднела је молбу 10/22. јула 1897. године и затражила учитељско место у Београду као одлична ученица; истакла је да мора да помаже сестру на школовању, јер породица, сем мале пензије, нема никаквих других прихода. Њена молба позитивно је решена и она је, решењем министра просвете од 25. октобра 1897. године (по старом календару), постављена за сталну учитељицу првог разреда основне школе на Источном Врачару с годишњом платом од 800 динара.⁸ У тој школи — судећи по државном шематизму — остала је три године. Школске 1900/01. и 1901/02. године радила је као учитељица у основној школи на Палилули. Непогоде су је пратиле од првих дана службовања. Због болести више пута одсуствовала је са посла, а школске власти проглашавале су је неуредном и неодговорном и кажњавале опоменама и новчано.

Због болести тражила је одсуство 8/20. августа 1898. Актом бр. 66 од 6/18. априла 1900. године управитељ женске основне школе на Источном Врачару обавестио је министра просвете да је казнио учитељицу Даницу Марковић писменом опоменом што је у току године чешће изостајала од дужности „под изговором да је била болесна“. Често је задоцњавала на посао по 40 — 45 минута, а ученике је касније пуштала кућама, понекад остављала саму децу да боље ученице раде са осталима. Више пута није обавестила управитеља о своме одсуствовању да би могао наћи замену.⁹ Она је 11/24. августа 1901. године молила одсуство од три недеље, опет, вероватно, због болести. Болест, изостанци, опомене и казне мењали су се наизменично и узајамно допуњавали. Тако је и августа 1902. године окружни школски надзорник за град Београд казнио Даницу Марковић, учитељицу I-2 и II-2 разреда женске школе у Палилули, „губитком петодневне плате за немарно и неуредно вршење дужности у школи“. Пошто се у одређеном року није жалила, казна је постала извршна.¹⁰

Последња казна запечатилa је њену даљу судбину. Од тог времена за њу постају много тежи дани службовања. Након петогодишњег боравка у Београду, премештена је у Ресник на почетку 1902/1903. школске године, да би за седам година променила седам места у Србији. Прве недаће почињу у Реснику. Ту су вршени интерни премештаји. Сељаци су тражили њено смењивање. Ту су, изгледа,

зачеле њене љубавне идиле... Ту је почела њена књижевна афирмација. Ту се и удала и почела да живи другачијим животом. У Реснику, у ствари, почиње нова етапа њена живота.

Премештена је у Ресник 1/14. августа 1902. године на основу чл. 7-а за учитељицу III и IV разреда, а после непуна три месеца, крајем октобра, добила је II и IV разред. И у септембру идуће године извршен је интерни премештај. Недаће се нису само на томе завршавале. Оне су тиме тек почињале.

Болест је није напустила. Она је, 11/24. новембра 1902. године, писала управитељу школе у Реснику: „Услед јаког назеба добила сам инфлуенцу и с тога не могу неколико дана долазити на дужност.“ После четири дана поднела је молбу министру просвете тражећи шестонедељно одсуство и приложила лекарско уверење у коме је, поред осталог, писало да је она болесна „од инфлуенце са акутним запаљењем у плућима“... Пошто је Даница Марковић и „иначе доста слабе телесне конституције, то би јој за потпуно опорављање било потребно 5-6 недеља да проведе ван школе код својих родитеља или рођака“. Добила је само петнаест дана одсуства, али је она схватила да су јој одобрене три недеље и зато се на посао јавила 26. новембра 1902. године (по старом календару). Због тога је поведен поступак против ње. Школски надзорник је тражио да се њено место огласи слободним, али се министар просвете није сложио с предлогом. Утврђено је, на крају поступка, да она није могла да оправда дванаест дана и због тога је кажњена, али се из докумената не види којом је казном кажњена.¹¹

Живела је у оскудици, сиромашно. Није имала средстава ни за најнужније потребе. Ово се, поред осталог, јасно види из молбе кројачице Софије Резнерове од 23. октобра 1903. године (по старом), којом моли Министарство просвете „за наређење да се од Данице Марковић учитељице наплати 32 динара колико јој дугује за израду хаљине“.

Својим актом бр. 512 од 13/26. маја 1904. године Суд општине ресничке молио је министра просвете да у предстојећем распореду учитеља премести у њихову школу учитељицу Драгу Миндеровић из Књажевца, а из Ресника премести Даницу Марковић зато што „није добра наставница и не ради са вољом у школи већ често је ван школе у Београду и тако не држи часове уредно“.¹²

Детињство и прву младост провела је у ониској кући, која се налази на углу Улице Стевана Сремца и Ратарске на прелазу Скадарлије у Палилулу, која сада носи назив Стевана Сремца 22. Пре-

ко пута налази се школа. Ту је становала и када је била учитељица у Београду: „Прелазила је сваки дан по два пута преко пута у школу да учи децу првим знањима, а предвече и недељом читаве сате свирала би на клавиру, читала српске и француске књиге, шетала у сумрак са другарицама улицом Стевана Сремца која се онда звала Јањићев сокак и била још непросечен ћор-сокак, без калдрме, све у трави и опкољена пространом баштом“ — написао је Божидар Ковачевић.¹³

Упечатљива су сећања Симе Пандуровића,¹⁴ који се са њом упознао крајем 1902. године, када је већ била премештена у Ресник. Становала је у наведеној кући, која и сада постоји. Упознао их је Милутин Чекић:

„... Стан старијег типа, не тако богат, али угодан, са клавиrom, нотама, неким књигама српским и француским. Домаћица млада девојка, од двадесет и две или три године, вижљаста, плавуша, више интересантна него лепа, учитељица у Реснику... Зна нешто музике (коју ја нисам знао)... нешто литературе... нешто француског (који ни ми нисмо знали богуна како)... пише песме... неоспорно интелигентна, са чувеном сигурношћу и отвореношћу у разговору и опхођењу. Очеvidно није била обична сеоска учитељица. Скренили смо разговор на књижевност и замолио је да нам прочита неку своју песму. Она је одбијала и снебивала се, више из обазривости него из скромности, како ми се чинило. Најзад је пристала. Приметио сам одмах да су то, и поред местимичних наивности, сасвим другачији стихови које су наше жене дотле писале. Имали су свој ритам, своју боју, свој тон, звучале су убедљиво, као исповест, и били, како је изгледало, увек инспирисани једним конкретним тренутком интимног живота... Пристала је да јој песмицу-две објавимо у својем часопису „Покрет“, али под псеудонимом „Звезданка“, под којим је већ штампала неке у „Звезди“ Јанка Веселиновића.

... Даница ми је одмах поверила да је већина њених песама инспирисана њеним наклоностима према једном младом човеку, сину имућног ваљевског адвоката, лепом и стаситом, одличном певачу, који је банчио по целе ноћи, али је био интелигентан, севдалија и од укуса. Сматрао сам да би се од њених песама могао направити један избор и штампати лепа збирка. Идеја је била брзо остварена. Пола за готово пола на версију, она је објавила већ 1904. своје Тренитке. Први приказ о књизи написао је у „Књижевној недељи“ мој друг Димитрије Фрегунић. Обратио сам пажњу Скрелићу на ове песме, и он их је, по својој редовној савесности, прочитао и дао одмах своју

позитивну оцену у „Српском књижевном гласнику“. То је било довољно да Даница Марковић дође одмах до свога песничког гласа и признања“.

Њу није инспирисао само онај млади Ваљевац. О њеним интимним осећањима говори Ђорђе Поповић у својој књизи „Љубави српских писаца“ и у чланцима које је пре тога објављивао у дневној штампи, али с недовољно прецизности. Помиње младића о коме је Пандуровић негде записао: „Двапут се женио и двапут се разводило, и дочекао дубоку, крепку, старост“. То је, изгледа, био Јован Јанковић, правник и филозоф, „онај зулумћар који је почетком века у Реснику волео Даницу“. Он је и у дубокој старости посећивао Даничину кћерку Марицу. Када је дошао последњи пут, изразио је жељу да га сахране поред Данице: „Када у животу нисмо могли, нека бар будемо заједно у гробу“. Он је, највероватније, онај Ваљевац о коме је Даница причала Сими Пандуровићу.

Певала је и лепом официру који ју је волео, али је неостварену љубав заменио напредовањем у војсци. Погинуо је у балканском рату при преласку српско-турске границе. О њој и њеној љубави — истиче Ђорђе Поповић — Пандуровић је написао: „Даница је била исправна девојка, поштена жена, са још сачуваним патријархалним појмовима о браку и моралу. Све њене љубави о којима пева у својим песмама биле су више-мање платонског карактера, на дистанци, задржавале се у области фантазије и претпоставкама“.

Младога официра она се сећа у песми „Епилог“, објављеној 1913. године:

„Са кобном сенком једне смрти ране,
У души пустој што под болом грца,
Мени ће хуђе испунити дане
Посмртна љубав сломљеног срца.
Без топла сјаја, у тмини, под мразом,
Водићу живот по дужности жене,
Све крећући се одређеном стазом,
Суморно: полут звезде угашене.“

У таквим условима — рано оболела, скидана неразумеванима и кажњавањима од непосредних старешина — настала је њена збирка песама „Тренуци“. Она носи печат свега оног што је доживљавала ова девојка снажних осећања, изразитих индивидуалних особина, разапета између патријархалних схватања понесених из ку-

ће и јаке жеље да се ослободи свих окова и пође у живот самостално, слободно... Раздирана између болести и неумитних законских норми, између стега моралних норми једнога света који одлази и најава новог који се тек назире на видику, имплусивна и нежна, помало и романтичарски занесена, изолована од животне стварности, гледајући свет кроз литературу, предана својим сновима... она, у ствари, није видела лице и наличје живота, више је осетила него штво својим садржајем, понирањем у „живота бол“, тражењем нових елегија и горчине, чак и изразитих песимистичких осећања.

„У почетку продужење Војислављеве школе, њено је песништво својим садржајем, понирањем у „живота бол“, тражењем нових фигура, мисли, расположењем, најзад с једним особеним флуидом и речником уствари ближе поезији Диса, Пандуровића, Луковића и Рајића него Војислава, односно Ракића или Дучића“ — написао је Божидар Ковачевић у поменутом прилогу.

II

Пропевала је као ученица средње школе, али је почела да објављује као учитељица. Колико је до сада утврђено, почела је да сарађује у „Звезди“ Јанка Веселиновића и 1900. године објавила песму „Последње жеље“.

После двогодишње паузе, у „Покрету“ је штампала песму „Знаш у оне златне дане“.¹⁵

Још се појавила неколико пута: у „Босанској вили“ 1903. објавила је „Завист“ и „Пролећну елегију“ и у „Књижевној недељи“ 1904. године песму „Marcia funebre“¹⁶ И тада, неочекивано, штампала је, 1904. године, невелику збирку песама „Тренуци“ и избила у ред признатих песника.

Петнаест песама обухвата циклус „Ивањско цвеће“ и десет циклус „Одблесци“, а песма „Завист“ није ушла у ову збирку. Касније је унесено још шест песама у ова два циклуса.

„Ивањско цвеће“: „Ноћна идила“, „Априлска елегија“, „Са последњим даном“, „У октобру“, „Далмацији“, „О, где сте ведри, фебруарски дани“, „Први пролетњи ветар“, „На бунару“, „Историја једног осећања“, „Ветар и киша хладна“, „Јесења ружа“, „У зимску ноћ“, „27-ми јули“, „Gallium verum“, „Marcia funebre“, „Мајска елегија“, „Елегија“, „Фебруарска елегија“, „Враћање у прошлост“ ушле су у друго издање.

„Одблесци“: „Canzone“, „Пред јесен“, „Пролећна елегија“, „У сутон“, „Знаш у оне златне дане“, „Чежња“, „Нисам знала шта то значи“, „Див“, „Зимње вече на селу“, „У пролазу“, а „Ноћне борбе“ и „Тренуци нервозни“ — објављене су у другом издању.

У циклусу „Ивањско цвеће“ преовлађују љубавни мотиви. Као што су некада девојке плеле венце од ивањског цвећа, тако је њен венац састављен од више песама, у којима су дати детаљи једне снажне љубави. То су скале истих осећања, чији је интензитет зависан од сплета разних околности. То су искрене приче девојке од двадесетак година која воли и жели да буде вољена, којој је та снажна љубав најснажније људско осећање. Нашла је у себи снаге да закорачи напред, да изађе из круга патријархалне средине и да своја осећања обелодани, да пева о свим нијансама те љубави, почев од првих сусрета до стишавања љубавних страсти. И описи природе — и разни други елементи који се некад јаве у понекој песми — имају другоразредну улогу: да створе атмосферу и амбијент у коме се јављају и развијају љубавна осећања.

На почетку књиге штампана је песма „Априлска елегија“, вероватно као наговештај каквог ће карактера бити збирка, о каквим се љубавним осећањима и доживљајима ради. Колико симболике у самоме наслову! Април је пролећни месец, он обећава радост пролећа, раздраганост, нежна и топла осећања. И песник се налази у пролећу живота, али су њена осећања елегична, тужна. Њене љубичице — први пролећни цветови — већ су прошле и увенуле. Нема ни птица, које својим цвркутањем изражавају радост живота. Прошла је и њена „кратка и нестална срећа“, а април је само на њега подсећа. Сад јој теку „једнолични, мучни дани“ и она би радо волела да зна каква ће јој бити будућност далека:

„Незаборавни, узвишени друже,
Животе нам нису растрзале жуди,
Нит' похота каткад загреја нам груди,
Него друговању нашем да послужи . . .

— — — — —
Али грешни људи, навикли да греше,
Носећи у души наслеђе опако —
Завишћу понети, друговање наше
Сплеткарењем ниским да прекину знаше“.

(„Пролећна елегија“)

Рано је почела од успомена да живи, у време кад се нормално стварају успомене. Она се сећа када су кроз поља, „још пуста и гола“, шапутали „љубав и жудњу скривену“. То је било у фебруару, а сада, у априлу, она кроз иста поља усамљена блуди и оживљава свеже успомене:

„Из душе моје одбегло пролеће,
И цветна поља гробље ми се чине;
Помрачен поглед привиђења среће,
И чудни звуци брује из даљине,
Као опело моје среће кратке
И успомене на часове слатке,

— — — — —
Осећам смрт где пузи као змија
И гаси наду, што већ слабо сија,

(„О где сте ведри-фебруарски дани“)

И сами наслов песме недвосмислено показује како су њена осећања притиснута болом, окренута у прошлост, уместо будућности. У ноћима, несаним, она се сећа прошлости када је клавир стари „плакао у песми тугу моју давну“ („Враћање у прошлост“). Њој су тужни фебруарски дани, јер је подсећају на неверног друга, с којим је скупљала љубичице и сада се узалуд у прошлост окреће („Фебруарска елегија“). Људска злоба раздвојила је и пресекала њихово искрено пријатељство („Елегија“), страст која, кад се задовољи и угаси, светлуца тугом, због изгубљених. Прихватила га је у моменту када се налазио на ивици смрти, повратила у живот и предала му своју душу, а он ју је оставио да пати („Мајска елегија“).

Само успомене, сећања, бол и патња. Усамљена у собици, скромној, крај сеоске школе, слуша звиждуке воза у зимској ноћи, замисља њега — да сад поред ње пролази и жели да је се бар сети („У зимску ноћ“). Њена љубав је топла, несебична, потпуна:

„Још тог тренутка душу сам ти дала
И срце своје и свој живот цео,
С младошћу, пуном светлих идеала:
И ко што цвет је на груд'ма ти свео,
Узбран свеж из врта, бог зна чија,
— Његовим трагом кренула сам и ја.

(„Јесења ружа“)

Њена позната песма „На бунару“ обично се узима као јединствен пример искрености жене песника у нашој књижевности и сматра врлином њеног аутора, чак и изузетном храброшћу, да се у то време отворено каже о свакодневним људским поступцима. Међутим, Милорад Најдановић другачије мисли:

„... Веома је двосмислена та песма: она може да има и буквално и преносно значење. У првом случају то би била безазлена игра младости: у пролећни дан раздрагано ходају она и он ливадама и у једном бунару, „на тихој површини воденог круга“, огледају своја лица, усхићени и чедни као аркадијски пастири; али у том тренутку осетили су силни жеђ, и „жарка се жеља јави да је утолимо“. Он је спустио ведро, жеђ су угасили, али више у усковитланој води бунара нису могли сагледати лице. У другом случају жеђ значи, наравно, нешто друго-распољену илузију, због засићености, због свега онога о чему ће и Ракић певати у Искреној песми. Да је по среди ово друго, како схвата Матош, потврђују и завршни стихови“.¹⁷

„Ах, не могосмо више огледати лице...
И залуд сва лепота пролетњега дана,
И свежи мирис расцветаних љубичица,
И нежна песма из пастирска стана...“

Само за тренутак она је напустила тематику о којој је писала и раније и касније и опевала једну свечаност у селу уочи Видовдна, националног празника, на коме је и она као учитељица присуствовала („27ми јуни“). У селу је откривен споменик једном од истакнутих ратника; окупили су се сељаци, учитељи и ђаци, али су се окупили и угојени попови и разноразни просјаци. Причало се, говорило и декламовало, а онда се јело, пило, галамило, расправљало. Осећала се и уморном и сувишном у том друштву.

Срели су се једног јесењег дана када је природа умирала. Његов изглед сведочи да је живео и доста и бурно, и ништа више није могао да даде, а да тражи није смео. Она се, у почетку, уплашила те неприличне буре и „живота пуста из ког трулеж веје“, али је у њој надвладало сажаљење и зачела је платонска веза, личили су на брата и сестру. Међутим, дошло је оно што он није смео а она није хтела; надвладала је страст и зато је њихов расанак био много тежи. Остала је горчина у души и питање без одговора:

„Питам небо и вечност откуд тај удес клети,
Да грехе дедова твојих, ил' оца, младошћу мојом
Испаштам ја, и дела тамна, што време свети,
Страдањем кајем горким и перем сузом својом“.

(„Историја једног осећања“)

Песму „Marcia funebre“ („Мртвачки марш“) Матош увршћује међу најлепше у српској поезији, а Најдановић тврди да је она тамнија и суморнија, а и непосреднија, од многих Пандуровићевих и Ракићевих песама. То је песма о „ослушкивању погребног марша у сваком звуку у природи“:

„Куд год ми стопа крене, ил' ум се посла лати,
Легнем ли да почивам у глухом миру ноћном,
Твој крти, испевани, промукли глас ме прати.
И душу раздире ми музиком смрти моћном,
И шапћем речи, дух што не може да их схвати.

— — — — —
И најзад, у одјеку што с блиска гроба стиже
Тутњаве замрзнутих грудиава о поклопац
Сандука мртвачкога, осећам где се диже
Застор прошлости твоје, и самртнички ропац
Глас је твој што у њему разазнајем све ближе“.

Остало је до данас неподељено мишљење да „Gallium verum“ представља једну од најлепших песама Данице Марковић. То, уосталом, потврђује и њено прештампавање у свим антологијама у којима је она заступљена, изузев Пандуровићеве. Она — како истиче Најдановић — „звучи као опроштајна песма са младошћу и срећом, и сажета у неколико стихова казује читав један роман“. Она је, уствари, крик рањене душе коју је срећа давно напустила, остале су само болне успомене. Њена љубав је дубока, воли бескрајно. Она клечи пред цветом који носи његово име. Нема снаге да га узбере, као да ће повредити вољеног младића. Буру у њеној души и природа разуме, зато је ветар онако снажно дувао и читаву природу узнемиравао. Она клечи, а њена душа је — гробље. Узалуд је покушала да на светковини једној умирење нађе. Вратила се уморна и још више ојађена. Сатрвена болом:

„Пред сликом твојом падох на колена,
Од свуд тишином окружена глухом,
И окитих је, болом сатрвена,
Ивањског цвећа руковати сухом.“

И други циклус има исту тематику као и први. И у њему доминирају елегична љубавна осећања.

Некада — кад није била ни дете ни жена и када није познавала „снагу пробуђених чула“ — привлчиле су је његове светле очи и ведро чело. Али, време је учинило своје. Од њега су остале само руине и зато она воли једино прошле дане:

„Бесвесно много сам пута уздахнула:
Теби ме је вукла страст и жуд скривена,
Што их огњем створи тад лепота она,
Ал' не мога бити душа наших спона.

— — — — —
Шта да волим сада на тим руинама,
Где никад ни једно не унесе душе?
— Срца што певаше сад једва певуше —
Гле, све иза нас је — ничега пред нама!“

(„Canzone“)

Успомене, успомене! Мало је година прошло, невилеко животно искуство, а ипак толико горчине, тако рано сазнање да живот не даје оно што се од њега обично очекује. Она се сећа оних златних дана када ју је миловао, својом душом звао и пољупцима речи угушивао. Знала је да ће проћи „страсни часи те олује“ и да ће отићи у заборав њихова љубав врела, али није знала да ће та успомена бити тако јака („Знаш у оне златне дане“). Приближавање јесени подсећа је на приближавање неумитне смрти („Пред јесен“). Одавно су увели сви пролећни украси, најгоре патње њу нису поштеделе, и само понекад појаве се тернуци среће. Зато се и не плаши смрти:

„Тежак је терет пао на плећа:
Струјом времена час пливам, час тонем;
Борим се тако, борим се, па клонем;
Не знам шта значе ни радост ни срећа;
Тек суза која из ока се слије
На гробље немо које прошлост крије“.

(„У сутон“)

Ни њен биланс, сачињен у младим годинама, није ружичастии. У младости се осећала као да је на искрају живота, у зимским данима:

„Претешка туга притисла ми груди,
И бол подмукли у души се буди:
Сумор се тешки у живот у тело —
Велики боже, јеси л' ти то хтео?

— — — — —
Давно не сањам младалачке снове.
Знам да не идем у сретање срећи;
Свега што љубљах, морах се одрећи.
Мене не таче радост ил' дивота.
Још горка јава суморног живота
Одузе наду на времена боља.
Боже, јел' и то твоја била воља.

— — — — —
Срце ми тешко као сињи камен.
Груди трзају безвучна јецања.
Никакве наде, никаква уздања!
У том тренутку тешка искушења,
Без једна зрачка на веру спасења,
Лила бих сузе, ал' плакат не могу;
Хтела бих — не умем да се молим богу.

(„Зимње вече на селу“)

Критика се повољно изразила о овој збирци.

Приказом у „Новој искри“ Ивачковић је истакао да Даница Марковић не спада у групу великих женских песника света, али је отишла даље од својих претходница у српској књижевности. И поред извесних слабости, она осваја својом искреношћу и индивидуалношћу „са множином личних акцената и несвакодевном снагом песничког стварања“. Она пева „неконовенционалном искреношћу“, коју нећемо наћи код модерних лиричара, и „свака њена реч је само верни одјек прошле радости, која још само у тужној успомени живи“. Она пише песме из свога срца и њој није потребно угледање на друге.¹⁸

Освртом на тадашњу модерну поезију, Матош је указао и на слабости Данице Марковић, на њене „јефтине, базарске отмености“, на њено певање о „неким невероватним салонима и још невероватни-

јим начинима“, о шеталиштима и променадама каквих није било у Србији. Указао је на њено подражавање. Међутим, њену поезију карактерише искреност. У њеним стиховима опеван је наш живот. У њима налазимо жену, и то веома несрећну жену. Песник импресионира „мелодијом интимних и трагичних тонова“. Њена уметност је уметност страсти, срца, нерава.

„Даница Марковић је, дакле, сензитивна, имплусивна српска орхидеја. Њен песимизам је више последица случаја и нерава него плод рефлексија. Она је далеко лепша садржајем него формом... Интимношћу и музикалношћу сећа нас на Хрвата Миховила Николића. Њен страсни темперамент личи на ватру Буре Јакшића, а реализам сеоских описа и формалне недотерности изазива оне песме Милете Јакшића. Од свих српских песника она је најмодернија, најсавременија својим сугестивним, нервозним импресионизмом и реализмом“.¹⁹

И Јован Скрелић високо је оценио ову збирку и поздравио њену појаву иако је указао на одређене слабости. Њену основну вредност чини искреност песника. Она није покушала да се прикаже ни бољом ни гором него што је била.

„Као што се по себи разуме, ове врло индивидуалне песме једне жене имају за искључив предмет љубав...“

... То није она разумна, тиха, умирујућа и хигијенска љубав, задовољна љубав где ужива све тупо блаженост ситих и у свему намирених људи. То је амор долароса, плаха, тиранска љубав, која пробукти кроз живот као олуја, оставив за собом рушевине, која баца на муке душу и оставља отворене ране, ране које је само смрт у стању да извиди.

... И поред неколико пастиша из Војислава Илића, то је оригинална, лична своја књига, какве се не јављају сваки дан, нарочито у поезији, и двојином нарочито у српској поезији и у Србији. Код нас је било и има и књижевнијих и савременијих и лепших стихова, али од ових нервозних, узнемираних и чудних песама тешко да има искренијих“.²⁰

III

Даница Марковић се удала за Момчила Татића 14/27. новембар 1904. године и о томе обавестила Министарство просвете ради промене презимена.

Правник по струци, Татић је био и полицијски службеник и адвокат. Из шематизма се види да је на почетку 1901. био секретар прве класе у Београдском окружном начелству, а на почетку 1903. начелник треће класе у качерском срезу, на Руднику. Након вишегодишње паузе — вероватно је тада радио као адвокат — поново се јавља у полицијској струци; почетком 1912. био је начелник друге класе у Деспотовцу, а почетком 1914. године секретар друге класе Топличког окружног начелства у Прокупљу.

Татић потиче из богате београдске породице. Његов отац Петар био је једно време председник београдске општине. Имао је шест синова и велико имање у Раковици и скоро пола једне улице у Београду. Његова вила, коју помињу и Матош и Исидора Секулић, била је једна од најлепших у Раковици. У њој је и Даница Марковић провела многе часове, али није била срећна. Она се — причају њен зет и унук — грозила када је дознала на како је нечовечан начин стечено то богатство.

Даница М. Татић — како се потписивала после венчања — није напустила учитељску дужност иако је тада била материјално обезбеђена. Тек када су јој досадили многобројни премештаји, боловања и кажњавања, отишла је пре времена у пензију.

Из Ресника је премештена у Ракову Бару почетком 1904/05. школске године, пре венчања са Татићем. У том селу формално је остала годину дана, а онда је, 17/30. септембра 1905, по члану 47. Закона о народним школама, њено место оглашено упражњеним. После годину дана, 16/29. септембра 1906, постављена је за сталну учитељицу у Великој Иванчи. Из Велике Иванче премештена је у Вранић на почетку 1908/09. школске године, али је на посао дошла са извесним закашњењем због болести. У октобру 1908. молила је да јој се врати плата од 1050 динара, коју је имала пре него што јој је место оглашено упражњеним. Водила је спор, жалила се и Државном савету и, на крају, успела са својим захтевом. У априлу 1909. молила је министра просвете да је постави за наставницу Више женске школе у Београду, а у јулу затражила је да управитељ школе у Вранићу изнесе своје ствари из просторије у којој је смештена школска књижница. У Вранићу је остала само годину дана. Почетком 1909/10. школске године премештена је у Миличанину, забачено планинско село подгорског среза у ваљевском округу. То је било последње место њеног службовања. Крај 1910. године дочекала је као учитељица у пензији у Београду.

Њено здравствено стање никада се није поправило, али се није ни погоршавало; било је мањих промена и зато је често одсуствовала, имала непријатности и трзавица.

Као учитељица у Раковој Бари замолила је 16/29. септембра 1904. да се формира лекарска комисија која би је прегледала и предложила лечење. На основу констатације лекарске комисије да болује од „инфилтрације десног плућног врха“ и препоруке да јој се одобри једногдишње одсуство ради лечења у неком месту са благим климом, министар Давидовић одобрио јој је шестомесечно одсуство. Крајем јануара 1905. она се поново прегледала и лекари су констатовали „да има хроничан катар у плућима“ и да је, поред тога, у другом стању, па су предложили да јој се одобри одсуство до краја школске године. Усвојена је њена молба и продужено јој је одсуство од 15/28. марта до краја школске године. Тако, уствари, није ни радила у Раковој Бари, јер је 1905. упражњено њено место. Вероватно због тога, ни један од њених биографа није помињао да је службовала у томе селу.²¹

И почетком 1908/09. школске године, када је из Велике Иванче премештена у Вранић, одобрено јој је одсуство, јер због болести није могла да иде у Вранић. Због тога је закаснила приликом преласка у ново место и зато је управитељ из Вранића писао 2/15. октобра 1908. да се она још није јавила на дужност иако је прочитао у „Српским новинама“ од 7/20. децембра да је премештена у Вранић.²²

Оболела је и почетком 1909. На основу лекарског уверења да болује „од катара у грлу и врху левог плућа“, крајем јануара одобрено јој је одсуство од месец дана. И крајем фебруара-када је истакла у молби да јој није добро и да је опасно за њу да по јаком мразу проводи по неколико сати у колима путујући у Вранић — одобрено јој је десетодневно одсуство.²³

Из деловодног проткола Министарства просвете, бр. 21072 од 16/29. новембра 1909. године, види се да је одобрено формирање лекарске комисије за захтев Данице Татић „пошто због слабог здравља не може да ради у школи“ у Миличинцима, али се не види какав је резултат рада комисије, какви су њени закључци.

На основу стечаја (конкурса) од 21. марта 1910. (по старом) она је поднела молбу за премештај у Ниш или Обреновац. Испуњава услове, има 12 година учитељске службе и службовала је у Београду, Реснику, Раковој Бари, Великој Иванчи и Миличинци. У Миличинцу је доспела „по потреби службе почетком ове школске године“.

„Једно од горњих места неопходно ми је потребно што моје стање здравља захтева непрекидни лекарски надзор а ма које од тих места омогућава. Осим тога Обреновачка бања неопходно ми је потребна. Близина овог места одржала би могућност литерарних веза и олакшицу даљег рада“.

Скоро сви они који су писали о Даници Марковић говоре да је она дошла у Прокупље као избеглица на почетку првог светског рата и да је учествовала у топличком устанку. То је само делимично тачно. У аутобиографској цртици „Дозив нечастивог“ она говори да је у тој паланци провела седам година. Пошто је њен муж био на служби у Прокупљу још крајем 1913. године, највероватније се и она преселила у Прокупље са децом и ту дочекала први светски рат-окупацију и топлички устанк. У Прокупљу је остала до краја 1920. године; то се види из писама од 17. новембра и 23. децембра 1920. године, које је послала Богдану Поповићу, уреднику обновљеног „Српског књижевног часописа“.²⁴

И о њеном учешћу у топличком устанку постоје разне тврдње, често и контрадикторне, али се чини да је то најбоље објаснила њена пријатељица Полексија Димитријевић-Стошић:

„Многим пордицама и појединцима Даница Марковић је тада спасла живот, а због свог патриотизма била је осумњичена, затворена и најзад од бугарских власти осуђена на смрт. Свесна да су и поред многобројних зверстава, нанетих српском народу, ипак Бугари део нераздвојне целине словенске, од које су се за моменат издвојили, Даница Марковић обраћа се своме духовном другу, бугарском песнику Вазову, и његовом интервенцијом била је ослобођена и пуштена из затвора, али ипак није престајала да ради за побољшање српског положаја у топличком округу, јер је у неколико махова одлазила из Прокупља у Ниш бугарском команданту, да измоли помиловање многих Срба, невинно осуђених на смрт. Њеном интервенцијом многи су избегли вешање 1917. године у топличком округу. Али такав патриотски рад светио се највише њој. Интервенцијом песника Вазова, холандска краљица се заузела за њу и њену породицу, и израдила јој да из Прокупља крене за Швајцарску у другој половини 1917. год., но бугарске власти и поред тако високог заузимања, омеле су јој одлазак за Швајцарску, те је тако Даница Марковић са својом породицом сачекала крај окупације и рата у Прокупљу. Пред крај окупације умире јој син од 8 година, и бол за сином, као што сам већ казала, значио је кулминацију свих болова које је она сувише рано осетила“.

Даница Марковић је писала у „Политици“ марта и априла 1929. године о топличком устанку, највише о терору бугарске војске, али не говори о себи, о своме уделу у томе устанку.

У браку је живела више од двадесет година, али никада није била срећна, нису остварени њени снови. Још првих дана брака осетила је како са мужем нема много заједничког и њено разочарање било је из дана у дан све веће. То је најнежније изразила у песми „После“, коју је објавила још у другој години брака („Савременик“, 1906):

„Позна јесен већ је застудела била
Кади ми обукоше венчану одору
И кад ме војновом поведоше двору.

— — — — —

На одају топлу грејала ме нада,
Залуд! Ложница је мрачна, хладна била,
И на мојем телу дрхтала је свила.
И тад, из даљине, као серенада,
Причу ми се тужна песма лабудова.
Не загрејох се никад од времна ова,
Нити од тад видех и једнога цвета.
Нови, мртви живот трајем од почетка,
Гледајући увек исту перспективу:
Брегове у маглу завијену сиву,
Увек исто поље, исту тамну шуму
Пролазнике исте на широку друму“.

„... Резигнирана и неотпорна, она није имала снаге у ондашњем патријархалном друштву, пуном предрасуда и лажних скрупула, да се ослободи окова који су је спутавали. Тако су закржљали најлепши цветови њене поезије и њени најбољи стихови остали ненаписани, или тек њихов најблеђи призивок забележен. Она је додуше и даље писала, песме и приповетке, објављивала збирке стихова („Расположења“), али слабо здравље још од младости, учитељска служба по селима и шесторо деце утицали су много на њен доцнији рад“ — записао је Божидар Ковачевић.

И рат је допринео да се слаба брачна веза још више расклима. Богатство се осипало. Смрт детета из темеља ју је пољуљала. Под утицајем своје сестре, Момчило се повезао с једном Русињом, емигранткињом, одао се алкохолу, породицу запоставио. Даница се, нај-

зад, развела 1926. године и на своја плећа преузела велику обавезу. Момчило се једне ноћи опио и смрзнуо. Она је децу обукла у црно и послала их на очеву сахрану, а сама остала код куће са Полексијом Стошић. Седеле су и ћутале. Онда је Даница заплакала. Узалуд ју је тешила пријатељица: „Плачем, шапутала је, плачем над његовом и мојом злехудом судбином“.²⁵

Наставила је живот подносећи тегобе стојички. Поред сина у Прокупљу, у Београду је сахранила две девојчице. Остало је троје деце: Марица (1909—1977), Анђелија и Петар. Злопатила се да их подигне и школује. Становала је у Кнез Милошевој улици. „Од елегантне даме, обучене пробрано и мало фантастично, са огрлицом, старинско-шпанског кроја, сада је то исушена, згрчена жена, чија су деца гладна. Предано и стојички она се бори да их исхрани и кроз школе упути у живот“ — написао је Ђорђе Поповић.

Писала је песме и приповетке, читала их на књижевним вечерима (27. јануара 1931. у Сплиту), походила историјске споменике по Далмацији...

Српска књижевна задруга издала је 1928. године њену збирку песама „Тренуци и расположења“, а после две године она је штампала друго издање ове збирке. У фебруару 1929. године добила је награду од Српске академије наука у износу од 7.500 динара за збирку „Тренуци и расположења“.²⁷

„Тако велика песникиња и интелектуалка, скоро заборављена, као секретар општинских новина, свршила је јадне своје дане деветог јула прошле године на клиници доктора Антића у Београду, оставивши за собом две кћери и сина, децу без родитеља, потпуно материјално неосигурану и још неизведену на пут.

... Поред тога што је скоро годину дана боловала, све њене пријатеље њена је смрт изненадила, јер је ипак дошла сасма изненада, и потпуно неочекивано, и као што је цео живот провела тихо и скромно, тако јој је и крај био скроман. За време болести никоме се није обратила за помоћ или позајмицу, ма да је многе задужила. И док се посмртни говори држе много мање значајним личностима, некада и најнезначајнијим, са великом песникињом патриоткињом нико се није опростио, ни једна реч над њеним мртвим телом није изговорена, већ велике и тешке сузе и дубока јецања њене деце, пратила су је до гроба“ — написала је Полексија Стошић.²⁸

На сахрани је учествовала и Исидора Секулић.²⁹ Света, каже, није било ни много ни мало. Цвећа препун ковчег и око њега. На гробљу нико није говорио, чак ни председник ПЕН клуба, као што

је Исидора очекивала. Крај ископане раке само се чуо плач нејаке деце.

За живота је сахранила троје деце. Срећом, није доживела смрт сина и још једне кћерке. Прво је умро Петар у осамнаестој; уствари, он се убио када се био заљубио у једну удату жену. Потом је умрла Анђелија — Ана у двадеседругој години живота; оперисана је од слепог црева и рана се инфицирала... Остала је у животу само Марица, која је умрла на искрају седме деценије свога живота.

И у другој збирци, као и у првој, живот и разне тегобе, боловања и страдања, разочараност у браку и туга за помрлом децом... оставили су свој печат. Зато и у њој има пуно горчине и бола, али и неког стоичког мира, прихватања живота онаквог какав је, мирења са тегобама, битисања...

IV

Појавом прве збирке афирмисала се као истакнути песник. Наставила је да пише и да песме објављује у свим познатијим часописима тога времена. Поред „Босанске виле“, појављивала се на страницама „Дела“, „Савременика“ и „Српског књижевног гласника“ од 1906, у „Народу“ од 1907, у „Летопису Матице српске“ од 1908, у „Хрватском алманаху“ од 1911, у часопису „Мисао“ од 1919/20, у „Препороду“ од 1923, у илустрованом часопису „Реч и мисао“ и „Политици“ од 1926, у „Вардару“ од 1927, у „Књижевном северу“ од 1928, у „Критици“ и „Вољи“ од 1930. и у „Гласнику“ Подмлатка црвеног крста од 1932. године.

За непуне три деценије објавила је скоро деведесет песама: „Чежња“ (1905); „Јесење руже“, „После“, „Резингнација“, „Жеља“ (1906); „Грозничаве ноћи“, „Мајска недеља“, „Борац“, „Маузолеј“, „Вјерују“, „Савремена исповест“ (1907); „Тренуци нервозе“, „Без натписа“, „Меланхолија“, „Мајски сусрет“, „Песма о распетој души“, „Писмо“, „Без посвете“ (1908); „Ни године ми не дадоше знати“, „Једна успомена“, „Песма о алхемијском покушају“ (1909); „Успаванка“, „Попут шеталице“, „У звездане ноћи“ (1910); „Живот“, „Зашто“, „Досада“, „Носталгија“, „Летње вече“, „Апотеаза младости“ (1911); „Непослато писмо“, „Тамна исповест“ (1912); „Ноћне борбе“, „Метеор“, „Епилог“ (1913); „Срушени сан“ (1914); „Финале“, „Екстаза“, „Победнички бол“, „Јубилеј“, „Спомен“, „Химера“ (1919—20); „Црна жељ“, „Доживљај“ (1921); „Одјек“, „Летње подне“, „Фебруарска елегича“ (1922); „Госпоинска ноћ“, „Тужна песма“ (1923); „Сумња“, „Брига“,

„Давнашња песма” (1925); „Одломак“, „Балада“, „Песма човеку“, „Сурсет“, „Impromptus“, „Машта“ „Смајковилу“, „Песма твоме гласу“ „Crescendo“, „Сусрет“, „После свечаности“, „Скрхана играчка“, „Пред осеком“, „Недоумица“ (1926); „Маштање о машти“, „Несанице“, „Боја гласа“, „Пред Манасијом“, „Ноћнику“, „Слика витеза“, „Апотеза гласу“, „Дванаест хиљада“ (1927); „Алилуја“, „Песма преганоцу“, „Моји дани и ноћи“, „Бунтовни псалм” (1928); „Време“, „За маштом” (1929); „Моја песма“, „Божјићна песма“, „Вир“ (1930); „Далмацији“, „У сутон” (1932—33). За остале песме није утврђено.

Песме „Чежња“, „Јесења ружа“, „Мајска елегија“, „Тренуци нервозе“, „Ноћне борбе“, „Фебруарска елегија“, „У сутон“ и „Далмацији“ прештамповане су из збирке „Тренуци“.

Још у првим песмама испољила је горчину, која ће бити стално присутна у њеној поезији. Имала је двадесет година када је, 20. октобра 1897. написала „Последњу жељу“, коју је објавила почетком марта 1900. у Јанковој „Звезди“. Као што смо већ видели, и тада је била болесна. Вероватно је болест утицала на њена тако суморна расположења, јер пева о младом животу који се лагано гаси, о души коју су обузеле сањарије црне, приближава се тамници гроба, али вољеног младића никако не може да заборави и једино жели да он срећан буде и да не сања како је тешко волети и нељубљен бити.

Њена завист је безазлена, без злобе и пакости, јер не завиди људима. Завиди сунцу што сатима гледа његово лице, плавом небу што се сваког дана огледа у његовим лепим очима и звездама што љубе чело његово, али највише поветарцу обесноме „што од твога завичаја у час летне дому моме“ („Завист“).

Усамљена у касној јесењој ноћи, опкољена тишином села (песма написана у Реснику новембра 1903), она доживљава грозничаве ноћи без сна; у борби да савлада своје младалачке страсти њој се чинило као да води оштар рат с демоном који је вуче у мрачне поноре. И сама природа подржава те мрачне силе, њени уздаси прелазе у јецаје, чини јој се као да се налази на пучини без обале, али она налази снаге да себе савлада:

„Вребала је поноћ у пустој самоћи,
Притајеном снагом наслућених сласти
Мој тријумф високи свладаних страсти,
И стизала буре удвојеном моћи.
Копнела је младост у те жарке часе
И животом штурим судба титрала се.“

(„Грозничава ноћ“)

Прича о Христовом распећу и страдању инспирисала ју је да напише песму „Борац“.

Више критичара и њених биографа истакло је да је поезија Данице Марковић својеврсан дневник; из њених стихова могу да се реконструишу многи догађаји из њена живота. Вероватно је једној својој девојчици испевала „Успаванку“, коју је објавила на почетку 1910. године. То је, уствари, исповест нејаким детету о своме несрећном животу:

„Певам ти бајке, меке успаванке,
Несталих душа радост, бол и вај,
Док осмех љуби твоје усне танке,
Уз прве звезде бледуњави сјај.
 Ти мелодијом уљуљана меком,
 Очице склапаш, савладана сном;
 Не слутити како у трепету неком
 Душа ми трне пред судбином злом.
Не знаш да реч ми свака сузу скрива,
Јауком звучи сваки меки тон,
И срце да је — што песму разлива —
Умрлих тежња живи пантеон“.

Остале песме — које нису ушле ни у једну књигу — објављене су после првог светског рата. Смирено, без уобичајене резигнације она описује летњи дан и осећања човека у то време („Летње подне“). Почела је да „крцка“ пету деценију живота када је објавила „Тужну песму“ истакавши да живи сувим животом, без садржине, и да су јој још остале само успомене; окружена је људима који се даве у блату, њен широки пут тужно се сужава и нека тајанствена сила живот јој спутава, а она нема снаге да раскине споне које је стежу.

Из циклуса „Из давнашњих песама“ у збирку нису ушле две песме — „Смајковилу“ и „Песма твоме гласу“ — које је објавила у истом броју илустрованог часописа „Реч и слика“ 1926. То су, уствари, љубавне исповести жене која већ презрева, која улази у другу половину пете деценије, и зато је њена љубав помало уздржана, али и даље снажна и јака, више рефлексивна него чулна.

Идуће године објавила је — што је ретко у њеном опусу — две родољубиве песме: „Дванаест хиљада“ и „Пред Манасијом“.

Поводом десетогодишњице тогличког устанка у скопском „Вардару“ објавила је песму „Дванаест хиљада“, посвећену жртвама голоруког народа, кога су бугарски окупатори масакрирали. Она го-

вори о колонама недужних, које су, у ствари, одвођене на кланицу. Дванаест хиљада невиних убијено је за неколико дана:

„Већину од њих не видесмо више,
Телеса њина земљу посејаше,
Убијаше их, бодоше и клаше,
Очи им чарне живим повадише.
У лесе дуге, жицом повезане,
Налазише их младе успаване.
Мукама тешким страшно уморене,
По луговима голим растурене,
— Што агонију мученика скрише —
Непојане и непокопане
— Очи им празне, црне кљују вране —
Топлицу плодну собом нагнојише“.

Другом песмом изразила је захвалност деспоту Стевану Лазаревићу за оно што је учинио у тешким данима живота нашег народа.

Злогласни Лавелас, „од успеха уморан“, незадовољан, суморан, упознао је песникињу и изразио жељу „да кроз живот њен у песму уђе њену“. Кренуо је у борбу и не слутећи да ће доживети пораз. Навикао на победе, он није веровао да постоји људска постојаност и оданост и да се не могу сви људи сломити силом или придобити ситним наградама. Тек после свих лутања и узалудних напора схватио је њену снагу и свој пораз („Балада“).

Њена песма звучи одувек у њој, некада је поклич, а некада вапај, она је њеног живота харфа „с безброј струна“:

„И на таласима својих ритмова
Носи мој живот као брод уклети,
Кроз непогоде и блесак громава,
Кроз магле сиве непознатој мети.
У недотлед бродим њеним водама.
Видици њени мој су свет пространи
И заносе ме кутони незнани
И опијам се њеним слободама“.

(„Моја песма“)

Својом дубином и тајанственошћу у клисури тесној њу вир асоцира на народне приче и зато говори о вилама и народним веровањима („Вир“).

Прошло је пет деценија њенога живота, у коме је било више мрачних него срећних дана и зато њу Божић више подсећа на патње људске, него на празничне радости, јер она тада горко пати „за све потиштене“ („Божићна песма“). У овим годинама и време јој све брже пролази и све више живот шиба разним непогодама („Време“). Усахла је и машта која је некада била бујна и која јој је помогла да обиђе цео свет и осети сву лепоту његову. („За маштом“). У последњим песмама осећа се њено резигнирано мирење са судбином и блиским крајем живота, који јој није пружио много радости.

У издању Српске књижевне задруге 1928. године објављена је збирка песама „Тренуци и расположења“, у коју су ушле све песме из прве збирке и још осамдесетак песама, од којих једна четвртина раније није објављивана. И те песме распоређене су у неколико циклуса.

После две године, под истим насловом, Даница Марковић издала је друго скраћено издање, у које није ушло преко двадесет песама из првог, али је додала две нове песме („Време“ и „За маштом“).

Колико сам до сада утврдио, из другог дела збирке „Расположења“ у периодици нису биле објављене песме: „Недовршена песма“, „Поуздање“, „Веровање“, „Избор“, „Пролећње буђење“, „Песма пролећне ноћи“, „После осам година“, „Летње подне“, „У зимско предвечерје“, „Продавац каранфила“, „Виђење“, „Посвета“, „Епизода“, „Прижељкивање“, „Песма усхита и стрешње“, „Непозната победа“, „Увек и свуда“, „Лет у висине“, „Утисци“, „Као у сну“ и „Postscriptum“.

Интересовање за њену поезију није престало до данашњих дана. Заступљена је у већини антологија које су до сада објављене: „Антологија новије српске лирике“ Богдана Поповића („На бунару“, „Gallium verum“, „Априлска елегија“), „Песници“ I („На бунару“, „Летње вече“, „Gallium verum“), Антологија „Мисли“ Симе Пандуровића („Финале“), „Српске песникиње од Јефимије до данас“ („Априлска елегија“, „На бунару“, „Gallium verum“, „Canzone“), „Антологија српског љубавног песништва“ Зорана Гавриловића („Gallium verum“ и „На бунару“).

Преко тридесет песама објављено је у збирци „Елегије“, коју је издао њен родни Чачак 1973. године.

Растрзаности у животу — несрећан брак, чести премештаји и кажњавања, страдања у току окупације, размирице у браку и развод, умирање деце, борба са немаштином и стално присутна болест —

утицали су да се њена расположења нису битније изменила ни у овом периоду живота. Пажљивом анализом мотива и изражавања њених расположења, није се могао утврдити ни један период у коме би на живот гледала ведрије, оптимистички, чак ни у првим годинама брака (када је материјално била обезбеђена и када је рађање деце живот чинило лепшим, срећнијим). Постоје само мањи преливи у расположењима, понекад заблистају светлије слике и одјекну ведрији тонови, али само на кратко, у неком тренутку, и не представљају њено трајније опредељење, нити су израз стварних осећања.

Нема битнијих разлика између збирке „Тренуци“ из 1904. и књиге „Тренуци и расположења“ из 1928. и песама које су објављене у периодичи а нису ушле у њене збирке. Основни мотиви су исти: елегичност, разочараност, горчина у души, промашеност у животу и љубави, песимистичко гледање у будућност, лутања и тражења сопственог пута

Разочарана у брак од првих дана, она је живела у браку незадовољна, несрећна, притиснута само обавезама и нормама патријархалног морала. Њена је беда већа од оне коју „убоштво и стид у бешчашће гони“; иако је прате трпеза обилна и „одаја је топла и постеља мека“, њено срце живи у сиромаштву, под теретом у коме „цвили воља силна“. Материјално богатство није било довољно да је учини срећном („Жеља“). За мужа је везује само онај колутих од злата. Жудела је за снажним човеком и доживела разочарање:

„Сад у тамне часе ведрога, летњег дана

Посматрам на прсту колутих од злата:

Знам да непотребних задао је рана

И колико скупа његова је плата.

И знам да је увек он знамење бола,

Да је симбол свега одрицања жене,

Да је оков, иго и сурова школа —

Блистава колајна патње прикривена“.

(„Живот“)

Њу гуши и живот јој трује „суверена беда у облику сјајном“, она се гади друштва у коме се креће „под омразом тајном“; она се гади свих оних лажи, лицемерја, подлости и интрига у коме живи високо друштво:

„И нечовечноме реду подвргава
Независан живот што израза тражи,
А дух, препун снаге, у ланце спутава
Глупост околине задахнуте лажи“.

(„Непослато писмо“)

Повукла се у себе, предала својим сновима, живела од ретких успомена, размишљала у самоћи. Из године у годину њена усамљеност се појачавала. Била је још млада и још је сањарила 1907. године када је објавила „Савремену исповест“; тада се јавио и страх од старости и гађења на лажи и подлости своје околине:

„Одлазим тако у свет међу људе,
Да тамо играм ролу срећне жене,
И често завист и злоба се буде
На комедију и лаж око мене.
А мене тишти све што лаж то скрива,
Мучи ме, гуши и живот разрива“.

(„Савремена исповест“)

У ведрим ноћима без месечине она се предаје размишљањима о бескрајности васионе и долази јој да заплаче и зајеца („У звездане ноћи“). Често је убија досада; усамљена је, не ради, опхрвана је безначајним мислима („Досада“). Првих послератних година њој је све црно, лута кроз живот без оријентације, магловита јој је будућност:

„И црно срце крв ми црним трује,
И црн је ритам крви моје црне.
И ко ми црни удар била чује
Дан му помрачи и звезде поцрне
И ноћ га црна од греха окује“.

(„Црна жеђ“)

Рано се уселила сумња у њену душу и сваким даном све се више повећавала, душу јој уништавала („Сумња“). Последњих година живота дане је проводила у ропском раду, а ноћу се предавала својим сновима („Моји дани и ноћи“).

У таквим условима живот је био више таворење, него стварно живљење. Још у првим годинама брака — 1908. године — она је певала да само вегетира, живи као увенула грана („Меланхолија“); да је њена душа разапета на крст који одавно носи и да узалуд чека

васкрсење, јер људи сурово погазе сваки цвет када се појави (Песма о распетој души“), да не страда само она у овоме животу:

„У свету је много невоље и беде
И живота пустих што их људи трају;
Многа слаба нога стрмом стазом греде,
Само срећни људи то не осећају“.

(„Мајски сумор“)

Подносила је многе жртве верујући да ће и њу срећа походити, али је живот прошао у узалудним покушајима да га промени и побољша („Песме о ахемијском покушају“). У предвечерје првог балканског рата опхрвала су је суморна и песимистичка расположења због грубости у животу („Апотеза младости“), а у току ратова помирила се са тешком судбином јер су срушени снови њени („Епилог“ и „Срушени сан“). Завршени су ратови и престала су страдања, али се њена расположења ни мало нису изменила; њен живот се завршава у грчу („Финале“), одавно је надвладао бол, који се рано појавио у њеној души („Победнички бол“).

„Сур трајем живот, штур, без садржине,
Бесплодни дани нижу се по реду,
И свет ми цео нелагодним чине.

— — — — —
Пут мој широки тужно се сужава.
Нека злокобна тајанствена сила,
Ко' чини какве, живот ми спутава.
Студен ми груди језом населила,
Ко да гуја на срцу ми спава.

Слабост ми болна бића обузела,
Те немам снаге да раскинем споне
Које ме стежу. Где је воља смела?!
Вај то је удес душе осционе.
За жртве храбре и срчана дела.

(„Недовршена песма“)

Своја лутања у животу и тражења сопственог пута најбоље је изразила прве деценије овог века у песмама објављеним 1910. и 1911. године. Она је тада лутала, веровала у светлије дане, прихватила борбу у животу, била снажнија и упорнија, али јој је рат, и смрт детета, уништио и то мало снаге; у првим послератним годинама она је онемоћала, изгубила сваку наду, предала се животној

бујици и утонула у мистична расположења и размишљања („Екстаза“, „Доживљај“).

Она се мучи од младости ране да наслути пут свој; „од атеизма материнских груди у крајност грубом атеизму хита“, одпадник је од старог а не види ново којем жуди, стари пут одбацује а нови још није пронашла („Попут шеталице“). Њу су раздирали сукоб између устаљеног и традиционалног (небеског) и жудња за овоземаљском срећом („Земаљско царство“), повила је главу пред судбином и понела крст тешки („Зашто?“). Налазећи се на раскршћу којим путем да крене, коју стазу да изабере; немајући лучи ни путоказ, она је изабрала најтежи од свих и пела се „уз врлет високу, стрму и голу“. Тим трновитим путем иде већ пола живота, осећа да не може доспети до одређеног циља, али је поносна што никада није пузила и што близо није дотакло њено чело и одело („Избор“).

„Па нека паднем посред пута смела,
— Достојном вису орловскога лета —
Жиг срама неће мог се таћи чела:
Ја нисам била од овога света“.

(„Веровања“)

То је била једна страна медаље, она тамнија, невесела. То је била суморна, црна слика једног дела њена живота, али не и потпуна. Даница Марковић није увек окренута само себи, не завирује сваки час у своју душу, не извлачи из ње само мрачне слике. Није она увек одвојена од живота, изолована, затворена у себе, изван животних токова и гивања. Уме да погледа и на другу страну живота, да осети и друга таласања, да види његово лице и налицје, да ојача и да се стабилизује у томе животу.

У време пред развод, 1925. године, објавила је песму „Брига“, која је верно сведочанство њена живота; њу бриге прате од ране младости и никако је не напуштају:

„Из мог живота прогнала је
Мир, срећу и радост;
Чинима кобним спутала је
Давно још моју младост.

Гнусно мој ведри понос гази,
Злоставља стид мој врли;
Препреку ставља свакој стази
Куд моћни дух мој хрли.

Несаницом се мојом храни,
Грубо ми трга власи;
Обара полет, успех брани,
Усхите моје гаси“.

Она се челичила, јачала, савлађивала сопствене слабости („Несаница“). Незадовољна је у животу, рођена на горку судбину, али она није слабо створење коју прва недаћа може да сруши, већ високо дрво које пркоси бури, грому и облацима сурим („Поуздање“). Верује у живот и светлије дане, у напредак и срећу. Она је тада пуна оптимизма:

„Верујем у други живот, дане боље,
У живот напретка, ума и морала,
У живот разума и слободне воље
И у остварење светлих идеала;
У победу духа, верујем, над страсти
У слабости људској и у снагу части“.

Осуђује доколицу, нерад и досаду малограђански, који се иживљавају у отоварању својих комшиница и пријатељица („Писмо“).

Атеизам испољава у песми „Без натписа“, објављеној 1908, и у песми „Бунтовни псалм“, коју је штампала 1928. године. У распону од две деценије она није одступила од првобитних схватања.

„Од како сам се с богом завадила
Све што он створи моју мржњу буди.
Свака се жеља у свој кутак скрила
А полет мрзну охладнеле груди.
Свирепо дело божанске лепоте
Смисао светли тежња мојих оте“.

(„Без натписа“)

И у време своје најтеже кризе — када је сахранила троје деце, када се развела, запала у недаће, борила с болешћу и да исхрани и да подигне преживело троје деце — њу није напуштала вера у човека. Она пева химну човеку („Песма човеку“) и слави човека ствараоца и прераоца који је створио сва материјална и духовна добра на овој земљи („Песма прераоцу“).

Њена бујна машта омогућила јој је да прокрстари светом и види његове споменике и достигнућа („За маштом“ „Маштање о машти“), да схвати живот, угуши нагоне ниске, преживи урагане

страсти и „сва блаженства аскетских погледа“ („Машта“). Машта јој је помогла да створи лик вољеног мушкарца, лик човека који у стварности није ни постојао („Недоумица“).

Разумљиво је што љубавни мотиви преовлађују и у овој збирци. Разочарана у брак, она је оживљавала успомене из младалачких дана, идеализирала вољене младиће, подстицала своја сећања, подгрејавала осећања и предавала се маштањима, све више губила представе о стварним ликовима и у машти стварала ликове какве је она желела, какви су одговарали њеним сновима. Често су јој ова сећања служила за бежање из стварности. Љубав је била непресушни извор њених инспирација и надахнућа; о њој је певала од како је пропевала, од првих година брака па до зрелих година, и када је закорачила у шесту деценију живота. То су, свакако, и најтоплија и најпунија осећања. Кроз песме са мотивима љубави изражена је широка лепеза њених осећања, све њихове нијансе. Али и у њима, као и у осталим песмама, преовлађују елегична, суморна и болна осећања, јер се, углавном, ради о неоствареној љубави:

„Јецанье и суза криза неколико,
Што односе младост, свежину и боје,
Срушише у души храм љубави моје.
Не тражим да ову пустош појми ико,
Нити ћу да дижем што је гробље сада,
Немирима новим нисам више рада“.

(„Маузолеј“)

То је само делимично тачно. Она — као и сваки човек — није могла испунити обећање које је дала сама себи, није могла избећи нове немире иако је искрено желела да их више не буде. Бар у машти њена душа се предавала новим сањаријама, срце је још толико пута задрхтало када је оживљена нека драга успомена или при неком другом сусрету. После четири године она пева о својој тузи за човеком који је отишао и пореди себе са птицом сломљених крила, што с тугом посматра јато како одлази у топлије крајеве („Носталгија“). Са својих тридесетпет година живота и осам година брака она осећа како струји крв у њој и срце раздире чежња, али се у очима угасио пламен лета, на усне јој јесен утиснула боје и власи јој зима додирнула („Тамна исповест“). А када је погинуо онај млади официр, она је написала песму „Метеор“ и ожалила вољеног младића:

„О мртви друже, мојих мртвих снова,
 Како ме боли успомена ова.
 Ти мојим небом попут метеора
 Мину, и душу моју тамом зави.
 Сад ми над бићем јад победу слави
 И туге живот гуши као мора“.

Преживела је рат, доживљавала породичне трагедије сахрањивањем нејаке деце, али љубав, или бар успомене, никада је није напуштала, њено срце није престајало да воли и пати. Биће срећна када се поново састану, оживеће њихова младост („Јубилеј“). Волела је и зато је страдала, јер је за бол и створена („Одјек“). Приближавала се педесетој када је, изгледа, наишао нови мушкарац и унео нове немире у њену душу. Или је то био плод маште, која јој је помогла да обиђе свет, схвати живот, савлада страсти и живи митски. Био је леп, млад и самоуверен када јој је пришао и распалио њену љубав („Сусрет“). Опио ју је својим гласом преко жице толико да није схватила смисао његових речи („Impromptus“). Освојили су је боја његова гласа, дрскост, отвореност и самоувереност („Боја гласа“), јер његов глас има снагу као неукротиве подземне воде и као незадржива олуја („Апотеоза гласу“). Зашла је у шесту деценију живота, пресахла су многа осећања, али она га још увек воли, сећа се младости и каранфила који су увенули у њеној коси; међутим, њу ни тада није напустила њена охолост и зато она пева опело тој љубави („Алилуја“).

И у песмама које су настале неутврђених датума у распону између прве и друге збирке, које није објављивала у периодици, изражена су иста осећања са одређеним нијансама, зависних од тренутних расположења и осећања.

Изненадним сусретом с вољеним човеком оживи сећања и она тек тада схвати колико су блиски једно другом („У зимско предвечерје“). Били су искрени пријатељи и зато се радује сваком сусрету са њим. („Виђење“). Каранфили је подсећају на рану младост и прву љубав („Продавац каранфила“).

„Искали купу — опиј се собом!
 Песме су моје ти, слика твоја
 И твој замагни глас.

Преко свих брана, сад и за гробом
Чаробних нита, мноштвом без броја
Везују оне нас“.

(„Посвета“)

Она тражи љубав с дубоким осећањима, не задовољава се славујевом песмом, која се утаси када се љубав оствари („Прижељкивање“). Баш зато вољени човек пролази кроз њен живот и оставља дубоке трагове бол или радост („Песма усхита и стрепње“), зато је она у његовој власти као заробљена птица („Епизода“); зато она осуђује вољеног што није свестан колико господари њеним мислима и срцем („Непозанта победа“). Иако је недостојан њене велике љубави, он је стално присутан у њеноме срцу, она га воли („Увек и свуда“).

Није било више у животу знаменитог Јована Скерлића да оцени и другу збирку песама, али ни остали критичари нису били шкрти у истицању вредности. Бошко Новаковић се задовољио да се позове на раније оцене Јована Скерлића.³⁰ Сима Пандуровић је истакао да је Даница Марковић сачувала „чистоту лирског осећања за респективне мотиве у своме раду, да вредност стихова из „Расположења“ није мања од стихова у „Тренуцима“; ове су у занатском погледу савршеније, али су мање доживљене, мање присне; у првој се више говори о осећањима а у другој о машти, зато је прва збирка, ипак, вреднија.³¹ У суштини се разликује М. М. Пешић тврдећи да је Марковићева толико сува и озбиљна да се у њој „једва и назире поезија“³² Трифун Ђукић истиче да у њеној поезији преовлађују два основна мотива: љубав и бол и они се узајамно преплићу.³³ „Али г-ђа Марковић не припада оном колу песничких духова кроз које се — као кроз призму — прелама цео спектар духовне светлости. Њена уоквиреност у себе учинила ју је песнички једностраном. У погледу разноврсности мотива, њена књига више личи на циклус песама у којима су оличени бол, немир и интимна исповест једне жене, него на збирку која има да представи духовне и уметничке доживљаје за један период за двадесет и пет година. С друге стране поезија г-ђе Марковић, иако еминентно лирска, има у себи више реторике, више говорне анализе, да је тако назовем, него што је захтевала естетичка страна датог осећања. Отуда су њене песме, већим делом, дуге, отуда се поједини лирски мотиви расплићују у теорију и вербализам...“

Приказано је и друго издање ове збирке, али ништа ново није речено.³⁴

Било је неколико осврта поводом смрти или у другим приликама.

„Мотиви песникиње нису веома разноврсни; они се свде на еротику, више преживљену у чежњама и душевним узлетима, него у стварности, на разочарања од брака и од рђавштине људи, и на одушевљавање природом и космосом — од којих је прво животворно и конкретно, а нешто друго сувише стилизовано и апстрактно — најзад на слављење маште, као примарне и спасоносне животне снаге... Своје мотиве Даница Марковић развија у довољно прелива, са обилно трептања, слика, описа, често и патетике, са сигурношћу у вођењу стиха, који је код ње строго и неотступно везан. Свака њена строфа је прекувана, коначна, никако охоло звонка“ — написала је др Ксенија Атанасијевић.³⁵

Писали су о њој још — поред осталих — Божидар Ковачевић,³⁶ Љубица Ђорђевић и Милан Богдановић.

„... Песничко дело Данице Марковић разликује се од стваралаштва њених савременика поета: по мелодиозности а не пластичности поетске сугестије; по доминацији страсти, нерва, расположења у песимистичким акордима, а неразумна; по несавршеној форми; по наглашеној приватности лирских мотива. Поезија Данице Марковић, без ширих видика идеја, дневник је о личном животу који није био много срећан, не само због других људи већ и због њене сопствене изузетности“ — написала је Љубица Ђорђевић.³⁷

„... Она је била једна од оних песничких појава које еруптивно наиђу, пруже сву меру и после се даље не развијају. Између њених песама од пре двадесет година и оних које је у последње време објавила постоји извесна унутрашња разлика... И ово се огледа у већој смирености, хармонизацији и резигнираном акценту осећајних израза у последњим песмама према оној необузданој субјективној страствености првих. Али у општој лирској суми, у одликама лирског поимања и давања, и оне прве и ове последње су у једној равни. Можда је у првима било, у формалном погледу, мање савршенства“ — тврди М. Богдановић.³⁸

У приказима, оствртима и краћим биографијама говори се да се Даница Марковић бавила и прозом, писала осврте, приповетке, фељтоне и цртице. Нико тај њен рад, с правом, није изједначавао са њеном поезијом, али нико није ништа подробније говорио и о тој врсти њене делатности. Нема података о томе шта је писала и где је објављивала, чак ни у библиографијама њених радова. Само је, успут,

помињано да је сарађивала у часописима „Жена и свет“ и „Мисао“ и дневном листу „Политика“.

Записано је — у Библиографији расправа, чланака и других радова — да су посмртно објављена два њена осврта у „Југословенском расвиту“ 1939. и 1940. године. То су, уствари, остврти — више информација него прикази — о Шеноиној приповеци „Бранка“ и роману „Тито Дарчић“ Венцеслава Новака.

Површним прегледом илустрованог часописа „Жена и свет“ (без свих годишта) нисам нашао ни један њен литерарни рад. Про-нашао сам вест о награди коју је добила од Српске академије наука и топао чланак Полексије Димитријевић Стошић, у коме је она више говорила о утисцима које су на њу оставили стихови Данице Марковић, него о самим стиховима, о вредности те поезије.

У распону од седам година (1920—1927) — колико је до сада утврђено — она је у часопису „Мисао“ објавила две цртице: „Посилни“ и „Дозив нечастивог“. У првој говори о припростом и наивном војнику Јелисију Степићу, који на патријалхалан начин служи свога старешину; он је и дисциплиновани војник који без поговора извршава сва наређења свога потпоручника, чак је срећан ако овај обрати мало већу пажњу на њега, макар то била и груба шала, али истовремено, као да је члан породице, он се брине о својој старешини, жао му је да га пробуди, слуша његову породицу као и своју. У другој описује свој боравак у Прокупљу, у коме је живела седам година. Као и у неким својим песмама, она устаје против малотрађанки, од којих није могла живети, против њиховог нерада и отужног оговарања других. Писала је о својим сусеткама, које су, не осврћући се на устаљени ред, долазиле у свако доба дана и ноћи у њену кућу, сатима остајале у празним оклапањима и оговарањима и онемогућавале је да ради и да чита. Чак је једна Београђанка злоупотребила Даничино име да би се, на подао а углађен начин, израчунала са неком својом пријатељицом. Од интригирања нису били поштеђени ни мушкарци. Један је отворено претио некој госпођи да ће је оптужити мужу што је живела са аустријским војником; а када се рат завршио и када је видео каква је ситуација у томе браку, он је чак прогласио жртвом љубавницу окупаторског подофицира да би имао наклоности њеног утицајног мужа. Други део ове цртице знатно је слабији; ту описује једну непроспавану ноћ када јој се чинило да је стално узнемирава и вуче за руке неко непознато биће, нечастиви... То је подавање мистичним осећањима.

Највише је писала у „Политици“... У некрологу, 10. јула 1932. године, „Политика“ је о томе забележила: „Писала је и у прози. Нарочито су познате и радо читане њене приповетке „Из бакиних ризница“. Написала је много приповедака за разне листове и часописе. Неколико лепих прича објавила је у „Политици“.

Прегледао сам „Политику“ из 1929. и 1931. и половину из 1930. године и пронашао сам три њена текста: „Топлички устанак“, „Ратна епизода 1914“, „Епидемија...“ Преглед није био детаљан, само сам хтео да утврдим каква ју је тематика интересовала, које је мотиве обрађивала.

У „Топличком устанку“ — као што смо већ видели — описује догађаје које је преживела за време боравка у Прокупљу.

И цртица „Ратна епизода 1914“ везана је за Прокупље. Међу многобројним избеглицама из Београда, који су се раселили по Србији за време првог упада аустро-угарских трупа, нашла се и сликарка и приповедач Анђелија Лазаревић, кћерка нашег познатог приповедача Лазе К. Лазаревића. Дошла је са својом мајком у Прокупље код свога рођака, председника суда. Када је једнога дана сликала, учинила се сумњива жандармеријском поднареднику и он ју је привео у начелство. Све незгоде, које су потом наступиле, учинио је њен рођак у договору са начелником. Мада је њена поента на смешној страни овог догађаја, она је дала исечак из живота у једно сурово време када се сумњало у све и свакога и када је, често, људска судбина била у рукама тако примитивних људи као што је био овај жандарм.

Скицом „Епидемија“ слика послератну „златну“ младеж из имућних грађанских породица, која се школовала у Француској и Енглеској и коју је, као епидемија, захватио талас модерних игара (фокстрот, чарлстон...). Тако је и госпођа Богдановић своје кћерке школовала у иностранству, а после, као поклоник класичне музике, муку је мучила да заустави ту „заразу“ у својој кући. И она решење види у отпуштању Енглескиње, васпитачице својих кћерки, и у одласку на путовања кроз Италију. Веома интересантан мотив Даница Марковић није умела да уметнички уобличи, није била у стању да наслика то време и „златну“ младеж као производ једне средине, већ се задржала на поједностављеном и доста наивном, поврћном опису последица таквог васпитања не улазећи у суштину.

... Оно што је накарактеристичније у приповеткама Данице Марковић, то је мотив, који је увек по својој оригиналности био веома интересантан, јер је био непосредно узет из живота, и фабула

из њега развијена у једну уметничку форму била је изванредно занимљива. Читава једна галерија типова из целокупног нашег друштва налази се у приповеткама Данице Марковић, и врло често жене су се по својој акцији издвајале и били главни јунаци приповедака, и можемо рећи да је разнолики женски свет, почев од отмене даме у салону, па преко жене — домаћице, вернога роба куће, па све до изгубљених жена, врло живописно сликала. Њена их машта није ни мало изменила у боље и горе, већ их је унела у литературу онакве, какве су биле у животу. Зато скоро све њене приповетке престављају верни фотографски отисак из дневнога живота.

... Имала је скицирани роман из београдскога живота и једну социјалну драму којој би била дата паралела између предратне и поратне наше женске омладине, али изненадна и рана смрт све је те лепе намере пресекла“ — написала је Полексија Стошић.

НАПОМЕНЕ

1. Даница Марковић, „Тренуци и расположења“, Српска књижевна задруга, Београд, 1928, стр. V — VI.
2. „Успомена на Даницу Марковић“, „Живот и рад“, 15. април 1933.
3. Шематизам, 1876 — 1890.
4. Било би интересно изучити његов живот.
5. Архив Србије, Министарство просвете Србије, ф. 50, р. 77/1897.
6. Исто.
7. Запослила се после 16 месеци.
8. Архив Србије, МПС, ф. 50, р. 77/1897.
9. Архив Србије, МПС, ф. VIII, р. 37/1900.
10. Архив Србије, МПС, ф. XXV, р. 31/1902.
11. Архив Србије, МПС, ф. XXXIX, р. 161/1902.
12. Архив Србије, МПС, ф. 44, р. 26/1904.
13. В. Ковачевић, „Клекнух у пољу широку пред цветом“, „Летопис Матице српске“, децембар 1952.
14. С. Пандуровић, „Сећање које вида“, „Књижевност“, октобар 1964, стр. 296.
15. Др Ксенија Атанасијевић, „Лик једне наше песникиње“, XX век, мај 1939.
16. Библиографија расправа, чланака и других радова.
17. Милорад Најдановић, „Жута гошћа у српској књижевности“, Београд, 1973.
18. Ил. Ивачковић, „Једна госпођа која пише песме“, „Нова искра“, октобар, 1905.
19. А. Г. М., „Тренуци Д. Марковић“, „Бранково коло“, 21. X/3. децембар 1904.
20. Јован Скерлић, „Даница Марковић“, „Писци и књиге“, III, Београд, 1955.
21. Архив Србије, МПС, ф. 11, р. 123/1905.
22. Архив Србије, МПС, ф. 45, р. 7/1908.
23. Архив Србије, МПС, ф. 6, р. 7/1909.
24. Народна библиотека Србије, р. 638/4,5.
25. Ђорђе Поповић, „Љубави српских писаца“, II, Ниш, 1978.

26. „Женска поезија“, „Ново доба“, 24. јануар 1931. и М. Рац, „На београдском гробљу“, „Београдске општинске новине“, 1941.
27. Награда Академије наука за годину 1928, „Мисао“, март 1929; В. Јанковић, „Поводом једне награде“, „Трговински гласник“, 14. март 1929.
28. „Живот и рад“, 15. април 1933.
29. „За добар спомен Д. Марковић“, „Српски књижевни гласник“ 1. септембар 1932.
30. СКЗ у 1928. години, „Венац“, 1. јануар 1929.
31. „Тренуци и расположења“, „Венац“, 20. фебруар 1929.
32. „Тренуци и расположења“, „Живот и рад“, III, 1929, стр. 46.
33. „Поезија Данице Марковић“, „Мисао“, март 1929.
34. „Јужни преглед“, јун 1931. и „Југословенски гласник“, 19. фебруар 1931.
35. XX век, мај 1939, стр. 761 — 763.
36. „Летопис Матице српске“, децембар 1959.
37. „Политика“, 7. август 1966.
38. „Стари и нови“, II, Београд, 1961.

НЕВЕНКА БОЈОВИЋ

АБАЦИЈСКИ ЗАНАТ У ЧАЧКУ

У првој половини XIX века Србија, са заосталом пољопривредом, градском привредом и занатством, постепено почиње да се ослобађа турског феудалног поретка и економски јача. У то време нарочито настаје брз развој занатства, на чије је формирање утицало турско еснафско уређење. „Продужујући многе турске еснафске обичаје и узимајући понешто од еснафског искуства старих, поглавито оних занатлија који су долазили из Аустрије, занатлије и трговци у Србији оснивали су привремено нове еснафе док коначно није установљен властити новоосновани еснафски поредак 1847. г.“¹ Новоосновани еснафски поредак имао је циљ да заштити и одбрани еснафског занатлију од конкуренције, која се појавила од средине XIX века и трајала све до коначног распадања еснафа. Еснафски занатлија себично је чувао монопол на свој занат борећи се против свих новина, напредовања индустрије и продирања нових заната. Ту борбу за опстанак и одржање занатлија је често губио и пропадао, што је утицало на појаве подвојености између богатих и сиромашних занатлија и њихове међусобне раздоре. Исцрпљени и ослабљени пред наглом конкуренцијом новог индустријско-капиталистичког развоја,

еснафи нису могли да се супротставе и одрже своје постојање, па се почетком XX века коначно распадају.

„Под Турцима Чачак је био мала паланка са слабо развијеним привредним животом. Села су у то време живела посебним начином живота без већег додира са турским варошима. Ослобођење од Турака донело је собом и живљу размену сељачких и варошких производа“;² нарочито занатских, па Чачак добија већу могућност за свој економски развој. Као и друга већа места у Србији, Чачак постаје занатска варош, са мноштвом дућана, саграђених од дасака, са ћепенцима. „Занате је некада радило и од њих живело готово све наше варошко становништво“.³ Међу занате који су некада цветали у Чачку а данас скоро изумрли, спадају абацијски и терзијски. Сам назив абација, дошао је вероватно од арапске речи „аба“, која означава грубо сукно, па мајсторе који раде одећу од њега прозваше абације.⁴

Абацијски занат је од давнина био раширен у Србији. На селу су жене саме шиле хаљетке од сукна или, пак, украшавале већ скројене код сеоских мајстора. Доцније овај посао преузимају мушкарци и абацијски занат, зачет у народу, почиње да напредује.

Међу најстарије еснафе у Чачку убрајају се абацијски, пекарски и терзијски, основани у првој половини или средином прошлог века. Тачније: абацијски еснаф основан је 15. јануара 1838, пекарски 1841, а терзијски 1851. године. У еснафски протокол који, је сачињен приликом оснивања абацијског еснафа у Чачку, уписан је 21 члан. Први устабаша био је Стеван Андријевић — Кукуљ.⁵ Када је основан абацијски еснаф, формирана је и кутија-каса еснафска, у коју је улаган новац добијан од таксе приликом издавања мајсторског права — писма, од прилога за еснафску славу, од изречених казни над калфама, шегртима и мајсторима када нису радили по еснафским прописима, од казни због недоласка у цркву на службу у благе дане. Новац из еснафске касе служио је за помагање старих, оболелих, сиромашних и неспособних за рад чланова овог еснафа, за сахране, за издржавање болесних калфи, за плаћање цркви када је еснафска слава. Поред еснафске кутије, сваки еснаф је имао свој барјак са насликаним заштитним свецем, који се чувао у цркви или еснафском дому, а о слави и литијима носио га је у поворци устабаша. Печат абацијског еснафа у Чачку био је округло; на средини су расклопљене маказе, изнад којих је орао раширених крила, а испод маказа гранчица док је у луку натпис „Еснаф абацијски вар. Чачак“.⁶

На челу еснафа налазио се устабаша са својим помоћником — ћајом. Они су бирани сваке године. Дужност устабаше била је

да сазива скупове, да им председава, да заступа свој еснаф, да води мајсторски протокол, да потписује мајсторска писма, да води рачуна о погађању шегрта и калфи, да води благајну еснафа. Ако је устабаша био добар, могао је бити биран више пута узастопно.

Удруживањем у еснафе занатлије су у почетку штитиле своје интересе и држале монопол на свој занат. Временом, јавља се конкуренција страних занатлија и трговаца, уз продирање нових заната, што отежава опстанак и даљи развој старих заната. Сви напори еснафа да сачувају права својих чланова у неравноправној борби са страним занатлијама, кочили су, у одређеној мери, слободан развитак и напредак занатства у Србији. Средином прошлог века стране занатлије су све мање поштовале еснафске прописе и њихова конкуренција је постајала све већа.

Абацијски и терзијски еснаф били су међу првима који су погођени страном конкуренцијом, нарочито великим приливом кројачких занатлија. Још половином XIX века нови начин одевања, „по јевропски“, брзо је продирао у српске вароши потискујући стару варошску ношњу, а самим тим — „потреба за терзијама бивала је све мања, због чега се они повлаче у села, где се, уз домаћу радиност, баве занатском производњом народне ношње“.⁷ Све оно што је варош одбацила коа сувишно у ношњи, село је прихватило, нарочито имућнији, па није била реткост видети сеоске девојке на венчању обучене у либаду са црвеним фесом на глави. Сељаштво је и даље задржавало сукнено одело, само се понешто у кроју мењало. Да би се, на неки начин, одредила граница између кројачког и абацијског заната, министар трговине и индустрије, на предлог Занатске коморе у Београду, писао је: „Абациским занатом имају се сматрати такове занатлије, које се баве израдом одеће за сељачку потребу, без обзира о облику кроја, ако се ова израђује из т. зв. сељачког сукна.“⁸ Свако мешање једног заната у други занат, па макар он био и сродан, сматрало се грубом повредом закона. Еснафском уредбом није било тачно утврђено који послови припадају ком занату. Такво стање није се изменило ни после ступања на снагу и нове еснафске уредбе из 1847. године.

У Чачку су велике сукобе имали абацијски и терзијски еснаф. Абацијски мајстори нису хтели да напусте терзијску израду појединих делова ношње, што су захтевале терзије. Због тога су се абације жалиле 1862. године Државном савету: „Зар да абације не смеду кројити гуњчета, чакшире и дозлуке од чоје но само од сукна, а терзије да не смеду правити ћурче, чакшире и дозлуке од сукна; а

питање је какви је крој и разлика у кроју ћурчета од гуњчета и чакшира од дозлука чојани од сукнени, и чиме се то кроји и израђује, је ли се и једно и друго маказама кроји, иглом шије и аршином мери, и је ли то средство да абациа начинити несме гуњче, чакшире и дозлуке од чоје а какова је то у материјалу разлика, зар што је дебље сукно од чоје, а чоја тања од сукна не сме од истог шити један, што сме други.“⁹

Између рада абација и терзија постојала је разлика, али се у народу могао чути назив терзија и за абацију. Абацијски производи најчешће су од сукна и шајка, украшени вуненим гајтанима, а у новије време бућмом и свиленим гајтанима, док су терзијски од чоје, сомота и кадифе — украшени златовезом, шљокицама и свиленим гајтаном.

Сукоб између ова два заната заоштрен је појавом трговине и бакалука мешовите робе. Извесни мајстори абацијског и терзијског еснафа ступили су у болтацки и бакалски еснаф и тако, поред обављања свог посла, стекли и права трговаца. Трговци — занатлије су у својим дућанима продавали мешовиту робу, што потврђује и опис који је дао абацијски еснаф у Чачку: „Наша је радња ситничарска, а таква је иста и код наших терзија, што један од нас абација држи у свом дућану, то држи и сваки терзија и бакалин сваки. Од игле до свилених материјала држи сваки. Држи и продаје: луча, катрана, колонијалног еспала на 10 и 20 пара, израђеног ликера, слаткиша, лонаца итд. једном речи: сваки ситничар држи колико може сваковрсног заната па и болтациске робе, исто тако ми у Чачку тако свуда по другим варошима у Србији осим у Београду.“¹⁰

Штетност овакве неравноправне конкуренције осетиле су еснафске занатлије још у првој половини XIX века. Ни трговци нису били задовољни конкуренцијом занатлија — трговаца, па су тражили да се овим другим одузме право на трговину мешовитом робом. Међутим, занатлије су се браниле од напада трговаца критикујући ове друге да у својим радњама држе и продају разноврсну робу, набављену од занатлија из других вароши по знатно нижим ценама, а продају по оним ценама по којима и месне занатлије продају своје производе. Међусобно препирање и борба за опстанак и престиж трајали су до коначног распадања заната и процвата трговине. Робноовчана размена између села и вароши све више се развијала и ширила наговештавајући потребу за формирањем већих тржишта, одонсно панађура. Панађури су у Србији први пут установљени 1839. године. Посебном уредбом биле су предвиђене две категорије

панађура. На једним се могла продавати стока и роба домаће производње, а на другим, поред ових, и страна роба. Временом, у местима панађура месне занатлије су биле угрожене великим приливом занатлија „торбара“, који су производе продавали по нижим ценама. На молбу више еснафа из Чачка, Старешински одбор свих еснафа за руднички округ донео је 1899. године пропис: „Да се на панађури-ма забрани продаја одела кројачког, абацијског и терезијског заната, обуће, опанака, столарских израђевина, лимарске, казанцијске и сарачке робе, продаја разне ситне робе и мирисавих сапуна донетих из Аустро Угарске и Турске, јер таква роба већином је лошег квалитета те се прода по нижој цени на штету других занатлија и трговаца.“¹¹ Овим прописом занатлије су делимично заштићене од конкуренције стране робе, која је све више продирала и продавала се у Србији на штету занатских производа.

Крајње ослабљени и уздрмани међусобним односима, еснафи у Србији нису могли да се супротставе и издрже сву ту конкуренцију која се из године у годину повећавала и коначно довела до распадања еснафа.

УЧЕЊЕ ЗАНАТА

На учење абацијског заната, осим Чачана, најчешће су долазила малолетна деца из сиромашних сеоских породица. Приликом пријема шегрта на занат склапан је уговор између родитеља или шегртовог татора и будућег мајстора. Уговором били су одређени услови које су обе стране морале испуњавати. У њему је увек била уписана дужина учења заната. „Абацијски занат у Чачку средином 19 века, шегрте је примао на три године али по истеку тог рока шегрт је морао да остане још једну годину у истом својству под одређеним годишњим ајлуком.“¹² Приликом пријема шегрта на занат мајстор је био дужан да га у року од месец дана пријави и упише у еснафске књиге.

Међутим, многи су ово избегавали да би што дуже експлоатисали бесплатну радну снагу. Шегрти су, сем учења заната, били обавезни да обављају и друге кућевне послове, о чему говори изјава Миломира Домановића, абације из Чачка: „Било је случајева да шегрти у првој години рада нису ни знали где се налази радионица, већ су радили код мајсторице: чистили кућу, цепали и доносили дрва, чували децу, прали судове, хранили стоку. Када уђе у радионицу, шегрт је прво слушао калфе, грејао и додавао утије-пегле, удевао

конац, учио да седи скрштених ногу, како се држе игла и напрстак учио да отвара рунице, пришива дугмад. Први самостални занатски рад било је „одело на прошив са једним гајтаном“, шивено ручно, тзв. „турским концем“.¹³

Шегрти су, најчешће, становали са калфама у истој соби (мала собица иза радионице) или у самој радионици. Спавало се на слами простртој по поду. Храна је била врло слаба и састојала се од кромпира, пасуља и кукурузног хлеба. Шегрти су ручавали увек после мајстора.

Све ове напоре шегрти су некако подносили, а за непослушност су грубо кажњавани батинањем. Колико је батинање било грубо и болно, говори и пример о злостављању шегрта код абацијског еснафа у Чачку 1854. године. Петар Гавриловић, абацијски шегрт из Чачка, пошто је одслужио три године, није хтео четврту да служи код истог мајстора за плату одређену првим ајлуком. Због непослушности, одлуком еснафског старешинства, добио је 18 удара штапом. Шегрт је поднео тужбу Окружном суду, који је казнио еснафско старешинство новчаном казном због физичког кажњавања шегрта. Међутим, абацијски еснаф жалио се Касационом суду, који је оборио пресуду Окружног суда са образложењем: „Одношеније између мајстора и шегрта остављено је чисто наставнику и старешини еснафа“,¹⁴ што даје право мајстору да телесно кажњава шегрта а да еснаф старешина о томе искључиво расправља и доноси одлуке. Тако се спор завршио на штету шегрта.

Што је време више пролазило, мајстори су губили право да телесно кажњавају своје шегрте. Ово њихово право окончано је доношењем закона од 11. децембра 1873. године којим је укинута телесна казна за шегрте.

Кад одслужи шегртовање и самостално уради прво одело, мајстор је шегрта производио у калфића, а после годину — две у калфу. Да би добио ово звање, калфић је полагао калфенски испит пред члановима еснафске управе. Поред усменог дела, будући калфа је био дужан да покаже и свој практичан рад — рукотворину, коју су чланови комисије оцењивали. По положеном испиту, калфа је, уз одређену таксу, добијао калфенско писмо. Ако би калфа провео више од десет година код истог мајстора, уз то био и вредан и поштен, постајао би калфабаша. Ово звање добијао је о еснафској слави на предлог свог мајстора. Калфабаша је био уважаван и поштован као и мајстор, а када мајстор није у радионици — у потпуности га је замењивао.

За добијање звања мајстора калфа — калфабаша је писао молбу свом еснафу за полагање мајсторског испита. По старој еснафској уредби, он је морао да има и свој капитал у готовом новцу, десет година калфенске службе и одређене године старости. Мајсторски испит полагао се у еснафском дому пред комисијом. Сваки кандидат одговарао је на три питања из свог заната и доносио своју рукотворину: гуњу, јапунце, одело. По положеном испиту нови мајстор је добијао мајсторско писмо — право и тако стекао могућност за отварање своје самосталне радње.

Крајем XIX и почетком XX века формирала се ношња која се у извесним деловима разликовала од раније. Уствари, одбацивано је све оно што је примљено посредством Турака. Извесни одевни предмети замењивани су новим, а нова ношња примала је неке елементе војничког одела — шајкача и чакшире са испустима са стране. Поред увођења новина у изради одеће, у планинским и сиромашнијим областима клима и начин привређивања били су узрок очувања топлијег сукненог одела. Имућнији људи, осим сукненог носили су у свечанијим приликама одела од шајка и чоје. Данас се народна одела кроје од чоје и шајка, а само по који старији човек носи сукнено одело.

НАЧИН РАДА И АБАЦИЈСКИ ПРОИЗВОДИ

Сукно је главни материјал који су за израду одела употребљавале абаџије. Набављано је готово — откано на селу или, пак, као вуна која је давана на ткање и ваљање. Домаће сукно ткано је у два и четири нита, ваљано, па бојено биљним бојама: црно у јасеновој кори, мркобраон у јововој кори. Због недовољне производње домаћег, абаџијски мајстори су користили сукно из увоза — „из суседних земаља и то највише из Турске а мањим делом из Аустро-Угарске, Босне и Бугарске“.¹⁵ Сем сукна, увожени су „аба“ и шајак. „Аба“ је била уваљанија, мекша и тања од домаћег сукна, али се брзо лизала и цепала. Крајем XIX и почетком XX века преовлађивала су одела од куповне плаве, браон и сивозелене чоје и шајка, а мање од мрког и црног сукна. Сукнена одела украшавана су вуненим гајтаном домаће производње црне и црвене боје — „сирада“. Гајтан је прављен у облику плетенице ширине два до три милиметра. Поред вуненог, пред први светски рат почела је употреба и куповног свиленог гајтана окер (жуто — браон) боје и свилене бућме.

Чачанске абације су између два светска рата шајак и вунени гајтан црне и црвене боје набављале углавном у Лесковцу и Грделици, а свилени од „Османа Идриза и синова“ у Сарајеву. Свилени гајтан уплитан је као плетеница од четири конца, а бућма — од три конца. Бућма је пакована у канурице, а гајтан у веће кануре. Конац за прошивање и шивење био је од памука, а за најбоље сматрани су „ланац“ и „Хутеров“ из Марибора. За рад са гајтанима коришћен је тзв. „турски конац“, јер је био јак, а када га није имало — употребљаван је домаћи, тежани, упреден у пасмице. Продавале су га жене са села. Постава за одела била је памучна, а чачанске абације углавном су је набављале из Дервенте.

Чачанске абације кројиле су одела по поруџбини или од свог материјала — да има готових „за сезону“, за јесен, када су сељаци, после продаје својих производа, набављали одела. Одело је кројено „од ока“, без претходног кроја на папиру. Сукно је кројено и шивено „на френгију“ и „парче уз парче“. Када је шивено „на френгију“, једно парче сукна прелазило је преко другог, па је конац провлачен и кроз један и кроз други комад. Шивење „парче уз парче“ или „ивица уз ивицу“ вршено је тако што су два парчета сукна стављана једно уз друго. Врсте бодова приликом шивења сукна су: „провлака“ (када се једноставно провлачи конац), и „обаметање“ (бод којим се порубљују доњи делови појединих хаљетака). Гајтани су на хаљетке нашивани на два начина: „на френгију“ и „на сусрет“. „На френгију“: један или два гајтана пришивају се директно на сукно уз ивицу, а „на сусрет“ тако што се више гајтана стављених један уз други прошију, па тек онда пришивају на сукно. Поред пришивених гајтана на ова два начина, постоје више врста орнамената изведених од бућме и гајтана: „асламчићи“ (изведени у облику спирале), „осмице“ и „пупци“ у облику мањих и већих наизменичних таласастих орнамената. По ивицама хаљетака, као украси, ушивани су упреден гајтан или бућма у два три реда. То је „двокатна“ или „трокатна крма“. У унутрашњем делу хаљетка, поред „дикиша“, пришивана је упредена бућма — „бурма“.

У првој половини XIX века преко кошуље ношен је кратки гуњић, а по зими и гуњ од сукна са рукавима. Гуњић је хаљетак од мрког или сигавог сукна, без рукава, дужине до појаса. Напред је овалног изреза тако да су се видела цела прса од кошуље. Врло мало је украшаван гајтанима. Најчешће је био без украса, просте израде. У току лета је ношен преко кошуље, а у зиму испод гуња. Гуњ је ношен у зимском периоду. Прављен је као гуњић од мрког и сигавог

сукно, дужине до испод кукова, са рукавима. Био је опточен гајтанима у два или три реда.

У другој половини XIX века за свечаније прилике гуњић и гуњ израђивани су од шајка и плаве чоје са више гајтана. Увођењем новог материјала, гуњић и гуњ се губе, а прихватају антерија и фермен. У почетку су антерију и фермен носили млађи људи, а старији и даље гуњић и гуњ. Почетком XX века, посебно после првог светског рата, преовладало је одело од плаве чоје и зеленог шајка.

Антерија је кројена од плаве чоје или зеленог шајка, врло ретко до мрког или сивавог сукна. По казивању Миломира Домановића, абације из Чачка, прво су сви делови искрајани, везени гајтаном и бућмом, па састављани. Делови антерије су: леђа, „пешеви“ — предњи делови, „колтуци“ — по два између „пешева“ и леђног дела, рукави и мањи цеп на левој страни прса. Антерија је врло мало украшавана, обично је била само „опточена“ гајтанима у више редова — „катова“ и траком „дикиша“. „Дикиши“ (шест — осам гајтана) су били уоквирени „крмицом“ и „бурмицом“. Цепови и рукави у доњем делу око изреза, па до лактова, такође су били опточени гајтанима у више редова тзв. „лампасима“. Антерија је постављена пругастим платном, а „пешеви“ црвеном чојом или црвеним платном.

Фермен је кројен у пару са антеријом од плаве чоје или зеленог шајка. Везен је гајтанима и бућмом тако да се чоја или шајак ретко виде. Код фермена су прво кројена леђа — „арке“. То је парче у виду слова V. Поред „арки“ са обе стране пришивене су уже траке — „саркије“ (од гајтана и бућме у виду спиралног орнаментa). Од горњег дела „арки“ према појасу изведен је од бућме стилизован вегетабилни орнамент — „грана“. Низ леђа од рамена ка средини појаса пружају се по две траке од гајтана — „велики дикиши“, а од пазуха ка појасу такође две траке — „мали дикиши“. „Велики дикиши“ су од осам до десет „ката“ гајтана, омеђени „крмом“ и „бурмицом“. Између „малих и великих дикиша“ изведене су две шаре у облику слова M — „тиризис“. Тако се зове и простор између леђа и предњих делова фермена. Изнад орнамената „тириза“ навезен је орнамент „преко“ од гајтана и бућме попречно пришивен. До „оптоке“ на „пешевима“ је „игретија“ (шест — осам гајтана), а могла је бити и дупла „игретија“ са „крмом“ у средини и са по шест гајтана са стране. Овако је везено кад нема других орнамената. Предњи делови — „пешеви“ постављени су црвеним чојом или платном, а леђни део пругастим памучним платном.

Чакшире, кројене од сукна, чоје и шајка са испустима — „напустима“ са стране све до колена, одакле се сужавају уз ногу, преузете су из војничке униформе. Такве су задржане до наших дана.

Дизлуци су кројени од сукна, ређе од чоје. Врло мало су украшавани везом, и то само по ивицама — пришивањем гајтана у два или четири реда. Закопчавани су копчицама на задњем делу листова. Ношени су преко чакшира или у току лета преко тежаних гаћа. Досезали су од колена до стопала. Данас су сасвим изобичајени.

Женски гуњић, јелек, прављен је од сукна, без рукава, дужине до појаса. Украшаван је мрким или црним гајтаном, а у новије време свиленим гајтаном и бућмом. Овакав јелек ношен је у току лета преко кошуље. За свечаније прилике прављен је јелек од чоје или сомота, са богатим оптокама од гајтана и везом од бућме, златне и сребрне жице, шљокица и перлица. Јелеке од сомота обично су кројиле и везле терзије. На прсима су били срцоликог изреза, а закопчавани су металним копчицама испод прса до појаса.

Зубун је био један од најлепших делова женске ношње. Кројен је од белог сукна, дужине до испод кукова или краћи. Делови зубуна су: леђа, предњи „станови“ и „клинови“, који се спуштају испод пазуха. Зубуни су украшавани црвеним гајтанима, везом од перлица, шљокица и златне жице у облику стилизованих вегетативних орнамената, затим нашивеним разнобојним нашивцима од чоје и вуненим китицама. Карактеристични су зубуни из Драгачева, чији је леђни део „ојачан“ — прекривен пуним везом од црне вуне. Као и у мушкој, и у женској ношњи утицаји из града су крајем XIX века и почетком XX били све виднији, тако да су извесни хаљаци нестајали, а други замењивани новим. Тако је и зубун престао да се носи осамдесетих година XIX века.

Данас у Чачку раде абаџије („кројачи народног одела“, како им пише на фирми) Велимир Брковић и Миломир Домановић. Они шију мушка народна одела, шајкаче, женске јелеке од сомота и чоје, везене гајтанима и бућмом, али само по поруџбини за приватна лица или за аматерска фолклорна друштва. Њихова израда појединих делова народне ношње разликује се од ранијих рукотворина. Они не шију и везу ручно, већ машински. Велимир Брковић и Миломир Домановић немају наследнике. Када затворе радње, потпуно ће нестати један од некада најразвијенијих заната у Чачку.

АЛАТ

За мерење сукна употребљаван је аршин. То је стара мера. Аршин је био метални или дрвени. Метални је израђиван из једног комада, или из два комада који су се раздвајали и склапали. Дрвени аршин правили су сами мајстори, а и сељаци којима је био потребан за мерење сукна. Аршин је дуг 68 центиметара.

Маказе су металне, тешке и велике, са зарављеним врхом.

Напрстак је био трбушастог облика са мањим округлим отвором на врху.

Закачка је дужи комад сукна (у облику пера) са кукицом на једном крају, која је служила за затезање сукна када се везло гајтанима.

Колтата је мања даска, ужа на једном крају, са заобљеним ивицама. Служила је за пеглање чакшира.

Шило је служило за бушење рупа приликом пришивања копчи.

Утија је била метална. Служила је за пеглање сукна и гајтана. Састоји се из главе и дршке. Глава је дебела и тешка, на доњој страни глатка. Дршка је танка и полукружна.

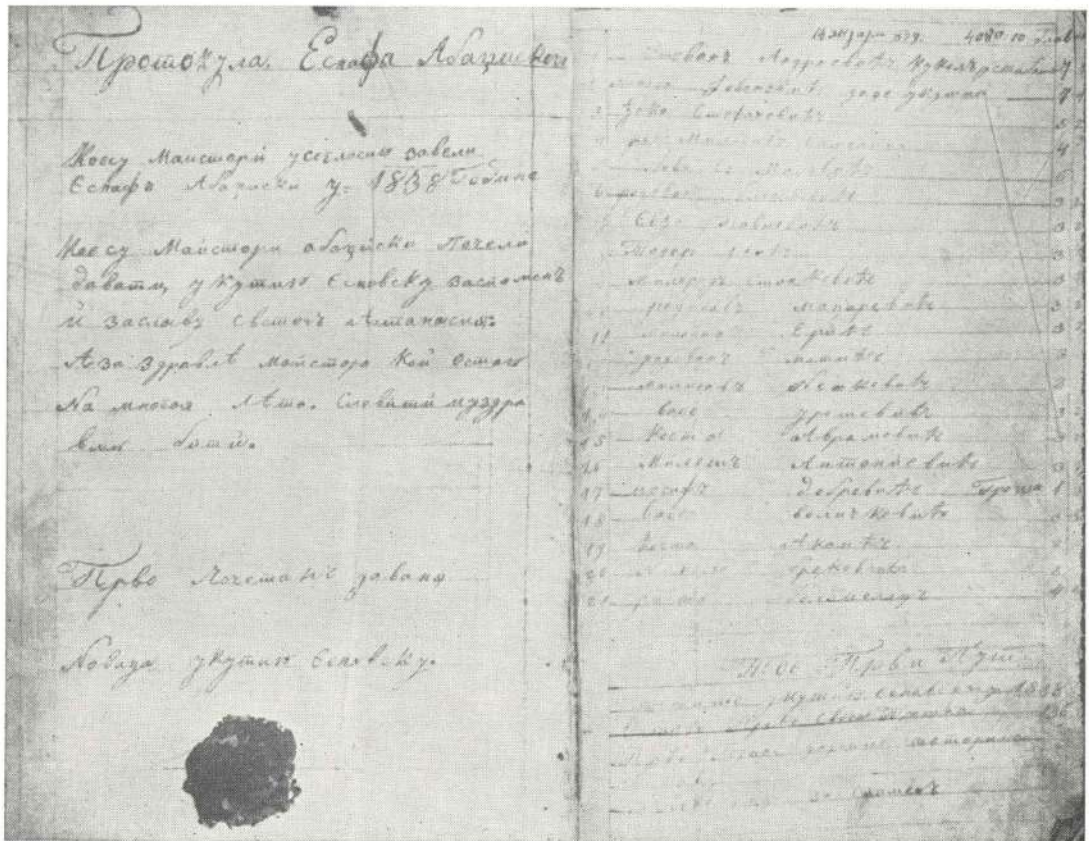
Басаџик је ижљебљено дрво које је стављено преко загрејане утије да се клечећи утија притиска при пеглању.

НАПОМЕНЕ

1. Др Никола Вучо, Распадање еснафа у Србији, књига прва, Београд, 1954, стр. 3.
2. Милица Милошевић, Чачак антропогеографски, рукопис у Историјском архиву у Чачку.
3. Станоје М. Мијатовић, Занати и еснафи у Расини, „Живот и обичаји народни“, 17, Београд, 1928, предговор XII.
4. Енциклопедија Југославије, Лексикографски завод ФНРЈ, Загреб, МСМЛV, стр. 1.
5. Историјски архив у Чачку, Деловодни протокол еснафа абацијског од 1839 до 1898. године, Удружење занатлија Чачак, К. 1.
6. Исто.
7. Др Милка Јовановић, Грађанска ношња у 19 веку, ГЕМ, 44, Београд, 1980, стр. 103.
8. Проф. Ст. Станојевић, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, 1, Загреб, 1926, стр. 1.
9. Др Н. Вучо, н. д, стр. 391.
10. Др Н. Вучо, н. д, стр. 272, ДА—ДС 1862, 499.
11. Др Н. Вучо, н. д, стр. 309, ДА—МНР ФВИ, Р. 13.
12. Историјски Архив у Чачку, Протокол чирака заната абацијског од 1848. до 1898. година, Удружење занатлија, Чачак, К. 1.
13. Казивања Миломира Домановића (70 година), абације из Чачка.
14. Архив Србије, Београд, МУД—П, 1856, Ф. VI №—80.
15. Др Н. Вучо, н. д, стр. 222.

Вопросы, связанные с деятельностью Советского Союза в Канаде, являются предметом особого внимания канадских властей. В настоящее время в Канаде проживает около 200 тысяч советских граждан, представляющих различные этнические группы. Многие из них являются выходцами из Украины, Белоруссии, Литвы, Латвии и Эстонии. В последние годы наблюдается тенденция к увеличению числа иммигрантов из стран Восточной Европы в Канаду. Это связано с экономическими трудностями в этих странах и с поиском лучшей доли в Канаде. Советские власти стремятся поддерживать тесные связи с соотечественниками в Канаде, способствуя их интеграции в канадское общество. Для этого проводятся различные мероприятия, такие как культурные фестивали, спортивные соревнования и образовательные курсы. Кроме того, активно развивается туризм между Канадой и Советским Союзом. Многие канадцы стремятся посетить Советский Союз, чтобы увидеть его своими глазами и познакомиться с его культурой и традициями. Советские власти также стремятся привлечь в Канаду специалистов и студентов, способствующих развитию науки и культуры в обеих странах.

Вопросы, связанные с деятельностью Советского Союза в Канаде, являются предметом особого внимания канадских властей. В настоящее время в Канаде проживает около 200 тысяч советских граждан, представляющих различные этнические группы. Многие из них являются выходцами из Украины, Белоруссии, Литвы, Латвии и Эстонии. В последние годы наблюдается тенденция к увеличению числа иммигрантов из стран Восточной Европы в Канаду. Это связано с экономическими трудностями в этих странах и с поиском лучшей доли в Канаде. Советские власти стремятся поддерживать тесные связи с соотечественниками в Канаде, способствуя их интеграции в канадское общество. Для этого проводятся различные мероприятия, такие как культурные фестивали, спортивные соревнования и образовательные курсы. Кроме того, активно развивается туризм между Канадой и Советским Союзом. Многие канадцы стремятся посетить Советский Союз, чтобы увидеть его своими глазами и познакомиться с его культурой и традициями. Советские власти также стремятся привлечь в Канаду специалистов и студентов, способствующих развитию науки и культуры в обеих странах.

Сл. 1. Први установљени протокол абаѣјског еснафа у Чачку из 1838. године

Сл. 4. Чачанске абације на свом свакодневном послу

Сл. 5. Мушки фермен

Сл. 6. Зубун кнегиње Љубице

НОВАК ЖИВКОВИЋ

**ГРАНИЧНИ СУКОБИ У СТАРОМ ВЛАХУ ПРВОМ ПОЛОВИНОМ
1876. ГОДИНЕ
(Избор докумената)**

Прва половина године 1876, време које се још није могло назвати ратним, текла је у подручју дуж старовлашке границе у знаку повећања узнемирености и нереда. Граница, што се протезала по ред моравичког, ариљског и златиборског среза, стално је и све више са оне друге стране била повређена и нападана. Народу тих крајева стање је постајало све тежим и несношљивијим.

Било је то тешко време неродних година — кад земља није давала довољно ни за исхрану сталних житеља, а још мање за бројне избеглице са подручја прошлогодишњих устаничких борби и попришта отоманског насиља. Избеглице су, у пуном смислу речи, патиле, не само од оскудице, него и од глади.

Међународни односи али и прилике у суседној султанској држави указивали су на приближавање рата. Српској влади је ово одавно било јасно. С почетком године она се већ одлучивала, нарочито иза оснивања „акционог министарства“ да врши припреме, колико је била у стању, за наступајући рат.

На овом подручју се таква тежња убрзо показала у врло реалним облицима. Били су то месеци дугих и тешких напора целог народа да, највише кулучењем, изради и оправи путеве и Ћуприје, подиже војне објекте, сакупља храну, стално транспортује залихе, припрема магацине, пољске болнице и пекарнице. Управне власти и општине подвргаване су војним прописима, и то у складу са тек и у том циљу донетих и прокламованих ратних закона.

Избор докумената које доносимо, највећим делом из старе полицијске ужичке архиве, покушава да илуструје какво је било стање и какви су односи владали на подручју према југозападној државној граници тадашње, још вазалне, Србије. Ови документи имају задатак да посебно укажу на овај, старовлашки крај, који је тада проживљавао мутно и тегобно време, или су са њим у врло блиској вези.

13. ЈАНУАР 1876. ГОДИНЕ

МИНИСТАР УНУТРАШЊИХ ДЕЛА — ОКРУЖНИМ НАЧЕЛСТВОМА У ЧАЧКУ И УЖИЦУ: НАЛАЖЕ ДА СЕ ПРОНАЂЕ СТОКА ПОКРАДЕНА У СЈЕНИЧКОМ ОКРУГУ, ВРАТИ ВЛАСНИЦИМА И КРИВЦИ КАЗНЕ

(Концепт)

Чачанског

Начелству окр.

Ужичког

П№ 314

13. Јануара 1876. год.

Београд

Као што новопазарски мутесариф јавља, некеме Билалу Н. из Гор. Вапе, у Сјеничком округу, украдено је 11 грла говеди и у Србију претерано. Тако исто некеме Ахмеду Н. из истог места, 25. Новембра пр. год. украдене су четири краве и један во, па је и то у Србију преведено. Лопови који су крађу извршили пуцали су уз пут на Исмаиловог сина.

Саопштавајући ово Начелству Министар унутрашњих дела препоручује му, да озбиљно потражи покрадену стоку и крадљивце

ГРАНИЧНИ СУКОВИ У СТАРОМ ВЛАХУ ПРВОМ ПОЛОВИНОМ 1876. ГОДИНЕ

са којима ће поступити по надлежности, а у сваком случају нека амо јави резултат свога рада по овоме.

Помоћник,
параф

Е. 28/1.76.

АС—МУД—П—XVI—154/1876.

28. ЈАНУАР 1876. ГОДИНЕ
МИНИСТАР ФИНАНСИЈА — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА УЖИЧКОГ: ПРЕПОРУЧУЈЕ ДА НАЧЕЛСТВО ИЗДА ИЗ СВОЈЕ КАСЕ ХИЉАДУ ДУКАТА НА ИЗДРЖАВАЊЕ ИЗБЕГЛИЦА

Начелству окр. ужичког

По писму Господина Министра Унутрашњих дјела од 27. т. м. П.№ 1044. препоручујем томе начелству, да изда из своје касе на рачун издржавања пребегле сиротиње из Босне и Херцеговине једну хиљаду дуката цесарских, и да тај издатак покаже у рачуну расхода своје ове 1876. рачунске године, па ће му се овде признати.

Свеза с предписом од јучерањег Е.№ 234. по коме се има рана набављати за хиљаду дуката.¹

К.№ 427

28. Јануара 1876.

у Београду

Заступник
Министра Финансија
Министар Грађевина,
Здравковић

Видио

I Рачуноиспитач

А. Ђ. Стаменковић

АС—НОУ—1876, исп. гр.

30. ЈАНУАР 1876. ГОДИНЕ
МИНИСТАР УНУТРАШЊИХ ДЕЛА — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА УЖИЧКОГ: НАЛАЖЕ КАКО ДА СЕ ТРОШИ КРЕДИТ ОД ХИЉАДУ ДУКАТА ЗА ИЗДРЖАВАЊЕ ИЗБЕГЛИЦА

Начелству окр. Ужичког

Г. Министар финансије актом од 28. ов. м. К№ 472. отворио је томе Начелству кредит за једну хиљаду дуката на рачун издржавања пребегле сиротиње из Босне и Херцеговине, а нарочито за израну њихову.

За то (ће) Начелство исту суму изузети из тамо окружне касе, па нека с' њом онако поступа, као што је наређено одавде предписом од 24. Децембра 1875. год. П№ 15418. који је телеграфом отпуштен.

П№ 1130.

31. Јануара 1876. г.
у Београду

Председник
Министарског Савета
Министар Унут. дела
Љ. Каљевић

АС—НОУ—1876, нр. гр.

**3. ФЕБРУАР 1876. ГОДИНЕ
НАЧЕЛСТВО ОКРУГА УЖИЧКОГ И ОДБОР ЗА ПОМАГАЊЕ
ИЗБЕГЛИЦА: РАСПОДЕЛА ПОМОЋИ КОЈУ ЈЕ ДОДЕЛИЛА
СРПСКА ВЛАДА**

Рађено 3. Фебруара 1876. год.

Влада Србска наредила је да се из касе Начелничества Округа Ужичког 28.000 гр. пор. или 60.000 гр. чарш. на рану сиротиње добеже из Босне и Херцеговине изда;

А Господини Министер унутр. дела актом од 1. јануара тек. год. П№ 1130. наредио је да се ова сума у споразумевању са Одбором постојећим у овдашњој вароши за подпомагање пребеглих фамилија из Босне и Херцеговине распореди најнужднијој сиротињи.

У сљедству овог призвати су одборници овог Одбора, па у споразумљењу са подписним начелником, овако

Р е ш и ш е:

Да се од речени 60.000 гроша подели сиротињи находећој се у вароши Ужицу 17.000 а у срезовима: златиборском 19.000, црногорском 5.500, рачанском 5.500, моравичком 4.500, ариљском 4.500 и пожешком 3.500 гр. чарш.

Повећа сума у Ужицу зато се одређује, што је овде сиротиња, која мора да купује дрва и да плати кирије на куће као у вароши. У срезу златиборском зато што је тамо понајвећи број пребегли фамилија а за остале подељено је према броју душа.

Ове новце поделиће и то у вароши Ужицу Одбор а по срезовима срезске старешине. А то Одбор зато, што он познаје најсиромашније фамилије пребегле из Босне и Херцеговине овде у Ужицу, од које ће се суме рана набавити.

Окружни начал.

М. Сарић

Председник Одбора

архимандрит Прокопије

Одборници:

Михаил Ђ. Ђурић

прото Јевто Поповић

С. В. Поповић

прото Јевто Ђуровић

+ Нинко Колџија

Веселин Туцаковић

Милован Кнежевић²

АС—НОВ—1876, нср. гр.

11. ФЕБРУАР 1876. ГОДИНЕ

НАЧЕЛНИК СРЕЗА ЗЛАТИБОРСКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА УЖИЧКОГ: ЈАВЉА КАКО СУ ТУРЦИ ОТЕЛИ КОД МОКРЕ ГОРЕ 120 КОЗА И НЕКА ГОВЕДА У ЈАБЛАНИЦИ

Начелству округа ужичког

Нека неразумна чобанчад из села М. Горе јуче су претерали 120 комада коза преко наше границе у турску страну, лакомећи се за бољом испашом, и у месту „Главичици“ спрам Белих брда, наиђу на њих Турци, по свој прилици турске страже, те им отму све козе и отерају а чобанчад овамо побегну.³

Ово се догодило јуче.

Сем тога отерали су Турци незнано који, 7 говеди Рада Статовића бегунца који живи у Јабланици. Говеда су била прешла преко границе и из оне стране одгната су.

Ја достављам Начелству ове случајеве ради знања с тим да су наши људи непослушни спрам наредби, да се граница не прела-

зми, и с тим да су чобани с козама цео сат ушли унутра у турску земљу.

Н. № 545.

11. фебруара 1876. г.

Нач. ср. златиборског

П. Ђ. Поповић

у Чајетини

(Забелешка у Начелству)

Пр. 13. фебр. 1876.

Саопшти(ти) г-ну Министру

ради дејствовања.

АС—НОУ—1876, нср. гр.

22. ФЕБУРАР 1876. ГОДИНЕ

НАЧЕЛНИК СРЕЗА ЗЛАТИБОРСКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА УЖИЧКОГ: ТУРЦИ ЈЕДНОГ ЧОВЕКА УБИЛИ КРАЈ ГРАНИЦЕ, А ДРУГОГ ОДВЕЛИ; ЗАПЛЕНА СТОКЕ. ТУРЦИ У ВЕЉИМ ГРУПАМА КРСТАРЕ ДУЖ ГРАНИЦЕ

Начелству округа ужичког

Буљубаша карауле Цигле јави ми, да су турске страже јуче ујутру, пошто је прошло 2 — 3 сата дана, ухватиле Радована Газдића, из Јабланице, бегунца, који је за стоком на један пушкет онамо био прешао и убиле га на месту, опленили, па га на истом месту мртва оставили, те су га његови сродници синоћ у мрак пренели на нашу страну да га саране.

Пошто је Радован погинуо, Турци су отерали 6-оро говеди и 32 овце Петра Пуића из Јабланице и 15 оваца убијеног Радована, јер је иста стока била у оној страни.

Исто тако јуче, пошто се одјутрило, Турци су ухватили у њеној страни Вукосава Дакића, из Јабланице, бегунца, па шта је са њим учињено не зна се, него по свој прилици убили су и њега, јер су се чуле неке пушке.

Спрам карауле Крмељаша, с оне стране гди је Вукосав ухваћен, нашли су Турци на њеном земљишту 4 говеди Борисава Поповића а 4 Петра Буића и 11-ро говеди неставшег Вукосава па су то све отерали.

У близости исте карауле један од Турака прешао је на земљиште наше те покушао да гони неку стоку, али на опомену стражара наших оставио ју је и побегао.

Спроћу границе наше а нарочито спроћу карауле Цигље виђају се повеће гомиле Турака које крстаре границом и то је регуларна војска.

№ 657.

22. фебруара 1876. г.
у Чајетини

Начелник ср. златиборског
П. Ђ. Поповић

АС—НОУ—1876, нср. гр.

2. МАРТ 1876. ГОДИНЕ

ПРЕДСЕДНИК МИНИСТАРСКОГ САВЕТА И МИНИСТАР
УНУТРАШЊИХ ДЕЛА — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА УЖИЧКОГ:
ШАЉЕ СЕ ПОТПУКОВНИК БЕКЕР СА ПОСЕБНИМ ЗАДА-
ЦИМА; НАЛАЖЕ ДА МУ СЕ ПРУЖИ СВА ПОТРЕБНА ПО-
МОЋ

Началничеству округа ужичког

По доказаној прекој потреби г. министар војени изаслао је у тамошњи округ подпуковника господина Бекера⁴ с налогом да извиди:

а. шта би требало учинити на нашој граници за осигурање против напада непријатељских,

б. да што више прикупи вести о кретању, положају и намерама турске војске на нашој граници и

в. да на свима оним тачкама које ће по свој прилици за концентрисање наше војске од веће важности бити, ако то већ досада учињено није, избере и означи сместишта како за магацине тако и за резервне болнице и подизање и уређење пољских пекарница.

Да би овај изасланик овом задатку што боље могао одговорити, нужно је, да при томе од местних полицијских и општинских власти, што подпуније подпомогнут буде; па зато министар унутрашњих дела препоручује Начелништву и подчињеним му властима:

1. Да именованом господину са свима нужним потребама нарочито при путовању дуж границе на руци буду и да му на расположење ставе потребне пандуре, општинске кметове и ако нужно буде и среске писаре.

2. Да му достављају све оно, што би оне преко својих подчињених органа сазнале о догађајима с оне стране границе, тичало се то саме турске војске или тамошњег житељства.

3. Да му ставе на расположење сва потребна дата о скупљеној рани у кошевима; о воденицама и парним млиновима који би се могли употребити за претварање зрна у брашно и о свима постојећим фурунама, колико за 24 сахата леба испећи могу.

4. Да му при избору сместишта за магацине, болнице и пољске пекарнице подпомажу у кругу њине званичне власти као и да извршавају с вољом и брзо ова у односу на ово од њега издата наређења и на последку

5. Да среске старешине дужни буду и мање оправке на путевима и ђупријама према налозима овог изасланика одма извршавати.

П.№ 2497.

2. марта 1876. год.
у Београду

Председник
Министарског савета
министар унутр. дела
Ј. Каљевић

Прим. (у Ужицу)

4. марта 867.

№ 3115.

(Концепт)

Среским началницима

4/3.867.

./.. Под./.. у копији наређење г. министра унутрашњи дела, од 2. т. мца и год. о изласку подпуковника господ. Бекера по граници овога округа, ради прикупљања потребних дата и распоређења, Началство вам шаље да се истога строго придржавате и по мењу се управљате.

Ек. 6/3.1876.

АС—НОУ—1876, нср. гр.

5. МАРТ 1876. ГОДИНЕ

МИНИСТАР УНУТРАШЊИХ ДЕЛА — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА УЖИЧКОГ: НАЛАЖЕ ДА СЕ СПРОВЕДЕ ТЕЛЕГРАФСКА ЛИНИЈА ДО ЧАЈЕТИНЕ

Време предаје 5/3. 1876. у 7 часова и 15. мин. у Београду

Време пријема 5/3. 1876. у 8 часова и 15. мин. у Ужицу

Т е л е г р а м

Начелству окружном

Ужице

По предлогу министра војеног, има се што пре подићи нова линија телеграфска од Ужице до Чајетине. С' тога се начелству томе препоручује да одмах нареди да се потребан број стубова одсече и размести правцем којим ће се речена линија подићи.

Стубови нека буду 2 $\frac{1}{2}$ хвата дугачки и пошто ће ово бити линија провизорна, нека се не гуле и не напаљују. Одстојање између стубова може се узети 35 — 40 хвата у правој линији а 25 хвата на савијутцима.

Окр. инжењер нека одмах изађе и линију овако трасира; па на основу његовог извештаја нека начелство јави овамо колико ће свега требати кривих а колико правих гвожђа за изолаторе на тој линији. Чим линија ова буде трасирана и стубови се довлачити одпочну, нека се копају рупе за стубове, и са укопавањем истих нека се чека на изолаторе са гвожђем и гипсом, који ће се одавде послати.

Начелству се препоручује, да се постара да се ово без одлагања и што пре изврши, и то на основу закона о подизању јавних грађевина, у колико народ не би драговољно пристао да то изврши бесплатно.*

TN№476.

Министар унутр. дела
Љ. Каљевић

АС—НОУ—1876, нср. гр.

5. МАРТ 1876. ГОДИНЕ

НАЧЕЛНИК СРЕЗА МОРАВИЧКОГ — НАЧЕЛНИКУ СРЕЗА АРИЉСКОГ: ИЗВЕШТАВА О „САМОВОЉНИЦИМА“ КОЈИ СУ СЕ ОДМЕТНУЛИ И ТРАЖИ САРАДЊУ ЗА СПРЕЧАВАЊЕ НЕРЕДА

Господине

Симо Лојаница из Ужица који је прошлог лета био у усташима, покупио је неку чету људи па са њима дошао у мој срез са на-

НОВАК ЖИВКОВИЋ

мером да пређе у Турску; а кад сам ја за то дознао и позвао га, да са друштвом дође мени, он је умакао у општину мочиочку вашег среза.

Ја вас молим наредите да се Сима са друштвом пронађе и да им се на пут стане, како не би изазвали какав неред на граници.

Још вас молим, да и пограничним стражарима у вашем срезу издате односно овога строгу наредбу, као што сам и ја учинио стражарима у своме срезу.

5. марта 1876. г.

Ивањица

Ваш поштовалац
Ј. В. Новаковић

(На спољној страни)
Начелник ср. моравичког
Господину
Глиши Протићу
Президијално
у Ариље

(Забелешка:)

6. марта 1876. год
у 9 сати пре подне

Одма писати кмету мочиочком
и буљубашама на стражи да му
забране прелаз.

Нач. Ср.
Протић

АС—НОУ—1876, нср. гр.

8. МАРТ 1876. ГОДИНЕ
НАЧЕЛСТВО ОКРУГА УЖИЧКОГ — НАЧЕЛНИКУ СРЕЗА
МОРАВИЧКОГ: ЈАВЉА ДА ПОТПУКОВНИК БЕКЕР ДОЛА-
ЗИ У ЊЕГОВ СРЕЗ

(Концепт)

№ 3285.

8. марта 1876. год.

Ужице

Начелнику среза моравичког
г. Јеврему Новаковићу
Делеша Ивањица

Г. Бекер о коме имате сведење, биће сутра навече на конаку у манастиру Клисуре. Одредите једнога вашег пандура и ставите му на расположење докле га потребовао буде, који сва места вашег среза до на границу добро познаје и упутите га у манастир Клисуре, да онде г. Бекера сачека.

Начал. окр.
М. Сарић

АС—НОУ—1876, нср. гр.

8. МАРТ 1876. ГОДИНЕ
НАЧЕЛСТВО ОКРУГА УЖИЧКОГ — НАЧЕЛНИЦИМА СРЕ-
ЗОВА МОРАВИЧКОГ И АРИЉСКОГ: САОПШТАВА НАРЕ-
ДБЕ ПОТПУКОВНИКА БЕКЕРА ЗА ОПРАВКЕ ПУТЕВА И
ЋУПРИЈА

(Концепт)

№ 3308.

8. март 1876. год.

у Ужицу

I

Началн. ср. моравичког

II

— ариљског

У сајузу налога овог од 4. тек. мца № 3115, а на основу за-
хтева изасланика владиног подпуковника г. Бекера, Началничество
вам препоручује: да се живо постарате, те да се пут и ћуприја

I

од Ивањице на Јавор и од манастира Клисуре, кои кроз ваш срез
води, па до на Јавор.

II

од главног друма кои води манастиру Клисуре и од манастира Кли-
суре до на Јавор кроз ваш срез

I и II

тако оправа, да се може у свако доба са натовареним колима про-
лазити тамо и амо.

Ради грађења ових путева, кроз кои дан доћиће тамо инжинир,
па зато ви ћете му ставити кметове на расположење и онолико љу-
ди колико захтевао буде по потреби а ви ћете му у срезу на руци
бити и његове жеље испуњавати.

Ово се има најдаље од данас до 30 дана извршити и кад овај налог извршили будете, поднећете Началству одговор.

Преписати
Сарић

АС—НОУ—1876, нср. гр.

8. МАРТ 1876. ГОДИНЕ
НАЧЕЛСТВО ОКРУГА УЖИЧКОГ — СВИМ СРЕСКИМ НАЧЕЛНИЦИМА И СУДУ ОПШТИНЕ УЖИЧКЕ: НАРЕДБА ЗА ОПРАВКУ ОСТАЛИХ ПУТЕВА И ЋУПРИЈА

(Концепт)

№ 3309.

8. март 1876.

Среским начелницима
Овд. Општинском суду

Према садањим околностима у којима се налазимо, а и на случај похода наше војске, треба да су све ћуприје и путеви у овоме округу добро оправљени куда би ова пролазила. — Зато вам се од стране Началства препоручује, да најдаље од данас па за 30 дана ове путеве и ћуприје куда би војске пролазиле, у добро стање поставите и Началству извештај поднесите да сте по налогу поступили и то:

I Началник ср. пожешког

оправиће путеве од Мораве пошав у Ужице до среза црногорског, као и од Пожеге к' Ивањици до среза ариљског.

II Ариљски

оправиће пут од среза пожешког до моравичког.

III Моравички

оправиће пут од среза ариљског до Ивањице.

IV Црногорски

оправиће пут од округа ваљевског до у Ужице и од пожешког среза до ужичког атара.

V Златиборски

да оправи пут од атара ужичког до Шаргана кроз Кремна и до границе среза рачанског.

VI Рачански

да оправи пут од Б. Баште до среза златиборског к' Ужицу.

VII Општина

да оправи пут од среза црногорског до златиборског к Мокрој Гори кроз свој атар.

АС—НОУ—1876, нср. гр.

9. МАРТ 1876. ГОДИНЕ

ПОТПУКОВНИК БЕКЕР — НАЧЕЛНИКУ ОКРУГА УЖИЧКОГ: ЈАВЉА ДА СУ ПУТЕВИ И ЋУПРИЈЕ ОД УЖИЦА ПРЕМА ИВАЊИЦИ У ВРЛО ЛОШЕМ СТАЊУ И ТРАЖИ ХИТНЕ ПОПРАВКЕ

Начелнику окр. ужичког

На путу, који из Ужица преко Севојна и Горјана у Ариље води, готово су све ћуприје на потоцима сасвим испроваљиване, с тога изволите одмах наредити да дотичне општине ове оправке учине.

Исто тако неопходно је потребно да се до 1ог Априлија ове године оправе ћуприје на Ђетињи (на путу од Пожеге у Ариље) и на Рзаву код Ариља, — обе су ћуприје тако слабе, да се не могу никако преко њих велики товари превлачити.

Још је потребно преко да наредите да се оправе и удесе као колски путови: онај део, који с друма од Дивљаке води у Клисуре намастир, а тако исто и онај део који од истог намастира с друге стране до на друм и Клисури излази. Обе ове оправке бићеју лаке и неће требати више од два или три дана и то врло мали број радника. Овај пут ваља да је у најскоријем времену (никако доцније после 12. априла) готов, исто као и она три пута која сам вам усмено поменуо, т.ј, из Ивањице на Јавор, из Клисуре (с Пањице) на Катиће и на Јавор и пут сав дуж леве стране Мораве од Ивањице на Прилике, испод Малича, испод Клисуре на Дивљаку.

9/3. 1876.

Клисура

Ваш поштоватељ

Потпуковник

Бекер

Прим. 10. марта 1876.

№ 3434

АС—НОУ—1876, нср. гр.

9. МАРТ 1876. ГОДИНЕ

НАЧЕЛСТВО ОКРУГА УЖИЧКОГ — МИНИСТРУ УНУТРАШЊИХ ДЕЛА: МОЛИ ДА СЕ ОДОБРИ ЈОШ ХИЉАДУ ДУКАТА ЗА ПОМОЋ ИЗБЕГЛИЦАМА

(Концепт)
№ (3410)
9. марта 1876. год.
у Ужицу

Председнику Министар. савета
г. Министру унутр. дела

Сва сума од 3000 цес. дуката која је одобрена да се изда на помоћ пребегшим Херцеговачко — босанским фамилијама у нашу земљу, и која је настањена у округу овоме, издата је поодавно из касе Начелничества овог и више им се нема откуда издавати.

Но како се исте фамилије и сада налазе у врло невољном стању, па би их требало бар још за неко време подпомогати, — нужно би било да се од стране наше државе још 1000 цесар. дуката одобри, те да се бар у колико толико потпомогну.

Наведено представљајући Началничество г. министру, учтиво га моли, да изволи наредити, те да се још 1000 ц. дуката ради тога стави Началничеству овом на расположење.

Началник окружни.

АС—НОУ—1876, нср. гр.

11. МАРТ 1876. ГОДИНЕ
НАЧЕЛСТВО ОКРУГА УЖИЧКОГ — НАЧЕЛНИЦИМА СРЕ-
ЗОВА ПОЖЕШКОГ, АРИЉСКОГ, МОРАВИЧКОГ И ЦРНО-
ГОРСКОГ: ПОНОВЉЕНИ НАЛОГ ЗА ОПРАВКУ ПУТЕВА И
ЋУПРИЈА

(Концепт)
№ 3434.
11. марта 1876. г.
у Ужицу

Началнику среза

I

Пожешког

II

Ариљског

III

Моравичког

IV

Црногорског

I и IV

Владин изасланик, подполковник г. Бекер писмом своим од 9. т. мџа, захтевао је да се све ђуприје на путу, који води из Ужица преко Севојна, Горјани у Ариље на потоцима одма оправа и најдаље до конца овог месеца, јер су тако испроваљиване да се преко њи терет(и) превлачити не могу.

I

Исто тако необходимо је нужно да се конца овог мџа непременно оправи и она ђуприја на Детињи на путу од Пожеге у Ариље.

С' тога вам Нтво препоручује да одма наредите дотичним судовима општинским да све ђуприје на овим споменутим путовима одма а непременно до конца овог мџа оправа тако како се преко њи већи терети безопасно превлачити могу.

IV

С' тога Нтво вам препоручује да одма наредите општинским судовима да ђуприје на овом путу које спадају вашем срезу одма оправа и тако уреде да се преко њи највећи терет превлачити може.

II

Усљед писма владиног изасланика, подпуковника г. Бекера, од 9. т. мџа Нтво вам препоручује да одма наредите дотичним општинама да све ђуприје на путу који води од Ужица преко Севојне, Горјани у Ариље одма а непременно до конца овог мџа оправа и тако удесе, да се преко њи терети безопасно превлачити могу.

Тако исто наредите одма да се до конца овог мџа оправи и ђуприја на Рзаву код Ариља, која је тако слаба да се преко ње велики терет превлачити не може.

Још је преко потребно, да се оправи и удеси као колски путеви онај део пута који с Дивљаке води у м. Клисуру а тако исто и онај део пута који из манастира, с друге стране, до друма у Клисуру излази. Обе ове оправке биће лаке и неће више од два или три дана требати и то врло мали број радника, а тако и сав пут дуж леве стране мораве изпод Клисуре на Дивљаку колико на наш срез припада.

III

По писму владиног изасланика, подпуковника г. Бекера од 9. т. м. Нтво вам озбиљно препоручује да одма наредите дотичним вла-

стима да непремено до конца овог мџа оправе путеве и удесе као колски, и то онај део пута који с' друма од Дивљаке води у манастир Клисору а тако исто и онај део који из манастира истог с друге стране до на друм у Клисору излази колико на ваш срез припада, као и они за које вам је Нтво раније наредило, т. ј. из Ивањице на Јавор, из Клисуре (с' Пањице) на Катиће и на Јавор и пут сав дуж леве стране Мораве испод Малича и испод Клисуре на Дивљаку.

Сарић

АС—НОУ—1876, нсп. гр.

13. МАРТ 1876. ГОДИНЕ

ПОТПУКОВНИК БЕКЕР — НАЧЕЛНИКУ ОКРУГА УЖИ-
КЧОГ: НАЛАЖЕ ДА СЕ ПРИКУПЉЕНИ КУКУРУЗ КРУНИ,
ДОНОСИ У ВОДЕНИЦЕ, А БРАШНО СМЕШТА У МАГА-
ЦИНЕ

Началнику Ужичкоме

Старајте се да се одмах окруни кукуруз у кошевима који су најближи воденицама доле поменутиим и пошљите у њих ове означене количине:

1^о У воденицама које се наладе на путу за Гор. Милановац

око Гугља	} 24.100 ока Пожешком
Просека	

2^о На Ветињи до пута ариљског

на Рзаву	} 28.000 ока Црногор.
на Моравици	

3. У Ивањицу Ариљски

у општину шумљанску	} 8.500 ока
на Грабовици	
у приличкој општини	

4^о у Ужице 84.000 ока

70.000

Ср. рачун. —————

14.000.

Ви ћете бити добри да начините уговоре са притежаоцима воденица, који морају донесено им жито самлети у течају од 5 дана.

ГРАНИЧНИ СУКОВИ У СТАРОМ ВЛАХУ ПРВОМ ПОЛОВИНОМ 1876. ГОДИНЕ

Према томе како се буде мливо износило из воденица — брашно — однеће се и сместити оно које је млевено у воденицама № 1 — у магацин војнички у Пожези; под 2 — у Прилике: у цркву, школу, општину (и) по потреби у један део механе; под 3 у Ивањицу у цркву; под 4 — 5000 ока у Пожегу, 30.000 ока у Кремна, 25.000 ока у Ариље и 23.000 у Прилике.

Пренос ће извршити народ. Молим вас да означите вашет помоћника г. Мићића да изврши све горе поменуће мере. Он ће радити са влашћу војничкога интенданта, а за све што се односи на питање о новцу обраћаће се министру војноме а за остало мени. Ја му препоручујем да употреби сав свој утицај за добро извршење ове дужности.

13/3. 1876.

Ивањица

Потпуковник
Бекер

АС—НОУ—1876, нср. гр.

16. МАРТ 1876. ГОДИНЕ

ПИСАР СРЕЗА АРИЉСКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА УЖИЧКОГ: ЈАВЉА ДА ЈЕ АРИЉСКА ЦРКВА ВЛАЖНА ЗА СМЕШТАЈ ХРАНЕ; ТРАЖИ УПУТСТВО КАКО ДА ПОСТУПИ.

Време предаје 16/3. 1876. у 6 час. 30 мин. по подне у Пожеги
Време доласка 16/3. 1876. 8 час. 10. мин. под подне у Ужицу

Телеграм

Начелству окружном

Ужице

Црква је овдашња влажна због каменог патоса и требају асуре да се простру па да се кукуруз тамо сипа. Одкуда ћу набавити асуре или други патос? С№ 3486.

№ 821.

Писар ср. ариљског
Мих. Миловановић

(Прим.) 17. марта 1876.

№ 3632.

(Концепт)

Началнику ср. ариљског
преко Пожеге
17/3. 876

Подеиствујте код народа тамошњег да прими са себе да обезбеди рану од влаге у цркви ариљској или асурама или иначе. Ако то одрек(н)е обратите се Начству.

Началник окружни
М. Сарић

АС—НОУ—1876, нср. гр.

17. МАРТ 1876. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК СРЕЗА МОРАВИЧКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ: ЈАВЉА КАКО СУ ТУРЦИ ПОКУШАЛИ ДА
ОТМУ СТОКУ КОД КАРАУЛЕ СУВОГ РТА

Време предаје 17/3. 1876. у 11 час. — мин. пре подне у Ивањици
Време доласка 17/3. 1876. у 11 час. 35 мин. пре подне у Ужицу

Телеграм

Начелству округа ужичког
Ужице

Аћим Гајовић стражар карауле „Сувог рта“ сад ми јави: да су 16. т. м. око пола дана, десетак наоружани Турака обалили погранични плот и силом прешли у нашу страну, за један пушкет даљине, те закупили из планине око 30 коза Томе Новаковића из Ерчега; но стражари их наши опазе и потерају те се с Турцима попушкарају, у коме пушкарању од Турака 22 — 23 коза (отму), а како Аћим мисли једног од Турака можда убили; а 7 — 8 коза Турци су силом претерали у турску страну.

Осим овох десетка Турака, имало их је јошт око 60 који су били са овима пошли, но задржали су се у оној страни баш до границе, па и ови су Турци из оне стране пуцали, али нису ни једног од наши повредили.

Молим да се учини корак да се оваквим појавама од стране турске стане на пут и да се Новаковићу козе врате.

№ 1647.

Начелник ср. моравичког
Ј. В. Новаковић

(Концепт)

(Депеша)

Среском начелнику

Ивањица

Изађите одмах на лице места и сами извидите догађај, кои се десио на „Сувом рту“, јер према данашњим важним приликама, треба особиту пажњу у смотрењу на то употребити, не ослањајући се само на доставу овога или онога стражара. Шта будете тамо нашли, изволите одма Началство овим путем известити.

АС—НОУ—1876, нср. гр.

20. МАРТ 1876. ГОДИНЕ

НАЧЕЛНИК ОКРУГА УЖИЧКОГ — СВИМ СРЕСКИМ НАЧЕЛНИЦИМА: НАРЕДБА О ПРЕНОШЕЊУ ХРАНЕ ИЗ ОПШТИНСКИХ КОШЕВА НА ПОГОДНА МЕСТА; ХРАНА И ЗА ОПШТИНСКЕ ПОТРЕБЕ

Време предаје 20/3. 1876. у 6 час. 40 мин. по подне у Ужицу
Време доласка 20/3. 1876. у 8 час. 15. мин. по подне у Пожеги

Телеграм

Среским начелницима: рачанском, моравичком, пожешком и ариљском преко Пожеге.

Г. Министар унутр. дела депешом од данашњег одпустио је следећи распис на све окружне начелнике.

Г. министар војени наредио је да се рана у општинским кошевима прикупљена концентрише на извесна места. Препоручити среским властима да у овоме послу буду на руци изасланицима министра војеног како концентрација ране што пре извршена била.

Из пуних кошера узимаће се половина на ову целу а остатак резервирати на општинску потребу. Где су кошеви у пола или у неком делу снабдени раном, ту ће се цела прикупљена количина узети и транспортовати на одређено место а дотичним општинама оставити на расположењу она количина која је још на дугу све до даље наредбе више власти. Да би се ова мера што пре удејствовала, настаните лично сами или изашаљите помоћника ради контролисања и извршења овог упутства. О резултату известите ме што пре можете.

Према овоме распореду који вам је познат, постарајте се да се овај посао што пре изврши и рана где треба смести, па ме о резултату уколико је могуће пре известите.

По извршењу овога добијаћете наредна упутства од помоћника Мићића, као што вам је и пре овога јављено.

Началник окр.
М. Сарић

АС—НОУ—1876, нсп. гр.

28. МАРТ 1876. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК СРЕЗА ЗЛАТИБОРСКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА УЖИЧКОГ: ИЗВЕШТАВА О НАОРУЖАНОЈ ТУРСКОЈ ГРУПИ КОЈА СУ УПУЋЕНЕ НА ГРАНИЦУ ДА РАДЕ ШТА ХОВЕ И „ДА ИМ СУДА НЕМА”

Начелству округа ужичког

Синоћ добио сам од буљубаше карауле сјенишке извештај следећег садржаја.

„Данас а то је 27. марта ове године и 26. овог месеца добио сам поруку, и један Србин дође и каза ми да су јуче Турци у Новој Вароши скупили се и као самовољци на четири стране по 50 Турака које куда покрај наше границе отишли и све пушке примили и леба колико који могао понети, и са оваквом заповести казатом, идите у шуму па шта морете радите вама суда нема, а турска војска само на месту стоји и Мурат Шамановић Турчин са његови 50 Турака дознао сам са је негде близу моје линије границе.”

Ово јављам начелству рад његовог знања.

№ 1885.

28. марта 1876.

Чајетина

Начелник
Среза златиборског
П. Ђ. Поповић

Концепт

№ 4024.

29. марта 1876.

Ужице

Срескима: рачанском, ариљском и моравичком.

Начелник ср. златиборског доставио је Началству под 28. т. следећи извештај:

„Данас а то је 27 марта...” и т.д. (Следи претходни текст до краја)

Као што се из овога види Турци по свој прилици мисле напа-
дати наше погранична села у цељи пљачкања. Зато одма издајте
наредбу и учините пажљивим сва погранична села да своју стоку
како дању тако и ноћу добро чувају и да буду на опрези како Ту-
рци не би напали и на сама села, па ако би и дошло до тога да Ту-
рци пређу у нашу страну, онда нека се сила силом одбије, у ком
случају ви ћете и Начелство извести.

Исто тако поштрите и саме стражаре како би и ови били
спремни да се у оваквом случају могу свуда наћи готови за сваки
одпор.

... ..

АС—НОВ—1876, нср. гр.

29. МАРТ 1876. ГОДИНЕ

МИНИСТАР ВОЈЕНИ — НАЧЕЛНИКУ ОКРУГА УЖИЧКОГ:
ТРАЖИ ИЗВЕШТАЈ О СМЕШТАЈУ ХРАНЕ; НЕСПОРАЗУМ
У ИВАЊИЦИ; ОДГОВОР ИЗ ИВАЊИЦЕ

Време предаје 29/3. 1876. у 12 час. — мин. у подне у Београду
Време доласка 29/3. 1876. у 4 часа 45 мин. по подне у Ужицу

Т е л е г р а м

Начелнику окр. ужичког

Ужице

Г. министар унутрашњи дела наредио је, како ће се рана у
магацине примати. Јавите ми је ли и у колико ово извршено, јер
Началство чачанско јавља да рану из среза драгачевског нема и
неће нико да прима у Ивањици па се кола вратила натраг.

Б.№ 363.

Министар војени
Тих. Николић

Време предаје 29/3. 1876. у 7 час. 50 мин. по подне у Ивањици
Време доласка 30/3. 1876. у 8 час. 20 мин. пре подне у Ужицу

Т е л е г р а м
Г. началнику окружном
Ужице

По уверавању лица одређених за примање ране, не стои оно како је јављено, као да нема ко да прима рану и да је нико не прима. Него на против, оно је са вољом прима у свако доба и једва и сам дочекује лица која му је доносе. Добро би било ући у траг тој достави и изнаћи ко је изнео ово што ми јављате односно примања раане.

Службено

Началник моравички
Је. В. Новаковић

АС—НОУ—1876, нср. гр.

30. МАРТ 1876. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК СРЕЗА АРИЉСКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ: ЈАВЉА О ТУРСКОМ НАПАДУ НА КАРАУЛУ
ВИТЛИШТЕ; НАПАДАЧИ ОДБИЈЕНИ; ИЗВЕШТЕН КОМАН-
ДАНТ БРИГАДЕ

Време предаје 30/3. 1876. у 2 час. 40 мин. по подне у Пожеги
Време доласка 30/3. 1876. у 2 час. 45 мин. по подне у Ужицу

Т е л е г р а м

№ 973.

Начелству окр. ужичког

На Цвети увече од прилике око два сата ноћи напало је 150 Турака башибозука из Вароши и Кладнице на нашу караулу на Витлишту.

Стражарима бодро дочекани после пола сата одбијени су и у турску страну отерани. На нашој страни није било никакве штете нити пак убијених, а од стране Турака је ли кои погинуо не зна се.

Барут за пограничне стражаре треба ми за пушке пибодијеве и гринове и зато да се пошље.

Начелник ср. ариљског
Гл. Протић

(Концепт)
№ 4089.

Команданту овдашње бригаде
30/3.876.

Депешом од данашњег начелника ср. ариљског јавио је начелству следеће:

„На Цвети . . .” итд. до краја.

Началство саопштава ово команданту бригаде ради знања.

АС—НОУ—1876, нср. гр.

31. МАРТ 1876. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК СРЕЗА МОРАВИЧКОГ — НАЧЕЛНИКУ ОКРУГА УЖИЧКОГ: ЈАВЉА ДА ЈЕ НА ЈАВОРУ ПОЧЕЛА РАДИТИ ТЕЛЕГРАФСКА ШТАЦИЈА

Време предаје 31/3. 1876. у 11 час. 40 мин. пре подне у Ивањици
Време доласка 31/3. 1876. у 2 часа 25 мин. по подне у Ужицу

Т е л е г р а м
Господину начелнику округа ужичког
Ужице

Телеграфска штација већ је почела радити на Јавору.

Пошто је свима стражарима то могуће и ближе да јављају за све хитне и важне случаје на граници, на Јавор, молим вас да ми јавите: оћеду ли стражари такве случајеве јављати телеграфу јаворском и овај мени депешом а ја опет да иј достављам вама или ће ми се достављати по досадашњем обичају.

Президијално.

Нач. ср. моравичког
Је. В. Новаковић

(Концепт)
№ 4138.

Депеша

Начелнику ср. моравичког
31/3. 876

Све важне и хитне случајеве нека стражари преко надзиратеља јаворског достављају вама телеграфски преко Штације јаворске, а ви ћете такве саопштавати мени.

Сарић

АС—НОУ—1876, нср. гр.

31. МАРТ 1876. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК СРЕЗА МОРАВИЧКОГ — НАЧЕЛНИКУ ОКРУ-
ГА УЖИЧКОГ: ЈАВЉА ДА ТУРЦИ ШИРЕ ГЛАС О НАПАДУ
НА ЈАВОР ЗА ВРЕМЕ УСКРШЊИХ ПРАЗНИКА

Време предаје 31/3. 1876. у 4 часа — мин. по подне у Ивањици
Време доласка 31/3. 1876. у 4 часа 5 мин. по подне у Ужицу.

Т е л е г р а м
Началнику округа ужичког

Ужице

Бумрукција и надзиратељ јаворски јављају како су добили глас да се турске својевољачке чете спремају да ударе на Јавор ноћу ови ускршњи празника; кажу како би добро било да им се тих ноћи даје по 50 — 60 људи из оближњи села у помоћ.⁷

Президијално.

Нач. ср. Моравичког
Је. В. Новаковић

(Концепт)
№ 4142.

I
Министру унутр. дела
II
Командиру ужичке војске
I и II

Бумрукција и надзиратељ јаворски јављају како су добили глас да се турске самовољачке чете спремају да ударе на Јавор ноћу ови ускршњи празника и због тога траже да им се тих дана по 50 — 60 људи из оближњи села у помоћ даду.

I

Началство је саопштило ово бригадном команданту а и срескога (началника) је учинило пажљивим да са људима оближњи села буде на опрези како их Турци не би изненадили и неспремне напали.

II

Началство ово саопштава бригадној команди ради знања.

III

Началнику ср. моравичког

По ономе што јављате за својевољачке турске чете које се спремају да ударе на Јавор, учините пажљивим становнике околних села, а и сами будите на опрези и спремни како би се сваки покушај од стране Турака могао силином одбити ако би они насрнули и границу прешли.

АС—НОУ—1876, нср. гр.

2. АПРИЛ 1876. ГОДИНЕ

НАЧЕЛНИК СРЕЗА АРИЉСКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ: ИЗВЕШТАВА О ТУРСКОМ НАПАДУ У СЕЛУ
ОЈКОВИЦИ; ПОХАРА И ЈЕДНО УБИСТВО

Време предаје 2/4. 1876. у 10 час. — мин. по подне у Пожеги

Време доласка 3/4 1876. у 8 час. 50 мин. пре подне у Ужицу

Т е л е г р а м

Начелству округа ужичког

Ужице

Турци на граници неће да мирују...* већ нападају не само на карауле и стражу но и на сељачке куће; тако је у два сата по ноћи — 31. пр. месеца. напало на кућу Тадије Матовића, из Ојковице која је од границе на 350 фати удаљена 60 Турака башибозука и пошто су Танасија⁸ убили, отерали су му 44 овце, 13 говеди и три коња.

Турци се спремају да са већом силом нападну на ову границу. Треба народ да се на граници спреми за одбрану.

№ 1012.

Начал. ср. ариљског

Гл. Протић

АС--НОУ—1876, нср. гр.

2. АПРИЛ 1876. ГОДИНЕ

НАЧЕЛНИК СРЕЗА АРИЉСКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ: ИЗВЕШТАВА О ТУРСКОМ НАПАДУ НА ТРУ-
ДОВАЧКУ КАРАУЛУ

Време предаје 2/4. 1876. у 10 час. — мин. по подне у Пожеги

Време доласка 3/4. 1876. у 8 час. 36. мин. пре подне у Ужицу

* Општећено у ориг. пр. н. ж.

Т е л е г р а м
Началству окр. ужичког

Ноћас око 2 — 3 сата од вечери ударише Турци на караулу Трудово у броју 100 — 150.

Стражари су их дочекали и одбили.

Наши нема повређени а од турски, као што се чује, има мртви и рањени које су Турци собом одвукли.

Бој је трајао више од једног сата.

№ 1023.

2. Априла 1876. г.

у Ариљу

Началник срески
Гл. Протић

АС—НОУ—1876, нср. гр.

3. АПРИЛ 1876. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК СРЕЗА МОРАВИЧКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУ-
ГА УЖИЧКОГ: ЈАВЉА О ТЕШКОЉАМА ОКО ГРАДЊЕ ПО-
ЉСКИХ ПЕКАРНИЦА.

Време предаје 3/4. 1876. у 11 час. 20 мин. пре подне у Ивањици.

Време доласка 3/4. 1876. у 11 час. 28 мин. пре подне у Ужицу.

Т е л е г р а м
Началству округа Ужичког

Ужице

Овамо нема довољно кола за вучење материјала за грађење пећи, а на коњима вући материјал врло би споро ишло, превише би коштало. Зато понизно питам Начство како би било да ја подвоз ма- теријала лицитандо уступим, ако би се ко њега примити хтео, што би, држим, брже и лакше ишло. С№ 4108.⁹

№ 1844.

Началник среза моравичког
Је. В. Новаковић

Началништву округа ужичког

Пренос цигле одавде до Прилика за фуруне, примио је на јавној лицитацији Милован Бујош овдашњи, по 80 гроша чарш. на хиљаду комада.

До сада је Милован превукао 16.000 комада; и зато молим Начелство, да ми изволи што пре послати 1280 гроша чарш. колико припада за пренешени 16.000 комада, те да их Миловану предам, јер сам уверен, да му је за новце врло нужно.

№ 1892.

13. Априла 1876.

Ивањица

Начелник ср. моравичког

Је. В. Новаковић

Време предаје 15/4. 1876. у 10 час. 25 мин. пре подне у Ивањици

Време доласка 15/4. 1876. у 10 час. 40 мин. пре подне у Ужицу

Т е л е г р а м

Начелству округа ужичког

Ужице

Од направљених овде фуруна, пет су од јучерашње кише пале, а мораће и оне остале пасти ако се само не покрију; добро би било, да се час пре покрију, а под тим покривачем држим, да би се и леб месити могао, те да се обашка за то каква друга зграда не прави. С№ 4295.

№ 2078.

Начелник ср. моравичког

Је. В. Новаковић

Време предаје 15/4. 1876. у 6 час. — мин. по подне у Ивањици

Време доласка 15/4. 1876. у 9 час. 40 мин. по подне у Ужицу

Т е л е г р а м

Начству ужичком

Ужице

У свези моје депеше од данашњег № 2078. јављам Начству, да предузимач прављења војени фуруна не пристаје правити о сво-

ме трошку оних 5 палих фуруна од кише у Ивањици, нити пристаје на се какву штету, него тражи да му се штета накнади па да их поново подиже пошто то није његова кривица, и то пошто се место најпре покривачем осигура и да је изглед да ће пасти и остале фуруне ако се само не покрију ако киша и даље почне падати. Због свега ни оне у Приликама да не може почети подизати, док се место не покрије, сем само што може темеље почети. Да се није ово десило све би фуруне биле готове до 25. т. мца а иначе није могуће никако до тог рока, јер ако се нареди да се покрију, мора се око самог покривања много времена утрошити.

Молим Начство да ми јави шта ћу даље да радим.
СН[№] 4603.

№ 2118.

Начелник ср. моравичког
Је. В. Новаковић

Време предаје 19/4. 1876. у 3 час. — мин. по подне у Ивањици
Време доласка 19/4. 1876. у 3 час 10 мин. по подне у Ужицу

Т е л е г р а м
Начелству округа ужичког

Ужице

Што је год имало цигле у овд. варошици, све купљено за прављење фуруна у Ивањици и Приликама а мислило се да ће за све фуруне бити довољно. Али тек сад видило се да неће ни за ивањичке фуруне бити довољно, а за оне у Приликама неће јер ће моћи само изаћи за 8 — 9 фуруна. А како цигле нигде ближе од Пожеге нема, то молим Начство да ми јави шта ћу према овоме да радим, јер ако ће се цигла из Пожеге носити, то ће да иде врло споро и хоће посао да кошта врло скупо. СН[№] 4652.

№ 2145.

Начел. ср. моравичког
Је. В. Новаковић

(Концепт)
№ 4813.

(Депеша)

Моравичком
19/4. 876.

Ивањица

Фуруне морају бити готове до 25. овог месеца. Пренос по уредби о подизању јавних грађевина пада на народ. Према овоме наредите да народ овај пренос што пре изврши и то ће се по уредби платити. Ово мора извршити народ вашег среза, јер се за то нема ко други употребити.

АС—НОУ—1876, нср. гр.

6. АПРИЛ 1876.

НАЧЕЛНИК СРЕЗА ЗЛАТИБОРСКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА УЖИЧКОГ: ИЗВЕШТАВА О ТУРСКОМ УПАДУ И КРАЂИ СТОКЕ У СЈЕНИШТИМА

Хитно

Начелству округа ужичког

Буљубаша карауле Сјенишке јавља ми да су Турци којих је на броју било 10 ноћу између 4 и 5 овог месеца привукли се преко границе и украли 8 коња сељана села Сјеништа, који су били у зградама у Сјеништима на паши и 1 коња из штале одвели Малиши Гојковићу ондашњем.

Ови Турци били су опажени од пограничне страже, али то је било доцкан, јер су Турци већ продрли у ону страну са коњима били.

За овај случај јављам Начелству ради знања његова.

№ 1960.

6. Априла 1876. год.

Чајетина

Начелник
Среза златиб.
П. Ђ. Поповић

АС—НОУ—1876, нср. гр.

10. АПРИЛ 1876. ГОДИНЕ

НАЧЕЛНИК СРЕЗА АРИЉСКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА УЖИЧКОГ: ИЗВЕШТАВА О НЕУСПЕЛОМ ПОКУШАЈУ ТУРАКА ДА КРАДУ СТОКУ У МУРТЕНИЦИ

Начелству окр. ужичког

У Муртеници прешло је неколико Турака на број до 20 — 30 рад крађе стоке, па појурени употребом оружја те су пребегли на-траг у Турску преко реке Увца која је мала сада.

Стоку, коју су били потерали да је у Турску прегнаду, на-пустили су те тако није никакве штете било.

Јесу ли Турци какви губитак имали непознато је.

№ 1056.

10. априла 1876. год.

у Ариљу

Начелник ср. ариљског

Гл. Протић

АС—НОВ—1876, нср. гр.

12. АПРИЛ 1876. ГОДИНЕ

СУД ОПШТИНЕ ДОБРОСЕЛИЧКЕ — НАЧЕЛНИКУ СРЕЗА
ЗЛАТИБОРСКОГ: ИЗВЕШТАВА О ПРОДОРУ ТУРАКА И
ОТИМАЊУ ВЕЋЕГ БРОЈА СТОКЕ; ЧОБАНИ СУ СЕ УЗАЛУД
БОРИЛИ; МОЛИ ЗА ЗАШТИТУ

Начелнику среза златиборског

Суд овај јавља ван најгрознији и најжалоснији догађај, који се ноћас, између 11. и 12. овог месеца ноћу догодио. Турци су гра-ницу ноћас прешли и из атара ове опћине а местом из „Завојаца“ отели од Стефана Јечменице, тежака овд. 100 оваца, 10 говеди и 3 коња. На штету и жалост нашу, јагањци од уграбљених оваца сви су остали у јањчару, тако и телад од крава. Чобани су бранећи се оружјем једва са животом измакли. Страже, које су одређене, док су на глас пушке дотрчали у помоћ, дотле су Турци са грабежом умакли. Турци су (се) на граници нашој одвећ умножили, тако да их у једној чети има по 300.

Ова опћина није се у стању са онолико умноженом силом из-бити. Тако исто овој опћини предстоји сваког часа опасност грозна. Ми се сад у највећој невољи и опсади обраћамо тој власти за за-штиту.

Ми сматрамо да је власт дужна своју рођену браћу и своје поданике заштићивати, а не оваквим срамотним и грозним жртвама излагати. — Ишчекујемо што пре хитну помоћ.

12. априла 1876. год.

у Доброселици

(МП)

Председник суда оп.
Доброселичке
Марко Кнежевић

За чланове
Мићо Ковачевић
Милован Маријановић

АС—НОУ—1876, нср. гр.

15. АПРИЛ 1876. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК СРЕЗА ЗЛАТИБОРСКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОК-
РУГА УЖИЧКОГ: ИЗВЕШТАЈ О ПОВРЕДАМА ГРАНИЦЕ И
КРАЂАМА СТОКЕ КОЈЕ СУ ТУРЦИ ИЗВРШИЛИ ЗА ПО-
СЛЕДЊИХ НЕКОЛИКО ДАНА

Началству округа ужичког

По извешћу буљубаше са карауле сјенишке 9. овог месеца пре-
шло је неколико Турака те су украли 3 коња Пауна Ђирковића, но
били су од страже опажени и покрадени коњи су отети.

11. овог месеца неколико Турака, међу којима су била нажа-
лост и два-три Србина из оне стране, насрнули ноћу на стражаре
карауле сјенишке и са њима се побили на српском земљишту и про-
терали их натраг, те тако Турци тада нису учинили никакве штете.

По достави једнога Србина из оне стране, у овој чарки, уби-
јен је један Турчин на сву прилику.

12. овог месеца опет су неки Турци, по дознању само двоји-
ца, прешли на нашу страну те су четири краве украли, но ове опет
су оставили, кад су на њи стражари и сељани одпочели пуцати.

14 овог месеца Турци су прешли у нашу страну и украли 10
говеди од Илије Младеновића и 3 коња Милоша Младеновића, из
Сјеништа.

Као што се види из овога и ранијих извештаја, посведневно
напада се на нашу границу и све на атарима опћине драгличке и
доброселичке.

Садањи број пограничне страже није довољан да обезбеди по-
граничне становнике а зато молим да се учини шта треба да се гра-
ница на овом крају обезбеди.

№ 2081 и 2082.

15. априла 1876. год.

Чајетина

Начел. ср. златибор.

П. Ђ. Поповић

АС—НОУ—1876, нср. гр.

20. АПРИЛ 1876. ГОДИНЕ

БУЉУБАША СА КОКИНА БРОДА — НАЧЕЛНИКУ СРЕЗА
АРИЉСКОГ: ЈАВЉА О ТУРСКОМ НАПАДУ НА ЊЕГОВЕ
СТРАЖАРЕ И ПРЕТЊАМА РАТОМ

И з в ј е т и т ј е

кои подписани јављама данас 20 априла отишли су стражари
мои границом и тако су 1 Никола Чоловић 2 Станоје Браловић ка
(д) су отишли горе мирно су прошли уз границу ујутру а увече су се
вратили и ка (д) су били ниже пећине на растоке ту иг турци пре
сретили и гађали иг мали иг побили нису из планине из нине стра-
не у нашу страну и ту је било много турака и то је био случај
усред подне спровођу истог места ће су иг турци гађали те је голема
планина те стражари нису могли турке добро виђети у верно колико
је много било друго даље сваки дан долазе на границу и мене зову
на разговор ја им сиђем а они ми вако кажу вала буљубаша до сад
нисмо имали вермана од цара да ударимо На Србију а сада нам је
дошло од цара наидаље по светом Ђорђију 3 дана да нас чекате па
ћете виђети шта ће бити од ваше србије и тако ми кажу шта имаш
15 друга то ти је баш колико да ја ударим са мои 30: стотина и та-
ко ми кажу наше је да ми узећемо за 1 дан

садак вам јављам ради Знања и ви знате како ћете Но ми смо
вам покорни

Буљу Баша

Карауле кокина брода

недељко Тановић

На Кокину Броду

1876. године 20 Априла

И тако даље шиљем вам господине једно олово из турске пу-
шке ради бољег уверења а познато је олово да је турско али су мно-
го таког олова у нашу страну претурили на моје стражаре истог
дана

АС—НОУ—1876, нср. гр.

22. АПРИЛ 1876. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК СРЕЗА АРИЉСКОГ — ПРЕЗИДИЈАЛНО ПИСМО НАЧЕЛНИКУ ОКРУГА УЖИЧКОГ О ТУРСКОМ НАПАДУ КОД КОКИНА БРОДА

Почитаеми господ. начелник

.....

У следству овога ја сам наредио да сељани погранични са војницима прве и друге класе буду на опрезу и сваку ноћ близу караула и измеђ' караула стражу чувају по 10 и 20 људи и силу силом одбију.

Да су Турци на наше стражаре са Кокина брода пуцали и да су то војници били а не башибозуци и ешкија кои се по граници као лопови врзу, шиљем вам један куршум нађен и из турски државни пушака избачен на увиђење.

Добро би било да се одређени за овај срез официр упути да овамо дође и у Ојковици на граници станује, како би у сваком случају непријатељу, ако нападао буде, са војском и народом доскочити могао; о чему ћу се и сам старати.

22. априла 1876. год.

Ариље

Ваш
понижни
Гл. Протић

АС—НОУ—1876, нср. гр.

25. АПРИЛ 1876. ГОДИНЕ
ПИСАР СРЕЗА ЗЛАТИБОРСКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА УЖИЧКОГ: ИЗВЕШТАВА О ТУРСКОМ НАПАДУ НА АТАРУ КАРАУЛЕ ГУМАНЦИ; ТУРЦИ, ПОСЛЕ БОРБЕ, УМАКЛИ

Начелству округа ужичког

23. овог месеца у 2 сата по подне, напало је њих 10 Турака на нашу на Округлици која припада караули гуманичкој, и пошто су истој притекли у помоћ стражари са суседних караула Гуманаца и Дубља, пуцали су се са Турцима до мрклог мрака, јер су Турци би-

ли заузели добре бусије, па су напоследку Турци утекли, и на томе је се ствар свршила, без да је било мртвих или рањених и од једне стране.

Ово јављам Начелству да знаде.

№ 3024.
25. Априла 1876.
Чајетина

За
Начелника
среског I писар
Мл. Мицић

АС—НОУ—1876, нср. гр.

27. АПРИЛ 1876. ГОДИНЕ
НАЧЕЛСТВО ОКРУГА УЖИЧКОГ — МИНИСТРУ УНУТРА-
ШЊИХ ДЕЛА: ИЗВЕШТАВА О НЕКИМ ТУРСКИМ НАПА-
ДИМА НА ГРАНИЦИ

(Концепт)

№ 5117.
27. април 1876

Господину
Министру унутрашњих дела

Начелник среза моравичког телеграфским извештајем од 19. ов. мес. № 2193. по достави надзиратеља јаворског јавља: да су истог дана у подне прешли 12 Турака у по сахата далеко од Јавора, отели детету Митра Вишњића механџији он. четворо говеди, па тек кад су се из наше стране враћали, да су их два наша стражара опазили и на њих пуцали, а опет да су истог дана у 4^{1/2} сахата три Турчина пуцали из њихове стране са бусака на кршу ограђеничком на два наша стражара и побегли.

Опет начелник среза моравичког, телеграфским извештајем од 24. ов. мес. № 2268. од 24. овог мес. а по достави Милоша Миличевића, стражара са карауле „Одвраћенице“ јавља: да су 23-г истог месеца пред мрак на 2 сахата, Турци убили на мртво Радована Боровића, стражара, а опет гађали другог стражара Милету Катанића, али га нису ранили, већ му само куршум прошо кроз чакшире, а то је вели било овако:

Ова два стражара обилазили су границу до „Грмичка“ па у повратку дочекају их 15 Турака, од којих су два били у оделу низамском и кои су се били поделили на три бусије, па је од ових је-

дна прешла у нашу страну, а две су остале у оној страни, те опале на њих из пушака и убију Радована а Милета се спасе бегством. Како је то било далеко од границе само 2 пушкомета, то су остали стражари потрчали од карауле у помоћ, али нису до њих могли доћи, јер их је дочекала једна бусија, па и на ове пуцала, због чега су се ови морали повући.

Напоследку, са Мокре Горе, јављено је: да су 26-г овог месеца око 5 сахата после подне ударили преко 100 Турака пешака и коњаника на Округлици између дубљанске и гуманичке карауле. Стражари су се бранили, али кад су видели да их Турци хоће живе да поватају, они онда побегну, а били су опкољени Турцима са свију страна, ал' од наше понајвише. Пошто су стражари побегли, Турци су грдили и претили да ће све карауле редом попалити а затим су се улогорили недалеко од границе наше пола сахата. Ови Турци имали су свој барјак, трубу и били су наоружани са пушкама острагушама, што се држи да је њихова редифа.

АС—НОУ—1876, нсп. гр.
АС—МУД—П—XVI—97/1876.

30. АПРИЛ 1876. ГОДИНЕ

НАЧЕЛСТВО ОКРУГА УЖИЧКОГ — МИНИСТРУ УНУТРАШЊИХ ДЕЛА: ДОПУНА ИЗВЕШТАЈУ О УБИСТВУ ПОГРАНИЧНОГ СТРАЖАРА НА ОДВРАЋЕНИЦИ

Господину министру унутрашњих дела

По извештају начелника среза моравичког од јучерањег № 2354. дознало се:

да су Идриз и Билал браћа Гудовићи из Граба, са осталима непознатим Турцима, убили нашег стражара Радована Боровића са карауле „Одвраћенице“.

Сем тога они су му том приликом однели правителствену пушку „острагушу“ и његов пиштољ, силав, арбију и фишеклију.

Наведено саопштава Нчтво господину министру у свези са извештајем своим од 2.7 ов. мца № 5117. рад дејствовања, да се ове убице пронађу и казне и да се од њих за ове ствари наплати 20 ц.

№ 5126.

30. априла 1876. г.

у Ужицу

Началник окружни
М. Сарић

Секретар
Стев. Н. Костић

АС—МУД—П—ХVI—97/1876.

3. МАЈ 1876. ГОДИНЕ
КОМАНДА ЗАПАДНОМОРАВСКЕ ДИВИЗИЈЕ — НАЧЕЛНИ-
КУ ОКРУГА УЖИЧКОГ: УПОЗОРАВА ДА ПУТЕВИ КОД
ИВАЊИЦЕ НИСУ У РЕДУ; ТРАЖИ ПОТРЕБНЕ ОПРАВКЕ

Западноморавска дивизија
№ 718.

Началнику округа ужичког

Према подншеном извешћу од ђенералштабног официра ове дивизије г. капетана Мих. Илића,¹⁰ путови који воде од Лисе до Ивањице, од Катића до Прилика и одавде до Клисуре, као и онај од Катића на Клисур у нису јошт као што треба израђени, тако, да на појединим местима нису ни довољно проширени а на више места ни као што ваља насути ни расчишћени, при свем том што наредбе од стране моје у смислу оправке ових путова неколико су пута до сада понавране. Узрок овоме лежи поглавито у слабоме надзиру од стране полициских власти, јер инжињер је свој посао на време извршио, обележивши рад, који је народ под надстојавањем полициске власти требао до сада да изврши.

Да се не би и даље овај тако важан посао одуговлачио, ја вам налажем да или сам или преко својих подчињених, употребите сва средства која вам закон на расположење ставља, те да горе изначени пут најдаље до 15 ов. мџа буде у свему готов. За овај посао чиним вас лично одговорним и препоручујем вам да ме о извршењу овога посла, предозначеног дана, телеграфским путем известите.

По пријему вашег извештаја изаслаћу Комисију да израду путова контролише.

3. маја 1876. г.
Чачак

ГРАНИЧНИ СУКОВИ У СТАРОМ ВЛАХУ ПРВОМ ПОЛОВИНОМ 1876. ГОДИНЕ

Заступник
команданта дивизије
подпуковник
И. К. Ч. Антић¹¹

АС—НОУ—1876, нср. гр.

5. МАЈ 1876. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК СРЕЗА МОРАВИЧКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ: ПИТА, ПОШТО ЈЕ ШКОЛА УЗЕТА ЗА ВОЈНЕ
ПОТРЕБЕ, ШТА ДА РАДИ СА ЂАЦИМА И ШКОЛСКИМ
СТВАРИМА

Време предаје 5/5 1876. у 3 часа 15 мин. по подне у Ивањици
Време доласка 5/5. 1876. у 4 часа 28. мин. по подне у Ужицу

Телеграм
Начелству округа ужичког

Ужице

По наредби г. Бекера, подпуковника, има се у кући Кузмана
Шолаје оvd. у којој сад станује школе 3. и 4. разред, сместити храна
за војску; и ово смештање мора одма да се одпочне. Због овога
учитељ мора учење прекинути. Молим да ми се јави: шта ће се пре-
ма овоме да ради односно ђака и смештања школски ствари.

№ 2437.
(Концепт)
(№ 5355)

Нач. срески
Је. В. Новаковић

Моравичком
5/5. 876.

Са питањем за смештај ране у тамошњој школи, обратите се
г. начелнику, јер сутра одлази тамо. С№ 2437.

АС—НОУ—1876, нср. гр.

10. МАЈ 1876. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК СРЕЗА МОРАВИЧКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ: ИЗВЕШТАВА О ТУРСКОМ НАПАДУ И ПЉАЧКИ
СТОКЕ У ТИСОВИЦИ

Време предаје 10/5. 1876. у 8 час. 20 мин. пре подне у Ивањици
 Време доласка 10/5. 1876. у 9 час. 30 мин. пре подне у Ужицу

Начству

Ужице

Као што ђумрукција јаворски јавља — ноћас на 2 сахата пред зору Турци кладничани њих 40 — 50 ударили су у Тисовицу. Једни су били опколили караулу други кућу Миладина Басаре и сав жив мал Миладинов до 40 говеди до 200 оваца и коза запленили и отерали у Турску низ реку Тисовицу. Паљења, убијања и рањених није било од наших, за Турске не зна се. Молим за наредбу, да се стока Миладину поврати и да се ови Кладичани казне. Међутим молим, да се стане Турцима на пут да не праве неред на граници и да не упадају у нашу земљу.

№ 2554.

Начелник ср. моравичког
 Је. В. Новаковић

АС—НОУ—1876, нср. гр.

12. МАЈА 1876. ГОДИНЕ
 НАЧЕЛНИК СРЕЗА ЗЛАТИБОРСКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОК-
 РУГА УЖИЧКОГ: ИЗВЕШТАВА О БОРБИ КОД КАРАУЛЕ
 ЦИГЛЕ; ТУРЦИ ПАЛЕ СА ОНЕ СТРАНЕ ГРАНИЦЕ КУЋЕ,
 КОЛЕБЕ, СЕНА И ДРУГО

Началству округа ужичког

Погранична стража карауле Цигље 11. т. м. обилазећи своју линију налазила је на заседу Турака баш на самој ивици границе. Ова заседа турско од 10 — 15 људи, чим се наша стража приближила која је бројала 10 људи, приближила се к њој, стала је пуцати, и мал што нису сви стражари изгинули, док нису и они бусије поватали, из којих су се са Турцима прилично пуцали, док их најпосле нису потисли на њихову страну даље од границе; од наших људи није нико рањен ни убијен.

Турци су се привукли граници у тој цељи не би ли што од наше стране уграбили и запљачкали, као што су то целог овог пролећа чинили.

Овде и то јављам Начелству да Турци спровођу атара цигљанске карауле а и по другим местима непрестано пале: куће, колибе, сена и све остало на њиховој страни, тако, као да изгледа да су наумили све огњу предати што изгорети може. Ово раде главом регуларни војници, који се око границе налазе, корсем да чувају земљу и народ од разбојника и харамима, а као што се види, они су баш узели на се улогу разбојника, паликућа и крадљиваца, а доследни суровости и варварству турском, они периодично али непрестано врло ревностно врше горе побројана дела.

№ 3290

12. маја 1876. год.

у Чајетини

Нечелник среза
златиборског
П. Ђ. Поповић

АС—НОУ—1876, нср. гр.

12. МАЈ 1876. ГОДИНЕ

ПИСАР СРЕЗА МОРАВИЧКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ: ЈАВЉА О ТУРСКОМ УПАДУ И КРАЂИ СТОКЕ
У МЕДОВИНАМА.

Време предаје 12/5. 1876 у 11 час. 30 мин. пре подне у Ивањици

Време доласка 12/5. 1876 у 12 час. 2 мин. по подне у Ужицу

Т е л е г р а м
Начелству окр. ужичког

Ужице

Амзо Бегтовић, Шаћир Бегтовић, Салко Зекић, Рамо Малагић и Ајко Зекић Турци из Брњице, 9, изјутра прешли су на нашу страну и отерали 3 вола, 4 краве музаре и 3 јајове, Јована Саковића из Медовина.

Молим за наредбу да се поврати отерана стока и да се стане Турцима на пут да не арају наше људе и да не дају повода нереду.
№ 2589.

За начел. ср. моравичког
писар
Јанко Марковић

АС—НОУ—1876, нср. гр.

13. МАЈ 1876. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК СРЕЗА АРИЉСКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ: ИЗВЕШТАВА О ОПРАВЦИ ПУТЕВА И ПРАВДА
СЕ ЗБОГ ЗАКАШЊЕЊА; О РЗАВСКОЈ ЋУПРИЈИ

Началству окр. ужичког

Пут од Клисуре па до границе повереног ми среза начињен је како трасиран од инжинера г. Милера.

Пут овај био је готов још до 15. априла но због дате му рђаве трасе г. Спасојевићем¹² поручником, мора се на ново копати па зато је досад неизрађен остао.

Само јошт ћуприја на реки Рзаву неће чрез 10 дана бити готова што се морала изнова правити, јер на старој јапија је сва трула била а оправити се није могла за тешке терете. С№ 5410.

№ 1404.

13. маја 1876. год.

у Ариљу

Началник ср. ариљског
Гл. Протић

АС—НОУ—1876, нср. гр.

21. МАЈ 1876. ГОДИНЕ
НАЧЕЛСТВО ОКРУГА УЖИЧКОГ — НАЧЕЛНИКУ СРЕЗА
АРИЉСКОГ: ЧИНИ ГА ОДГОВОРНИМ ЗА ОЧИВАЊЕ ХРАНЕ
СМЕШТЕНЕ У ЦРКВИ АРИЉСКОЈ

Време предаје 21/5. 1876. у 10 час. 35 мин. пре подне у Ужицу
Време доласка 21/5. 1876. у 12 час. 3 мин. по подне у Пожеги

Т е л е г р а м

Началнику среза ариљског
Преко Пожеге

Ако се рана у цркви ариљској поквари ви ћете лично одговарати што не можете правдати само голом речи; дале ви сте дужни да се о томе бринете, па ма је из цркве премести и у општинске кошеве.

ГРАФИЧНИ СУКОВИ У СТАРОМ ВЛАХУ ПРВОМ ПОЛОВИНОМ 1876. ГОДИНЕ

То вам је одговор на извештај № 1538.

№ 5876.

Начал. окр.
М. Сарић

АС—НОУ—1876, нср. гр.

1. ЈУНИ 1876. ГОДИНЕ
„ПРЕГЛЕД ХРАНЕ И ФУРАЖИ НА ДРУМСКИМ СТАНИЦАМА“ У ОКРУГУ УЖИЧКОМ, КОЈУ ТРЕБА ЈОШ НАБАВИТИ

ПРЕГЛЕД
хране и фуражи на друмским станицама

Дивизија	Бригада	Станица	О — К — А						
			Кукуруз. брашна	Пшенич брашна	Јечма	Сена	Варива	Сољ	Меса
Западно моравичка	У ж и ч к а	Ражана	660	340	1500	3000	130	25	260
		Бела Црква	660	340	1500	3000	130	25	260
		Ужица	6600	3400	2000	6000	1300	150	2600
		Пожега	6600	3400	1500	3000	1300	150	2600
		Кремна	2640	1360	1500	3000	520	75	520
		Мокра Гора	660	340	1500	3000	130	50	260
		Ариље	6600	3400	3000	6000	1300	150	2600
		Ивањица	6600	3400	3000	6000	1300	150	2600
		Катићи	330	170	600	1200	65	25	130
		Васил. чесма	330	170	1500	3000	65	25	130

(Концепт)

Среским началницима
и Суду оп. ужичке
№ 6163.

1. јуна 1876. г.

У Ужици

Шаље вам Началство један комад „Преглед хране и фуражи“ за друмске станице у овом округу које се има лицитацијом од народа набавити, и препоручује вам да у свему могућем будете на руци бригадирима, да (се) посао овај изврши, ако вам се обратили буду
Ек. 2/6. Началник окружни

АС—НОУ—1876, нср. гр.

14. ЈУНИ 1876. ГОДИНЕ

КОМАНДА ИБАРСКЕ ВОЈСКЕ — НАЧЕЛНИКУ СРЕЗА
АРИЉСКОГ: НАРЕДБА ДА СВИ ВОЈНИЦИ I И II КЛАСЕ
ЗАЈЕДНО СА КОМОРАМА ЗА 24 ЧАСА БУДУ У КУШИЋИМА

Време предаје 14/6. 1876. у 4 час. — мин. по подне на Кушићима
Време доласка 14/6. 1876. у 4 часа 35. мин. по подне у Ариљу

Т е л е г р а м

Ж и т н о

Начелнику среза

Ариље¹³

Изволите издати најстрожију наредбу кметовима, да сви војници I и II кл. тако исто и коморције, без којих хране војницима нема, одма у року од 24 сата буду овде. Кмет који не изврши дајете надлежном на осуду.

Званично

По заповести
подпуковника
подпоручник
Мијушковић

АС—НОУ—1876, нср. гр.

НАПОМЕНЕ

1. Издаци за издржавање избеглица из турских пограничних области нису падали само на терет државне касе, као што би се могли закључити из овог, али и претходних и каснијих докумената, овом сличних. Највећи терет је сносио сам народ, пруживши, нарочито по селима, бегунцима кров над главом, храну и одећу. Бригу о избеглицама водио је и посебан одбор са седиштем у Ужицу, који је прикупљао прилоге у новцу и материјалу. Ове године је забележена и објављена једна таква акција у Ивањици, где је тамошње Читалиште купило новчане добровољне прилоге за избеглице.
2. Одбор за помоћ избеглицама, који је тада постојао у Ужицу, чинили су људи из овог места, али и најугледнији међу избеглицама. Тако се овде срећу три тада врло угледне личности од Вишеграда: прота Јевто Поповић, прота Јевто Ђуровић и Нинко Колџија.
3. Српска влада је упорно настојала да сачува, са своје стране, неповредивост границе и стално је преко локалне власти опомињала да се не прелази кордон без уредних исправа и на одређеним местима. Случај у Мокрој Гори, о коме је овде реч, пример је очигледног кршења таквих наређења.
4. Потпуковник Бекер, који се овде наводи, само са чином и презименом, био је руски поданик. Звао се Владемар. Емигрирао је из Русије претходне (1875) године као политички бегунац. Српска влада га је примила у службу, као ђенералштабног официра и одмах му поверила ову дужност. Прешао је у српско поданство на правно необичајен начин: изузетно — без отпуста из руског поданства — примљен на интервенцију са највишег места за српског поданика.
5. Телеграфске линије и одговарајуће штације се у овом времену врло убрзано постављају на истуренија места према граници и на самој граници. Поред ове штације у Чајетини, тада су дошле и друге: у Љубовију, Бајину Башту, на Јавор и у Рашку. („Српске новине“, 1876). Телеграфска штација у Мокрој Гори већ је била раније успостављена као део линије од Београда преко Босне на Јадран. У неким документима се наглашава за штације из 1876. године да се привремене, у чему се види њихова првенствено војна намена.
6. Ове количине хране су биле прве на које се могло одмах рачунати да би се припремиле за војне залихе. Тако је ускоро ариљски срез имао да преда, по наредби потпуковника Бекера, 156.000 ока, и то је смештено у цркву у Ариљу (Изв. начел. ср. пожешког, № 1085. од 10. апр. 1876). Рачунски срез је давао 100.000 ока. (Изв. начел. ср. рачан. № 998. и 1001. од 16. апр. 1876). Рачунало се да у срезу златиборском има преко триста хиљада укупно. (Акт — конц. Начелства окр. ужичког К.№ 5249. од 3. маја 1876). Слично се рачунало и за моравички срез.
7. Ово су били они турски „самовољачки“ одреди, образовани још прошле (1875) године за паљење српских караула („Зборник радова Народног музеја“, Чачак, X, 1980. стр. 283). Сада су реактивирани и њихови облици делатности су се проширили, повезали са пљачкањем и за спровођење и других облика диверзија.
8. Извештаји о овом убиству нису прецизни. По овом, излази да је погинуо Танасије, син Тадије Матовића, а по другом да је убијен сам Танасије. У једном од извештаја се наводи да се Матија презивао и Варкаш.
9. Са пољским војним пекарницима није било само тешкоћа око градње, што се види из ових докумената, него и касније, у обрачуну трошкова око њиховог подизања. Ипак ове, у Ивањици и Приликама, нису могле у потпуности да одговоре захтевима. Забележено је, у току ратних операција на Јавору, да је печен хлеб довежен на положај чак из Ужица, а изгледа и из Чачка. Уско грло за производњу „тајина“ представљале су и воденице, којих није било довољно. То се и предвиђало. У ово време пренета су, за војне потребе, и монтирана у Пожеги два парна млина, која су покретале локомобиле. (АС—НОУ—1876, нпр. гр. Акт министра војног Е. № 3707. од 1. маја 1876. и пратећа преписка).

10. Капетан Михаило Илић радио је и претходних година у овом крају на рекогносцирању у војне сврхе. У ово време се појављује на истом задатку као и потпуковник Бекер. Иначе, то је онај гласовити мајор Илић, који је, унапређен, погинуо у истој години на јаворским положајима и постао једна од најпопуларнијих личности тадашње Србије.

11. Илија Чолакантић, артиљеријски официр, рођен је у Чачку 1836. године. Био је један од команданата у борбама на јаворском фронту; водио је Чачанску, Рудничку и Ужичку бригаду. Умро је, као пуковник, у Београду 1894. године.

12. Лазар Спасојевић, инжењеријски поручник, радио у овом крају као сарадник Бекера и Михаила Илића на трасирању и уређењу путева. Дошао у сукоб са начелником среза ариљског. Противем и овога тужио министру војном. Разлози тужбе се показали неоснованим, јер је изашло да је Спасојевић поставио погрешно неку трасу, што се и овде помиње. (О овом сукобу — АС—НОУ—1876, иср. гр. Акт министра војног Б№ 337. од 1. апр. 1876. и пратећа документа). О личности инжењера Милера, који се овде помиње, имају мањени ближи подаци.

13. Делеша, упућена у Ариље под ознаком „хитно“, уствари је циркуларни распис војне команде из Кушића за извршење мобилизације народних војника прве и друге класе. Брзина којом се војска прикупљала указује на крајње заоштрену ситуацију на граници. Књаз Милан, четири дана касније, објавио је прокламацију о рату са Турском. Програмски је тај рат објаснио у једној реченици свог прогласа: „Ми не полазимо у овај рат, гоњени чувствима мржње и цивље освете, него проникнути необходимом потребом нашом и наше браће...“ („Српске новине“, бр. 135. од 20. јуна 1876).

LES CONFLITS FRONTALIERS A STARI VLAH DANS LA PREMIERE MOITIE DE L'ANNEE 1876

(choix de documents)

Ces documents, choisis dans les sources dont disposent les autorités locales, concernent la région sud-ouest de la Serbie, pendant la première moitié de l'année 1876.

Du côté turc la frontière était de plus en plus souvent violée et inquiétée. Par suite de ces attaques constantes, le Gouvernement de Serbie, sentant l'approche de la guerre, résolut de ne pas rester passif, se préparant à affronter ce danger, aussi bien préparé que possible.

Dans cette région qui souffrait aussi de contradictions sociales et d'autres difficultés, l'on entreprit, au début de l'année, des travaux de sécurité du point de vue militaire. C'est la raison pour laquelle l'Etat-Major délégua le lieutenant-colonel V. Bekker dans la région, assisté d'un autre officier d'Etat-Major, M. Ilić.

Les préparatifs étaient effectués dans des conditions défavorables. Notamment, un grand nombre de réfugiés de Turquie se trouvaient dans la région et il fallait pourvoir à leur entretien malgré la maigre moisson des années précédentes. Ceci rendait plus difficile l'une des principales tâches des préparatifs militaires, à savoir le rassemblement de provisions. Les autres préparatifs consistaient dans la construction et la réparation des routes et des ponts, le ravitaillement de l'armée, l'accumulation de vivres, la construction et l'aménagement d'hôpitaux et de boulangeries militaires et la réalisation des autres directives des autorités militaires.

Une autre circonstance défavorable entravait les préparatifs. La frontière de l'Etat était sans cesse en but aux attaques et harcèlements de l'autre côté. Ces incursions ne se bornaient pas seulement aux attaques contre les postes et incidents militaires, mais dégénéraient en pillage, vol de bestiaux et meurtres, dans le but de démoraliser la population et, à mesure que le temps passait, ces attaques étaient de plus en plus fortes et fréquentes. Elles durèrent jusqu'à l'éclatement de la guerre, en juin 1876.

Др ЈУБОМИР ДУРКОВИЋ — ЈАКШИЋ

**О БОРАВКУ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА У ШВАЈЦАРСКОЈ
ЗА ВРЕМЕ ШКОЛОВАЊА**

Радећи у страним архивима наишао сам и на непознату архивску грађу о Светозару Марковићу. Грађу из тришанских архива објавио сам 1976. под насловом „Боравак и смрт Светозара Марковића у Трсту 1875. године“ („Зборник о Светозару Марковићу“, Београд, 1967, 157 — 1987), а из швајцарских архива, 1977. чланак „О боравку Светозара Марковића у Швајцарској за време школовања“ („Зборник Историјског музеја Србије“, 1977, 99—103 + 2 табле). У овом последњем учињен је један пропуст од стране уредника, а од стране штампе више грешака. Овога пута се исправљају све грешке, чланак прерађује и допуњава са новим прилозима.

* *
*

За време боравка 1976. у Швајцарској покушао сам да прикупим податке о боравку Светозара Марковића за време школовања у тој земљи, па сам посетио библиотеке и архиве у Цириху, Лозани и

Женеви. У Цириху сам посетио Политехничку школу, у којој је учио Светозар Марковић. Тамо су ми рекли, у секретаријату, да се не чувају документи оних ђака који нису завршили школовање, тј. дипломирали. Алвин Е Јегли (Alvin E. Jaeggli), који води одељење историјске документације у библиотеци Политехничке школе, значајки и свесрдно омогућио ми је да добијем податке који се тамо чувају: о Политехничкој школи, њеним школским програмима и Марковићевим професорима. О месту становања Светозара Марковића зна се из његове преписке.¹

У Лозани сам покушао да утврдим где је становао Марковић, и да ли је с ким био у вези. Био сам у архиву у ком се чувају документа о пријавама и одјавама боравака у томе граду. Том приликом је утврђено да се он није пријављивао за време боравка, а тадашња штампа није га споменула. И у Женеви о њему нисам ништа нашао.

Оно што сам прикупао о Светозару Марковићу дајем у овом раду, са напоменом да о њему и другим српским ђацима који су учили у Цириху, мора да постоји некористићена грађа, која би се могла наћи у тамошњим архивима, које ја нисам имао могућности прегледати, али је о томе нешто писано.²

ПОЛИТЕХНИЧКА ШКОЛА У ЦИРИХУ

Универзитет у Цириху основан је 1833, а Државни савет је 4. фебруара 1854. донео одлуку о оснивању Политехничке школе, која је почела рад 16. октобра 1855. Она је убрзо стекла светски глас, и зато је из године у годину повећаван број оних који су је похађали: 1855/56. имала је 71 ученика и 160 слушалаца; 1865/66. било је 548 ученика и 221 слушалац, а 1875/76. ученика 725 и 289 слушалаца.³ Школске 1867/68. године студирало је у тој школи 589 ученика, од којих су били Немци 192, Французи 59 и 338 странци, тј. они који нису живели у Швајцарској.⁴

ШКОЛОВАЊЕ У ПОЛИТЕХНИЧКОЈ ШКОЛИ У ЦИРИХУ

Марковић је боравио у Цириху ради школовања од априла 1869, а вратио се у Србију јула 1870. године.⁵ Он је из Цириха 3. октобра 1869. обавестио Министарство просвете и црквених послова да је у прошлом семестру „био слушалац у другом инжинирском курсу на Циришкој политехници“. Тада му је била намера да изучи „неке предмете“ које није учио у петроградској школи, да би могао те

године „ступити у трећи курс као редован ђак“. Професорски савет Политехничке школе, како је Марковић писао, расправљао је 3. октобра да ли да га прими у трећи курс „без испита или са неким испитима“, па је, истог, дана, донео, одлуку да га прими без испита.⁶

У програму Политехничке школе за школску 1869/70. годину, објављеном 1869, нема Марковића међу ученицима за протеклу годину. Од Срба помиње се: на Грађевинском одсеку Константин Јовановић из Београда, ђак друге године, на Инжењерском одсеку Никола Пашић, ђак прве године. Александар Кнежевић из Штута и Петар Велимировић из Сикоља, ђаци друге године, а на трећој години био је Павле Милков из Вршца, са ознаком да је то место у Србији.⁷ Међутим, у програму другог полугођа за школску 1870/71. годину, где су уписани ученици из претходне, поред имена споменутих наших ђака,⁸ налази се у трећој години Инжењерског одсека и име Светозара Марковића из Јагодине („* Markowitz, Svetozar, von Sagodina (!) (Serbien)“), испред чијег имена је звезда,⁹ која означава да је напустио школовање те школске године, односно да није дипломирао на Политехничкој школи.¹⁰

Према тврђењу Јована Скерлића, Марковић је у летњем семестру 1869. године слушао предавања која су му држали професори Кулман — графичку статистику, др Цојнер — практичну хидраулику, др Кунт — техничку физику и др Шварц — метод најмањих квадрата, а у летњем семестру 1870. слушао је органску хемију и радио вежбе из хемије код Вислиценуса.¹¹

Међу првим професорима Светозара Марковића био је др Karl Culman (1821—1881). Он је био истакнути и добро познати статичар, и научник. Радио је од 1841. године као инжењер на унапређењу железница и подизању мостова. Године 1849. био је позван на рад у Северну Америку, а 1855. за професора Политехничке школе у Цириху. Дуго је био управник Инжењерског одсека, а од 1872. до 1875. године и директор те школе. Написао је више научних радова из своје струке.¹² Dr Gustav Anton Zeuner (1828—1907) је у Цириху од 1863, а био је директор Политехничке школе од 1865. до 1867. године; Herman Amand Schwarz (1843—1921), математичар, дошао је 1860. године у Цирих, Johannes Wislicenus (1835—1902), хемичар, био је и директор Политехничке школе 1871. и 1872. године,¹³ док је др Kundt школске 1869/70. године отишао за професора физике на Универзитет у Вирцбург.¹⁴

Сачувана је једна књига која је припадала Светозару Марковићу, коју је он морао набавити док је био на школовању у Швај-

царској. Бранка Живковић, рођена Аранђеловић, поклонила је 1946. Универзитетској библиотеци у Београду ову књигу, за време прославе стогодишњице његове смрти 1975, а то је: F. N. Mellet, *Traité des machines à vapeur...*, Paris 1838, која се чува у трезору те Библиотеке (сигнатура Р, 1 — 893).

МАРКОВИЋЕВО ПРИСУСТВОВАЊЕ КОНГРЕСУ ЗА МИР И СЛОБОДУ 1869. ГОДИНЕ

Први Конгрес за мир и слободу одржан је 1867. године у Женеви, други 1868. у Берну, а трећи, од 14. до 18. септембра 1869. у Лозани. На овом последњем било је више дописника француских, немачких, италијанских и швајцарских листова, а такође и пештанских *La Patria*¹⁵ и из *Lloyd-a*.¹⁶ Конгресу је присуствовао и Светозар Марковић, али се то нигде не спомиње у материјалима Конгреса, ни у тадашњој штампи која је излазила у Лозани. О току рада Конгреса доста су писали лозански листови: *Gazette de Lausanne et Journal Suisse* 14—19, 21—22, 25. септембра; *Nouvelliste Vaudois et Journal national Suisse* 12, 14, 16—19, 21. септембра; *La Revue journal politique, agricol, industriel et commercial* 18, 25. септембра 1869. године.

О раду првог дана Конгреса издата је брошура на 14 страница, чији сам примерак имао у рукама без насловне стране, а води се у библиотеци под насловом *Congrès de la paix et de la liberté*. После предговора има наслов *Séance du mardi 14 septembre 1869*. У том предговору су наведена питања о којима је Конгрес расправљао, нека врста дневног реда, а у даљем тексту је речено да се Конгрес одржава у лепој сали Касине, а затим дати су садржаји говора тројице говорника, међу којима је и Виктор Иго. Осим тога, излазио је, на основу стенографских бележака, *Bulletin officiel, publié sous la Direction du Comité*. У првом броју је порука Виктора Игоа Конгресу, упућена 5. септембра из Брисела, у којој се обраћа суграђанима Уједињене Европе. У другом броју је приказан рад прве седнице, али је реч Виктора Игоа, почасног председника, коју је изговорио на крају дискусије, пренета и у трећи број, у коме су донети материјали са пет седница, а било их је свега шест. Овом Конгресу присуствовало је 1.668 присталица и посетилаца. Међу њима и 658 присталица. Ови билтени објављени су у Лозани 1869. године као књига под насловом *Bulletin officiel du Congrès de la paix et de la liberté*, која има 192 стране, величине осмине. Књига је могла бити штампана после 22. септембра, јер је у њој на 189. страни споменут тај датум, па је није

могао имати Светозар Марковић пре писања свога познатог дописа са Конгреса.

Светозар Марковић је написао у Лозани 7 (19). септембра допис о раду Конгреса, који је објављен под насловом „Конгрес Лиге за мир и слободу“, штампан 19. септембра / 1. октобра 1869. године у „Застави“. Марковић почиње текст речима: „Ја вам обећах да ћу вам јавити што се буде радило на Конгресу Лиге за мир и слободу“, што сведочи да је био обећао слати извештаје о раду Конгреса. Међутим, и поред тога, он се није, по свему судећи, пријављивао као дописник „Заставе“. Зато се може оправдати што се он у материјалима и штампанима нигде не спомиње, и зато вероватно није могао ни доћи до материјала са Конгреса. Увече 17. септембра био је у великој сали Касине (Casine) и на тераси Клуба Бо-сежур (Beau-Séjour), где је приређен пријем, на коме је, у присуству гостију, декламовала лектор Сорбоне Ернес стихове Виктора Игоа, Ламартина и других песника.¹⁷ Идуће вечери, тј. 18. септембра, био је у Хотелу Алпи (Hotel des Alpes) приређен банкет, на коме су говорили Виктор Иго и други. Том приликом је Ланге, у име француске омладине, поздравио Виктора Игоа.¹⁸ Марковић спомиње банкет, каже да је на њему присуствовао, и да га је због слабости напустио, али је навео да је то било 17. септембра,¹⁹ што не може одговарати ако је мислио на овај банкет, а не на приређено вече у Касини.

Упоређењем целог материјала са Конгреса може се, тек тада, правилно оценити Марковићево мишљење о њему које је дао у допису.

Овде ваља нагласити да је „Застава“ објавила и чланак „Са Конгреса за мир и слободу“, у три наставка. Почетак му је одмах иза Марковићевог дописа, тј. 19. септембра, па је настављен у бројевима од 21. септембра (3. октобра и 24. септембра) 6. октобра. Интересантно је то што је уредништво „Заставе“ са овим о раду Конгреса, на коме је било 450 учесника,²⁰ како се тамо каже, покушало да допуни Марковићев допис. Не зна се да то није допис неког од Срба који су тада били у Швајцарској, или је преузето из страних новина.

Нова истраживања можда ће дати одговор на ово и на још нека питања у вези Марковићевог боравка у Цириху.

НАПОМЕНЕ

1. Из сачуване Марковићеве преписке зна се да је становао 27. априла у Rosenstrasse, № 333, II St. Hottingen (Архив Србије, МПС, 1870, V, 1122), а 3. фебруара 1870. у Pretiger Hof, № 22 (Светозар Марковић, Сабрани списи, Београд, 1960, I, 210).
2. (Замфир Рали), Изъ моѣхъ воспоминаній о М. А. Бакунинѣ, Историческій сборникъ, Спб. 1909, 208 — 252 (чланак је открио познати зналац Светозара Марковића Радослав Перовић, чији се микрофилм налази у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић“ у Београду); Јован Скерлић, Светозар Марковић, његов живот и идеје, Београд, 1910, 22 — 33; Витомир Р. Вулетић, Светозар Марковић и руски револуционари демократи, Нови Сад, 1964, 42 — 49; Споменица Николе П. Пашића 1845 — 1925, Београд, 1926, 14 — 15; Божидар Ковачевић, Студенти у Цириху око године 1870. Први српски социјалисти Књижевност (Београд), 22, 1956, 80 — 84; Васо Милинчевић, Светозар Марковић на студијама у Петрограду и Цириху, Замак културе (Врњачка Бања) 1975, 679 — 709.
3. Dictionnaire historique et biographique de la Suisse, Neuchatel 1924, II, 740 — 741; Festschrift zum 75 jährigen Bestehen der Eidgenössischen Technischen Hochschule in Zürich, Zürich, 1930; La Suisse de la formation des Alpes à la quête du futur, Lausanne, 1975, 534, 574, 582, 588.
4. Gazette de Lausanne et Journal Suisse (Lausanne) 4. V 1869.
5. Вулетић, Светозар Марковић и руски револуционари демократи, 49.
6. Архив Србије, МПС, 1970, 1122.
7. Programm der eidgen. polytechnischen Schule für das Schuljahr 1869/70 beziehungsweise das erste Halbjahr (von 11. Oktober 1869. bis 26. März 1870), Zürich, 1869, 12 — 13. Тада је у Цириху постојала омладинска организација, чији члан Мита Ракић сарађује у београдској Вили (Вила 1868, 540).
8. Исто, 1870/71 (од 17. X 1870. до 25. III 1871, а објављен је 1870), 12 — 13.
9. Исто, 14.
10. Исто, 12 (« * Bedeutet ausgetrete während des Schuljahres», што значи да је иступио за време школовања).
11. Скерлић, Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје, 24.
12. Festschrift Feler zur des 25 jährigen Bestehens der Gesellschaft ehemaliger Studierender der Eidgenössischen polytechnischen Schule in Zürich, Zürich, 1894, 12; Dictionnaire historique et biographique de la Suisse, II, 617; Eidgenössischen technische Hochschule 1855—1955, Zürich, 1955, 228; Grande Larousse encyclopédique en dix volume, Paris, 1960, VI, 707; Fritz Stüssi, Zum 150. Geburtstag von Karl Culman, Schweizerische Bauzeitung, 89. Jahrgang, Heft 27, 8. Juli 1971, 694 — 696; La Suisse de la formation des Alpes à la quête du futur, 588.
13. Festschrift zur Feier des 25 jährigen Beatehens der Gesellschaft ehemaligen Studierender der Eidgenössischen polytechnischen Schule in Zürich, 10 — 12, 30 — 31; Eidgenössische Technische Hochschule 1855 — 1955, 288, 237, 240.
14. Programm der eidgen. polytechnischen Schule für des Schuljahr 1870/71, 12.
15. (Congrès de la paix et de la liberté 1869). Séance du mardi 14. Septembre 1869. (Lausanne) 1869, 8.
16. Gazette de Lausanne et Journal Suisse, 17. IX 1869.
17. Исто, 18. IX 1869.
18. Исто, 19. IX 1869.
19. Марковић, Сабрани списи, I, 150.
20. Застава 19. IX/1. X 1869.

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ

**УСТАНИЧКИ ПРОГЛАСИ У ЧАЧАНСКОМ
КРАЈУ ТОКОМ 1941. ГОДИНЕ**

„Ја, син српског народа, заклињем се својом чашћу да у Чачански народноослободилачки одред „Др Драгиша Мишовић“ ступам са чврстом одлуком да се борим против фашистичких окупатора и издајника српског народа. Обавезујем се да ћу извршавати наређења својих претпостављених без поговора, да ћу чувати дисциплину одреда, да ћу сносити све последице кршења дисциплине и неизвршавања дужности борца за народна права и слободу. Ми, народни партизани Југославије латили смо се оружја за немилосрдну борбу против крволочних непријатеља који поробише нашу земљу и истребљују наше народе. У име слободе и правде нашег народа, заклињемо се, да ћемо дисциплиновано, упорно и неустрашиво, не штедећи своје крви и животе, водити борбу до потпуног уништења фашистичког освајача и свих народних издајника“.

(Заклетва бораца Чачанског НОП одреда
„Др Драгиша Мишовић“)

Славне устаничке дане из 1941. године у чачанском крају сведоче написане књиге, сећања учесника и сачувана документа, међу којима прогласи имају посебно место. Снажном борбеном, мобилиза-

торском и инспиративном речју, Партија и СКОЈ су, користећи прогласе, позивали народ на отпор окупатору, борце у партизанске чете, родољубе на окуп у конституисању народне револуционарне власти. Писали су их Окружни комитет КПЈ за Чачак и среска партијска руководства, руководства СКОЈ-а, а када су Чачак и околина ослобођени — и органи народне власти, па и поједине установе.

Са подручја на коме је, устаничке 1941. године, деловао Чачански НОП одред „Др Драгиша Мишовић“ сачувано је четрдесетак прогласа, обавештења, наредби, апела и програмских текстова у партизанској штампи, који, по свом карактеру, садржају и облику, имају снагу прогласа. Нема сумње: објављено је знатно више оваквих докумената, али су они нестали у ратним вихорима. Из сачуваних могу да се прате устаничке плиме и осеке. Они указују на значајне појаве и догађаје у устаничком периоду, потврђујући борбени и антифашистички дух и став Комунистичке партије Југославије и слободарство народа овог дела Србије.

Писани језиком отпора и буне, језиком хероике и вере у победу, ови документи, заједно са борбеним паролима и покличима, сведоче непоколебљивост комуниста и партизана да истрају у борби за слободу и социјализам. Скупили смо их на једно место без намере да пишемо целовитију устаничку хронику, мада они тој хроници дају, својом инспиративношћу, посебну боју.

ОД АПРИЛСКОГ РАТА ДО ОСЛОБОЂЕЊА ЧАЧКА

Када је почео априлски рат 1941. године, илегална техника ОК КПЈ за Чачак смештена је у кућу Аксентија Скелића у Јездинском пољу, где је настављено умножавање и штампање летака и прогласа. Пре тога она се налазила у кући Синише Караклајића. У овој минијатурној штампарији радили су Милорад Станишић, Млађен Божићевић, Милосав Еровић и неки други.¹ Руководилац је био Станишић, који је и преносио директиве и материјале. Овде је умножено и неколико прогласа, који нису сачувани.²

Нису сачувани ни прогласи окружног партијског руководства из маја 1941. године. Прогласом се, претходно, нису јавили ни истакнути партијски радници западне Србије који су се, 18. априла, окупали у Вирову (Драгачево) у кући истакнутог комунисте Милојка Ђирјаковића. Овде су Петар Стамболић, Милош Минић, Милка Минић, Радослав Раде Минић, Митра Митровић, Милорад Станишић, Милан Бато Јанковић, Мирољуб Матијевић, Раденко Броћић и неки

други комунисти анализирали стање у земљи после капитулације Југославије договарајући се да се у народу интензивира политички рад и организује сакупљање оружја, које ће бити неопходно за пружање оптора окупатору.³

Зна се да је у чачански крај стигао проглас ЦК СКЈ од 1. маја 1941. године, у коме су објашњени узроци слома БЈВ и истакнуто да ће КПЈ бити у првим редовима борбе против окупатора и његових помагача. Први мај је и прослављен на планини Јелици (место звано Равни), у присуству младих из Атенице, Трнаве, Гораћића и суседних трнавских и драгачевских села.⁴

У мају и јуну комунисти чачанског краја организовали су живу политичку активност: народу су тумачени узроци капитулације земље у краткотрајном априлском рату, сакупљано је оружје и друга војна опрема. Вршене су припреме и за устанак, које су убрзане после напада Немачке на СССР. Тада су групе партијских активиста напустиле градове, посебно Чачак, и отишле у села, пошто су окупаторске власти започеле хапшења. Формиране су борбене скојевске десетине и групе. ОК КПЈ тада вероватно није писао прогласе, већ су се његови чланови, заједно са осталим комунистима, усмено разносили поруке Партије по селима.⁵

Ипак, 2. јула, ОК КПЈ је објавио проглас, који није сачуван, али је позната његова садржина. Наиме, власти су обавестили Одељење за државну заштиту у Београду:

„7. јула у Чачку и околини по непознатим починитељима растуран су комунистички летци, писани на писаћој машини, ћирилицом, под насловом „Радници, сељаци, грађани Чачка и околине“, а завршава се са „Да живи наша борба за слободу“, да живи Комунистичка партија Југославије; Окружни комитет партије у Југославији, Чачак, 2. јула 1941. године.

У летку се нападају наши органи, органи немачке оружане силе и прети брзом победом Совјетске Русије и уништењем окупатора.

Сумња се да су летке растурали одбегли комунисти. Предузете су мере да се растурачи ухвате”.⁶

Овај летак, заједно са лецима Покрајинског комитета КПЈ за Србију и ЦК КПЈ, умножен је и растурен по читавом чачанском крају. Упућен је и окупаторским властима.

Уследило је неколико узастопних седница ОК КПЈ за Чачак. На седници у Кулиновцима, 6. јула, именован је и штаб Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“: командант Момчило Моле Радосављевић, правник из Чачка; заменик команданта Радован Јовановић, радник из Прељине; политички комесар Ратко Митровић, студент из Чачка; заменик политичког комесара Лазар Лазић, радник из Чачка, и санитарски референт др Момчило Катанић, лекар из

Чачка. Одређени су и командири чета, које треба формирати у сва четири среза чачанског округа: љубићком, драгачевском, трнавском и таковском. Сутрадан, 7. јула, на народном сабору код манастира Стјеник на планини Јелици Милан Бато Јанковић, инструктор ОК КПЈ, позвао је народ у борбу за слободу док је Милић Бугарчић, комуниста из Гуче, прочитао проглас о устанку.⁷

Одмах су организовани партијски и скојевски састанци, па зборови — са позивом у партизанске устаничке чете.

ЦК КПЈ је 12. јула објавио проглас у коме су конкретизоване одлуке од 4. јула: сви народи Југославије позвани су да читаву земљу претворе у опседнуту тврђаву за фашистичке освајаче, а комунистима је наложено да организују партизанске одреде и стану на чело народноослободилачке борбе. Истог дана, док овај проглас још није стигао у чачански крај, код манастира Стјеник формиране су Прва и Друга трнавска чета Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић. Дан раније љубићки партизани окупили су се на Рожњу. У Брезни је 12. јула формирана Таковска, а 13. јула, на Здрављаку (планина Јелица), и две драгачевске чете Чачанског НОП одреда.⁸

Чланови ОК КПЈ и штаба Чачанског НОП одреда непрекидно су били на терену, међу борцима, с народом. Нису писали прогласе (или они нису сачувани), већ су ватрене поруке Партије и позиве у борбу усмено и непосредно преносили.

Ни непријатељ није мировао. Због тога је техника ОК КПЈ из Јездине код Чачка пренесена у драгачевско село Ртаре. И у Гучи је привремено, услед одласка бораца у чете, смањен рад партијске технике. Техника у Ртарима (не она ОК КПЈ), којом су од 23. јуна располагали, умножавајући летке, прогласе и радио — вести, партијски радници Милан Петровић Сурцо и Ранко Врељански, заједно са Ђорђем Миловановићем, новинаром из Чачка, престала је да ради — борци су отишли у драгачевске партизанске чете.⁹

Штаб Чачанског НОП одреда почео је, у логору код манастира Стјеник, да издаје билтен „Партизан“ са прегледима догађаја у свету и код нас, праћеним борбеним паролама. Билтен је руком писао учитељ Александар Циле Радуловић, а илустровао Душан Азањац. Нажалост, није сачуван ниједан примерак овог гласила.¹⁰

Око 20. јула наступила је извесна осека устанка. Због погрешно схваћене или погрешно пренесене директиве о борбеним десетинама, скоро све чете Чачанског НОП одреда су вратиле борце кућама. Ово је био погрешан потез, па су — када је то уочено и оцењено — чланови ОК КПЈ и среских партијских руководстава поново

ступили у акцију да би борце вратили у јединице. У томе се успело. Придружили су се и нови борци, па су не само ојачане постојеће, већ и формиране нове партизанске чете. Пламен устанка ништа није могла да заустави, чак ни сурове окупаторове одмазде, попут стрељања 12 бораца и родољуба, 20. јула, на игралишту „Борца“ крај Мораве у Чачку. Организоване су нове акције: борбене и политичке, диверзије и окупљање све већег броја бораца у војнички организоване чете.

Јулских дана 1941. године у драгачевском селу Церови борабили су чланови Среског комитета КПЈ за Ариље. За овај комитет били су партијски повезани и комунисти из неколико драгачевских села: Вирово, Церова и Лопаш. Од Драгачеваца, у овом комитету били су: Војислав Пајић и Свето Шендековић из Вирова и Радован Мајсторовић из Церове. У кући Богдана Ковачевића радила је њихова техника. Умножаване су радио — вести, али и леци и прогласи, који су разношени по околним селима. Неки од тих прогласа упућени су и комунистима Драгачева, али и осталим родољубима који су спремни да прихвате устаничко оружје. Техником је руководио Војислав Пајић.¹¹

У Церови су, по свој прилици, умножена два прогласа који су сачувани. Први, краћи, саставили су чланови ОК КПЈ за Ужице. Није датан, али је извесно да је писан крајем јула или почетком августа, пре формирања квислиншке Недићеве „Владе народног спаса“. Умножен је на шапирографу. Текст гласи:

„СРБИ, У БОЈ...

Сви у борбу против Хитлерове банде која већ увелико спроводи свој ужасни план истребљења свих Словена, па дакле и нас Срба. Клице фашистичке заразе већ разарају наше здраве груди. УНИШТИМО ТЕ КЛИЦЕ ДОК СУ ЈОШ У ЗАМЕТКУ. Помажимо свим средствима наш народни устанак против фашистичких бандита.

РАДНИЦИ, СЕЉАЦИ И ГРАЂАНИ

СТУПАЈТЕ У ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ. Тај одред доси име најбољег сина нашег краја, првоборца наше истинске слободе, име неумрлог Димитрије Туцовића.

КОМУНИСТИ

Сви: из Пожеге, Гуче, Ариља, Ивањице и околних места, сви у последњу борбу против најстрашније владавине коју зна светска историја, сви у борбу против фашистичке банде Адолфа Хитлера и његових плаћеника: презреног издајце Љотића и крвавог жандарма и агента немачког фашизма Аћимовића. Будите неустрашиви, данас као и јуче, сутра као и данас. И немилосрдни, јер онда када смо најнемилосрднији према крвницима нашим, и онда ћемо бити благи у поређењу са неделимма убица најбољих синова нашег народа.

УСТАНИЦИ

Не заваравajte се лижљивом пропагандом Хитлерове штампе о тобожњим успесима Немачке на источном фронту. Никакво „V“ не може да спасе Хитлера од његове неизбежне пропасти.

СОВЈЕТСКИ САВЕЗ — ТО ЈЕ ГРОБ ФАШИЗМА И ТИРАНИЈЕ НАД НАРОДИМА.

СОВЈЕТСКИ САВЕЗ — ТО ЈЕ ПОВЕДА.

На нам а је да убрзамо копање тог гроба, на нама је да убрзамо ту победу.

**У БОЈ ПРОТИВ ОКУПАТОРСКЕ БАНДЕ ФАШИЗМА.
КОМУНИСТИЧКА ПАРТИЈА.”¹²**

Други проглас писан је управо у Церови. Упућен је искључиво Драгачевцима. По стилу се умногоме разликује од сличних устаничких докумената: има у њему доста песничког и узвишеног. Он је својеврсна химна борби и слободи. У њему се исказује мржња према окупатору, али и раскринкава политика коју су и у то време водили четници — да ће ослобођење доћи само по себи, да устанак и борба још нису потребни, да у борбу треба ступити онда када савезници потуку Хитлерову Немачку. Овим прогласом се позив у борбу против окупатора не упућује само комунистима. На примеру изгнаних Словенаца, који су, у доста великом броју, првих дана јула стигли и у овај крај Србије, показују се праве намере окупатора у нашој земљи. Може се, готово са сигурношћу, тврдити да је текст овог прогласа исписао Стево Чоловић, секретар Среског комитета КПЈ за Ариље, који је био песнички надарен. Слично је писао и Милојко Ђирјаковић, истакнути комуниста, касније политички комесар Драгачевског батаљона Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“. Могуће је да су он и Чоловић заједно писали овај проглас, један од изузетно значајних докумената насталих у првим устаничким данима на подручју које ће касније ослободити Чачански НОП одред.

Текст гласи:

„СРБИ!

Највећи непријатељ наше народне слободе, поманитали умоболник и доказани словенождер Адолф Хитлер, поробио је вас и ваше питоме њиве и ливаде, вас и ваше распеване шуме и лугове. У свом подмуклом налету на нашу земљу мучки је поубијао голоруке мајке, жене и нејаку децу нашу; поробио наше очеве, синове и браћу. И није се зауставио на тој својој срамној работи! Из дана у дан спроводи он преко својих плаћеника, народних изрода и издајца Љотића и Аћимовића, свој крвави план разарања наших живота: најбоље синове наше земље одводи и убија по својим злогласним концентрационим логорима, стреља невине људе и жене, расељује нашу браћу!

СИНОВИ ДРАГАЧЕВА!

Шта нам доноси Хитлерова „обнова“ Србије?

Б е д у! Беду сељаку, јер плански празни наши кошеве и амбаре; беду занатлији, јер односи материјал потребан за прераду; беду малом трговцу, јер

УСТАНИЧКИ ПРОГЛАСИ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ ТОКОМ 1941. ГОДИНЕ

нема робе потребне за обрт; беду раднику, јер кочи ионаку бедну нашу народну привреду и индустрију. И с м р т нам доноси, можда лагану, али свакако сигурну смрт. Смрт свима: и онима који не могу да подносе тиранију његове солдатеске попрскане крвљу европских народа, и онима који се завааравају де-тињастом надом да ће боље доћи само по себи!

РАДНИЦИ, СЕЉАЦИ, ВОЈНИЦИ, ПОДОФИЦИРИ И ОФИЦИРИ СРБИЈЕ!

Сили се супроставите силом! Организујте отпор против окупаторског насиља и Аћимовићевих жандарма. Не дозволите да се из Србије износи жито и да се тим житом хране они који ће сутра пуцати у ваше груди. Не дозволите да се из наше земље износи ратни материјал, који сте ви платили знојем и крвљу својом и који ће Хитлер употребити против вас и браће ваше. Рушите мостове, железничке мреже, телефонске линије, јер све то више не служи нама, него нашем непријатељу — фашистичком разбојнику Адолфу Хитлеру! Не заборавите да и најмања препрека Хитлеровом крвавом плану уништења свега што слободно дише знатно доприноси неминовној пропасти најсрамнијег режима људске историје — мрачног фашизма.

ДРАГАЧЕВЦИ!

Не дозволите да Хитлеров план о уништењу и расељавању Срба по пешчаним пустињама Африке постане стварност! Твожђе се кује док је вруће, непријатељ се одстрањује док још није ухватио корене. Нека вам Словенци беду најбољи пример и стална опомена на оно што вас неизбежно чека ако скрштених руку пустите да Хитлеров фашизам спроведе у дело своје паклене намере! Ступајте, стога, у партизанске одреде Комунистичке партије — једине наше партије која је и у оним најтежим тренуцима наше народне историје остала верно уз вас, да би се и даље борила за народне слободе, правду и једнакост!

УСТАНИЦИ!

Победа је наша! Уз помоћ великог и снажног фронта слободних народа, а пре свега моћног Савеза Совјетских Социјалистичких Република, ми ћемо раскинути са руку свију нас ланце робовања и тираније. Нека у то нико не сумња! И уместо сумњи и колебања — сви у борбу против тираније за слободу, против мрака за светлост, против смрти за живот!

ЖИВЕО НАРОДНИ УСТАНАК!

КОМУНИСТИЧКА ПАРТИЈА" 13

Нису пронађени слични прогласи ОК КПЈ и других руководстава из јула и са почетка августа 1941. Сигурно их је било, али су уништени. Зна се, наиме, да су, поред осталих, чачански скојевци написали као плакат проглас суграђанима који играју фудбалске утакмице са Немцима или им присуствују. Комуниста Славко Јованчевић је текстове исписао, па су они окачени на ограду фудбалског игралишта. Проглас је почињао речима:

„Срби, зар у овим тешким тренуцима, када хиљаде наших најбољих синова воде бескомпромисну борбу против окупатора, коме већ гори под ногама, ви ето чините разоноде на неким фудбалским утакмицама...” 13а

Још један се проглас помиње у сећањима савременика: на општинске зграде у Прељини, Прислоници и неким другим местима стављане су наредбе и исписане писаћом машином:

„У име војно — револуционарног комитета, наређује се да општинска власт престане са радом, а ко прекрши ову наредбу одговараће по војним законима”.¹⁴

Наредбе истоветне или сличне садржине издаване су и у таковском срезу, али и другде. У потпису је био Војно — револуционарни комитет, који су сачињавали највиши војни и партијски руководиоци — чланови штаба Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић” и ОК КПЈ, односно средњи партијских руководстава.

Истовремено је по селима чачанског округа и по партизанским четата ширен проглас ЦК КПЈ од 12. јула, којим се народи Југославије позивају да још више распламсавају борбу против окупатора и његових помагача.

После расформирања две драгачевске партизанске чете које су се 13. јула окупиле на планини Јелици, уследило је ново мобилисање бораца. У Зеокама је формирана једна мања чета, а слично је учињено и у Вирову, од бораца из овог краја који су претходно били у саставу Ариљске партизанске чете. Ове две јединице, заједно са борцима Прве трнавске чете, напале су, 17. августа, жандарме у Гучи. Жандарми су пружили жесток отпор, па је успех партизанске акције био делимичан. Након ове борбе жандармима је упућен летак са позивом да се предају и прекину службу окупатору. Текст је вероватно писао Милојко Ђирјаковић, комесар Вировске партизанске чете, који је, у то време, преговарао и са председницима општина захтевајући да општинске управе обуставе рад. Текст овог својеврсног прогласа вероватно је умножен у техници партијске организације у Гучи. Међутим, сачуван је само рукопис, исписан мастилом на две странице:

„Браћо и другови српски жандарми!

Ми вам се обраћамо у овом по наш народ тешком часу. Часу у ком се може пролити море братске крви за интересе нашег вековног непријатеља Немачког освајача — поробљивача нашег народа. Овај подли непријатељ служи се опет старом подлошћу и лукавством то јест да нас завади па да влада.

Пре непуних 5 месеци овај подли зликовац Немачки фашизам напао је без икаквог узрока и разлога наш миран радни народ. Без објаве рата почео је бесомучно бомбардовати нашу престоницу и остале градове наше земље убијајући небројене хиљаде невиних деце жена и стараца; разарајући наше грађевине и културне тековине које смо ми са много мука подigli. И ето тај јучерашњи разбојник пљачкаш и убица изметнуо се данас у пријатеља српског и тражи од вас да га служите на тако званом обнављању Србије. Браћо најподлија је лаж да се непријатељ бави обновом Србије. Да је он Србе и Србију волео неби нам земљу разорио и спалио и убио многе хиљаде невиних већ би нашу земљу обишао у свом крволочном... (даље нечитко — прим. РММ). Непријатељ се прави пријатељем Срба зато да бих нашао неке будале да његовој лажи поверују и ставе се њему у службу даљег истребљења Српства. Свима је знано да је за једног немачког војника који је погинуо у свађи са својим другом Немцем стрељано 100 Срба међу којима су најбољи синови нашег

народа и цвет образованих људи који бих требали сутра да нас воде у бољи живот. Ето што су Немци употребили као повод за убијање... (нечитко — РММ)... у масама и то оних Срба који сутра треба да буду глава народа и државе. Јасно се види да непријатељ све измишља и чини да нас обезглави. Школе нам је разорио и затворио, и сада се пожурио да нам поубија школчане људе и да нас остави у вечној тами и незнању.

Браћо и другови последње је време да напустите срамну службу окупатору. Ви сте се заклели на верност краљу Петру и народу да ћете их служити и бити им одани свом душом. Време је да ту заклетву и обавезу наше часне речи извршите. Напустите непријатеља народа. Пређите народној српској ослободилачкој војсци. Ваше породице наћи ће заклон, заштиту и средства за живот код народа српског. Свака српска грађанска и сељачка породица узеће на издржавање по једну вашу породицу. На тај начин ваше су породице збринуте и вама плате нису потребне. Одбите службу непријатељу за милионе а поготову за бедну плату коју је он од нашег народа опљачкао.

Браћо — другови крајње је време да приђете Српској народноослободилачкој војсци. Наши велики и храбри савезници Русија, Енглеска, Америка и цео добронамерни свет бију последњу битку са разбојничким фашистичким хордама. Победа је ту немојте је дочекати осрамоћени. Прилазите у одреде, помажите ослобођење народа, испуните вашу заклетву. Недозволите да ико из ваших редова пролије братску Српску крв. Удружите се са народом у борби за народ и његово добро.

Да живи Српска народно ослободилачка војска

Да живи правда и слобода човечанства

Српска народ. ослобод. војска" 15

Текст је писан на платформи оног става КПЈ који је био за окупљање свих родољуба, читавог народа, за борбу против окупатора. У овој прилици, да би се избегло позивање на класни карактер ове борбе, која је и почетак револуције, од жандарма је чак тражено и да поступи у духу заклетве коју су дали „краљу и отадбини“. Могуће је и да је текст писан у договору са четницима команданта Јована Бојовића из Ртара, који је искрено сарађивао са партизанима.

Жандарми нису напустили Гучу.

Среско повереништво КПЈ за Драгачево организовало је интензивну политичку активност да би у партизанске јединице окупило што више бораца. Непосредно пре ослобођења Гуче, коју су жандарми напустили 7. септембра под притиском партизанских снага, у селу Гучи, Милић Бугарчић, секретар, и Раденко Броћић, члан Среског повереништва КПЈ, написали су и умножили проглас којим су се обратили народу Драгачева. Претходно је Ратко Митровић, комесар Чачанског НОП одреда, указао Бугарчићу на потребу да се среско партијско руководство обрати народу са новим позивом на устанак и борбу против окупатора. При том је Митровић и сугерисао основне поруке које проглас треба да садржи.

Проглас је умножила техника ћелије КПЈ у Гучи, па је одаслан у драгачевска села, где је наишао на снажан политички одјек. Он гласи:

„СРБИ И СРПКИЊЕ ДРАГАЧЕВА

Немачка хитлеровска руља зликоваца, која је поробила и опустошила нашу земљу, налази данас смрт на пољима братске Совјетске Русије. Црвена армија на истоку и енглеска авијација на западу задају смртоносне удареце фашистима. Две велике замље налазе се у тој борби у савезу. Поред тога, у борбу су данас устали народи поробљене Европе. Све што је напредно, културно и слободољубљиво дигло се на ноге у целом свету да борбом уништи велико зло који прети човечанству. Немачка је до сада изгубила близу 100 дивизија. Под Хитлеровом ногом тло је запаљено.

Крвави непријатељ свих народа, а нарочито нас Словена, захваљујући издаји и које каквих изрода српског народа (разних Љотића, Недића, Аћимовића и других петоклонаша) прегазио је нашу земљу. Прегазио јесте, али покорио није. Никада српски народ није изгубио своју слободу на срамнији начин. Ми нисмо тако рећи ни пушке опалили, а непријатељ убија и пали, пљачка и пустоши по нашој земљи.

СРБИ И СРПКИЊЕ СЛАВНОГ ДРАГАЧЕВА!

Данас када је цео свет устао у борбу против заједничког непријатеља и када немачки фашизам дрхти од удараца, српски народ не сме изостати у тој борби. Заједно са осталим народима Југославије, заједно са народима поробљене Европе, устали су и устају Срби да са пушком у руци оперу окаљану част и извојују себи слободу. Неће Хитлеру помоћи ни Недићи ни Пећанци, као што нису помогли Љотићи, јер наш народ зна да су сви они који служе непријатељу петоклонаши — издајнице те ће и њима дати заслужену награду. Српске очи виделе су Пећанца када је 24. августа ишао у немачку команду на преговоре и продао своју старачку савест.

ДРАГАЧЕВЦИ!

Ви који сте у борби за национално ослобођење предначили у прошлости, ви сте увек волели слободу и за њу се борили, немојте овога пута изостати, не смијете дозволити да на наше блиставо Драгачево падну мрље издајства. Из ваших брда и долина ви морате протерати кукавичлук. Жигошите и презирите издајнице и плашљивце који кажу да није време и да треба чекати. „Ко каже чекати, на његова уста говори Хетлер“, поручио нам је представник Југославије са Свесловенског конгреса у Москви.

У тој борби ви морате бити сложни. Када је у питању заједничка ствар, кад је у питању слобода, нег нестане међу вама свађе и личних распри. Презрите такође и све оне који у борбу улазе раде неких себичних циљева. Данас није време да се припремају терени за посланичке мандате. Води се велика и часна борба за отаџбину и слободу, где ће доцније народ сам одлучивати о својој судбини.

ДРАГАЧЕВЦИ!

Не оклевајте ни часа и не заваривајте се лажима непријатеља и издајника српског народа. Укључите се сместа у борбу и приступајте у наше одреде, иначе ће вас петоклонашка влада мобилисати и послати на фронт против браћа Руса и против наше браће који се већ латише оружја. Не дозволимо да Хитлер изазове братско крвополиће. У тој намери никла је влада издајника Недића. Као одговор на то збијмо се око наше Партије у јединствену борбу за уништење непријатеља.

У свим крајевима наше земље већ су почеле борбе које су повели наши народноослободилачки одреди (партизани) заједно са војним четништвом. И у нашем крају дошло је ових дана до споразума између партизана и четника о вођењу заједничке борбе против окупатора и петоклонаша. Отаџбина данас позива сваког Србина да ступи у борбу. Издајцима не сме бити места међу Србима.

Драгачевци! Горе главе! У борбу, другови и браћо! Сада је куднуо час, сада се пружио прилика да покажемо да смо достојни српског имена и слободе за коју се боримо.

ЖИВЕЛА БОРБА СРПСКОГ НАРОДА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ СРБИЈЕ!
Смрт фашизму — Слобода народу!

6 септембар 1941 године
ДРАГАЧЕВО

СРЕСКО ПОВЕРЕНИШТВО
(ЗА СРЕЗ ДРАГАЧЕВСКИ)
КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ” 16

Дан касније жандарми су напустили Гучу, тако да је цело Драгачево коначно било ослобођено. Практично, слободан је био читав чачански крај ако се изузму Чачак и Горњи Милановац.

Немачке посаде су по сваку цену настојале да, ипак, „контролишу терен“. Њихове моторизоване колоне кретале су се друмовима. Тако је било и 5. септембра када је више немачких војника ишло у камиону од Брђана према Милићевцима. На месту званом Прокоп у Милићевцима сачекали су их у заседи борци Прве и Друге љубићке партизанске чете. У борби је погинуло седам војника и један немачки подофицир, док су два војника и тумач рањени. Партизани су запалили немачки камион, запленили митраљез, пиштољ и девет пушака. После тога је немачка команда из Чачка доставила Начелству среза љубићког саопштење које гласи:

„Од данас па до даље наредбе цео срез љубићки у односу према окупаторским властима налази се у изнимном — опсадном стању, а општине: љубићка, милићевачка, брђанска, прељинска и миоковачка у ратном стању”. 16а

Ова наредба штампана је и као летак, који је из авиона растуран по љубићком срезу. Ово је заиста био јединствен случај: немачка оружана сила објавила је у окупираној земљи посебан рат једном броју села!

Ни из овог периода нема сачуваних прогласа Окружног комитета КПЈ за Чачак и среских партијских руководстава.

Пред крај септембра Драгачево је имало четири партизанске чете у саставу Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“, уз Резервну вировску чету и групу бораца у доњем Драгачеву, која се припремала за одлазак међу пожешке партизане. Бранећи свој крај, оне су однеле три сјајне победе у окршају против Немаца: 12. и 13. септембра на Вироштаку код Ариља, 16. септембра на Караули (планина Јелица) и 21. септембра — када су омладинци и старији људи из Дљина, предвођени комунистима, успешно тукли немачку колону која се повлачила из Ужица и Пожеге и кроз Овчарско — кабларску клисуру одлазила према Чачку.

Ове чете још нису биле обједињене у батаљон. Међутим, у неким сачуваним документима фигурира назив Драгачевски народно-ослободилачки партизански одред. Он је 1. октобра ушао у Чачак заједно са осталим јединицама Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“, а сутрадан је конституисан као батаљон. Командант је постао Богдан Канелан, правник из Босанске крајине, а комесар Милојко Ђирјаковић, земљорадник из Вирова.

Штаб Драгачевског одреда је 1. октобра издао своје саопштење, које има облик прогласа. Саопштење је одштампано у Чачку и као плакат растурано по Драгачеву. Писао га је Милојко Ђирјаковић. Као одредница места узета је Гуча, тада седиште среза драгачевског.

**„САОПШТЕЊЕ
ШТАБА ДРАГАЧЕВСКОГ НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКОГ ПАРТИЗАН-
СКОГ ОДРЕДА**

Штаб Драгачевског Народно-ослободилачког партизанског одреда остајући доследан себи и настављајући започет посао народно-ослободилачке борбе даје ово саопштење и у атар истине објављује следеће:

Партизански одред у Драгачеву, као и у другим крајевима Србије, чије су снаге у почетку биле слабе, а данас како по броју, тако и по квалитету, наоружању и по начину његове организације и методу ратовања, представља ону снагу која је непријатељу побркала рачуне, дезорганизовала његову позадину, укочила и уништила његову ратну машину у Србији.

Партизански одреди укинули су егзистенцију општинске, полициске, жандармериске и пореске власти, — њихов рад као штетан по наш народ и државу забранили, јер је њихова служба ишла у корист непријатељу.

Партизански одреди, после овог првог успешног и по народ корисно изведеног посла, стекли су симпатије целокупног нашег родољубивог и поштеног народа. Наши су редови из дана у дан расли, његове се снаге непрекидно повећавају, али и сад расту, тако да данас партизански одреди у нашој земљи представљају једну оружану силу своје врсте изникле из редова обесправљеног и поробљеног народа, кадре да започети посао народног ослобођења за спас и срећу свога измрцвареног, опљачканог и поробљеног народа часно и поштено доврше до краја.

Нама, као и целом поштенем народу, треба светлости, знања, слободе и правде. Ми му помажемо да до тога дође, зато се несебично боримо. Старој тиранији и пљачки мора да се удари глогов колац, она се више неће и несме повратити.

Ради тога и у име светих начела позвали смо и позивамо свеколико Српство, родољубиво и поштено, да нам се придружи. Позив није остао узалудан. Нове и нове снаге пристижу свакога дана, фабрика оружја у Ужицу ради за нас пуном паром, наши вредни другови партизани у изради оружја незнају за умор. Производња је утростручена.

Наш Партизански одред позвао је нашу браћу Српско четништво из Драгачева и осталих суседних крајева на заједничку сарадњу. Позив је прихваћен и ево тога споразума:

1. Немачка и Италија, фашистички окупатори, наши су заједнички непријатељи, непријатељи српскога народа, непријатељи човечанства, непријатељи целог словенства. Борба против њих до коначног ослобођења наше земље, борба, коју су партизани почели пре три месеца наставља се и води без предаха.

2. Посебне наше спроведене организације.

а) Оставља се и признаје се потпуно самоопредељење свима, да сваки приђе оној организацији коју воли и која се њему допада. Ми се партизани ове наше речи придржавамо.

б) Допушта се и добровољан прелаз мобилисаних и уписаних из четничких у партизанске одреде и обрнуто, у свим случајевима осим случаја где би се скривала нека прљава радња и кривица у намери осујећења казне. Партизани се ове обавезе придржавају. Према томе, свакоме своме војнику партизану ми допуштамо кад год хоће, да може без икакве сметње да оде у четничке редове. На другој страни сваког ваљаног и поштеног војника из четничких редова примамо у наше редове увек кад год који несебично зато изјави жељу.

в) Функција већ укинутих власти неће се обнављати до потпуног ослобођења државе и окончања рата, и

коначно, клонити се свега онога што би годило неспоразуму и сукобу. Партизани ће се свих примљених обавеза најлојалније придржавати.

Партизани су својим грудима и мишицама кидали и искидали гвоздене ланце туђе и домаће реакције, не зато да му се окови изнова ставе, него да слободно и мирно могу као људи живети и радити. Нека се не заборави да ми будним оком пратимо шта се око нас збива, за добро враћамо боље, зло никоме не мислимо, јер зло не волимо, али га се и не плашимо.

Гуча 1. октобра 1941. год.

ШТАБ ДРАГАЧЕВСКОГ НАРОДНО-ОСЛОВОДИЛАЧКОГ ОДРЕДА.”

Споразум о коме се говори у овом саопштењу постигнут је између партизана и четника у Чачку. Постојао је, уз то, и споразум између драгачевских партизана и Јована Бојовића, команданта Јеличког четничког одреда из драгачевског села Ртара, који је сарађивао са партизанима. Са својом јединицом он је учествовао, у октобру у борбама на Краљеву, где је погинуо под неразјашњеним околностима. Неке индиције постоје да је убијен у току борбе с леђа, од оних људи у свом одреду које је предводио његов заменик Милоје Мојсиловић, отворени сарадник окупатора, инспиратор и непосредни организатор крвавих четничких злочина за време и после прве непријатељске офанзиве крајем новембра и почетком децембра 1941. године.

Из августовских и септембарских дана 1941. године није сачуван ни један проглас среских партијских руководства из Љубићког, таковског и трнавског среза. Нема ни прогласа Окружног комитета КПЈ, којих је сигурно било.

НАРЕДБЕ КОМАНДИ МЕСТА

После ослобођења Гуче, у овом месту формиране су, на основу споразума, среске команде места: партизанска и четничка. Слично је учињено и после ослобођења Горњег Милановца, 28. септембра, након борби у којима су учествовали таковски и љубићки партизани,

заједно са делом четника. У оба места издаване су наредбе којима је регулисан начин живота грађана не само у два градића, већ и у срезовима. Обезбеђено је да раде пекаре, трговинске радње, занатлијске радионице и кафане. Грађанима је гарантована сигурност.

У Чачку се још задржавао 749. пук 717. немачке пешадијске дивизије, који је имао око 1.500 војника, добро наоружаних. Немци су располагали и топовима, минобацачима и тенковима. У граду се налазило и неколико стотина жандарма и осталих квислинга, који су се сакупили из читавог округа.

Ипак, под притиском устаничких снага Немци су у рано јутро 1. октобра напустили Чачак, у који су ушле јединице Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“ и четници, чију је главнину сачињавао Јелички четнички одред под командом Јована Бојовића. Тај први дан у слободном Чачку протекао је у настојањима да се изгледе неспоразуми између партизанских и четничких снага. Постигнут је и одговарајући споразум, на основу кога је 2. октобра образована двојна команда места: партизанска и четничка. Њен делокруг надлежности био је ограничен на два среза: љубићки и трнавски. За партизанског команданта Команде места постављен је Миленко Никшић, трговац и члан КПЈ, а за четничког — капетан Богдан Марјановић. Седиште Команде места било је у згради до хотела „Русија“. Чувале су га двојне страже: по један партизан и четник.

Команда места је 2. октобра издала и своју прву наредбу, коју је народу саопштио добошар читајући је на улицама. Куцана је на писахој машини. Наредба гласи:

„НА ЗНАЊЕ

Образована је Команда места Чачак. Команда се налази привремено у згради Градског поглаварства.

Нико нема право да лишава слободе без писменог одобрења Команде места, изузев за кривична дела утврђена на лицу места од стране патрола Одред командне места.

Сва она лица која не припадају ни једној борачкој јединици Југословенске војске или Партизанских одреда, а имају код себе оружје, имају да га предају у Команди места данас до мрака.

Забрањујем самовољно луњање наоружаних лица кроз варош.

У Команди места заседаће Преки суд и сви случајеви самовоље биће истребљени из корена. Скрећем сваком пажњу да је ратно стање и да нећу жалити да применим строге одредбе Војно-кривичног закона.

2. октобра 1941.
Чачак

КОМАНДА МЕСТА
капетан Богдан Марјановић
Миленко Никшић” 16

Наредног дана већ је штампана наредба Команде места, којом се уређују односи у граду, али и у два среза: љубићком и трнавском. Посебно се наглашава да ће онај ко прекрши наредбу бити кажњен „по кратком поступку“. У потпису су имена Богдана Марјановића и Миленка Никшића:

**„Н А Р Е Д Б А
КОМАНДА МЕСТА**

1) Наредује се поштовање личне и имовине безбедности у смислу постојећих закона. Лица која противно поступе биће сместа ухапшена и предата преком суду ради суђења по кратком поступку.

2) Нико не може бити лишено слободе нити разоружан без писменог налога Команде места. Команда места ће наређивати како хапшења тако и конфисковања имовине.

На основу потернице издате за појединим лицима која су пријављена ради службе непријатељским окупаторским властима пронађено лице биће одмах од надлежних органа лишено слободе и спроведено Команди места односно суду који је за та дела одређен.

3) Позивају се сопственици радњи да исте још у току дана отворе и продуже нормалан рад.

Новчани оптицај остаје као и до сада до даљег наређења.

4) Наредује се грађанству да сваки своје двориште, као и улице испред свога стана и радње одмах очисте, у колико то сами не могу помоћиће радне партије које је формирала Партизанска Партија.

5) Слобода кретања у вароши до даљег наређења биће од 5 часова ујутру до 21 часова увече.

Радње могу бити отворене пре подне од 7 до 12 часова а поподне од 15 до 19 часова.

Кафане и крчме могу бити отворене од 5 до 20.30 часова.

Хотели и преноћишта у свако доба дана и ноћи.

6) Полициску службу у граду вршиће страже при Команди места које ће имати службену ознаку.

7) Сваки који ово наређење прекрши биће кажњен по кратком поступку.

3. октобра 1941.

Чачак

КОМАНДА МЕСТА
капетан Богдан Марјановић
Миленко Никшић” 18

Наредбе су издаване и наредних дана, али нису сачуване. Сачувана је „Наредба број 2“ од 13. октобра, у којој се такође регулише нормалан живот и рад, посебно у граду, али и упозоравају грађанство и војска да се придржавају наредби, огласа и објава „издатих од ове команде“, јер „непознавање неће никога оправдати и извинити“. Штампана је у Чачку у већем броју примерака. Она гласи:

„Н А Р Е Д Б А Б Р О Ј 2

1) Казниће С М Р Ћ У на лицу места свако оно лице, које убудуће у ма ком циљу на ослобођеној територији:

а) кида жицу или квари телеграфско-телефонске линије,

б) које квари железничке стројеве и објекте на њима,

в) које стоји у ма каквој вези са непријатељем или му ма у чему помаже.

2) Позивају се сва лица код којих се налазе туђи радио апарати и туђа покретна имовина сваке врсте, да исте одмах, а најдаље у року од 2 дана по обнародовању ове наредбе, пријаве овој команди, јер ће у противном кривично одговарати.

3) Дешава се да поједини представници четничког и партизанског одреда мобилишу људство, стоку, велосипеди, сточна и механичка возила (кола, аутомобиле, мотоцикле) без обзира да ли она прападају дотичним организацијама или не. Како овакав поступак није у духу постигнутог споразума између поменутих организација, то се НАРЕЂУЈЕ: ДА СЕ СВА МОБИЛИСАНА ИЛИ ОДУЗЕТА (РЕКВИРИРАНА) СТОКА, ВЕЛОСИПЕДИ, СТОЧНА И МЕХАНИЧКА ВОЗИЛА КАО И ЉУДСТВО, ОДМАХ ВРАТЕ СОПСТВЕНИЦИМА, ОДНОСНО ЊИХОВИМ ОРГАНИЗАЦИЈАМА, БЕЗ ОБЗИРА ГДЕ СЕ САДА НАЛАЗЕ. ЗА НЕИЗВРШЕЊЕ ОВОГА КРИВИМА ЋЕ СЕ СУДИТИ ПО КРАТКОМ ПОСТУПКУ.

4) Исто тако утврђено је, да поједини представници четничких и партизанских организација насилним путем и претњама уписују поједина лица у своје организације т. ј. без икаквог слободног опредељивања. Пошто је овакав рад противан духу обостраног споразума, то ће се у будуће за овакве поступке са кривцима најстрожије поступити.

СВА ЛИЦА, КОЈА СУ ПРИСИЛНО УПИСАНА, НЕКА СЕ ОДМАХ ИЗЈАСНЕ КОЈОЈ ОРГАНИЗАЦИЈИ ЖЕЛЕ ДА ПРИПАДАЈУ И НЕКА СЕ ВРАТЕ ОРГАНИЗАЦИЈИ ЗА КОЈУ СЕ СЛОБОДНО САМА ОПРЕДЕЛЕ.

5) Примећено је да поједини припадници четничких и партизанских организација, као и лица ван њих, троше муницију и разни други експлозивни материјал у шенлучењу и без икакве потребе. Како смо за сада у овом материјалу оскудни, то ће сваки који се убудуће огрешти о ову наредбу бити најстрожије кажњен по Војно кривичном закону.

6) Још један пут се саопштава грађанству: да је сваки претрес станова и лишавање слободе најстрожије забрањен без писменог налога ове команде, сем изузетних случајева када се ово врши на лицу места у интересу јавног реда и поретка. Исто тако, ако се поједина лица буду лишавала слободе без налога ове команде т. ј. одбора за петоколонце, такође ће постојати писмени налог за хапшење издат од стране овога одбора.

7) Ова команда има података, да поједина лица и на даље на своју руку одузимају неким власницима робу, артикле хране, обућу итд.

ОВАКВО ОДУЗИМАЊЕ — РЕКВИЗИЦИЈА СТВАРИ У БУДУЋЕ СЕ НАЈСТРОЖИЈЕ ЗАБРАЊУЈЕ И НЕЋЕ СЕ ПРИЗНАВАТИ ОД СТРАНЕ ОВЕ КОМАНДЕ ПРИЧИЊЕНА ШТЕТА СОПСТВЕНИЦИМА, А СА ИЗГРЕДНИЦИМА КОЈИ ОВО ЧИНЕ НАЈСТРОЖИЈЕ ЋЕ СЕ ПОСТУПИТИ.

8) Поред тога примећено је да су поједини четници и партизани насилним путем одузимали оружје од појединаца, припадника тих организација. Како је ово противно духу споразума то се сво оружје, одузето на овај начин мора вратити власницима.

СКРЕЋЕ СЕ ПАЖЊА СВИМА И СВАКОМЕ, ДА СЕ УПОЗНАЈУ СА САДРЖИНОМ НАРЕДАБА, ОГЛАСА, ОБЈАВА ИЗДАТИХ ОД ОВЕ КОМАНДЕ И ДА ИХ СЕ У СВЕМУ ПРИДРЖАВАЈУ, ЈЕР НЕПОЗНАВАЊЕ НЕЋЕ НИКОГА ОПРАВДАТИ И ИЗВИНИТИ.

КОМАНДА МЕСТА
13 октобра 1941 год.
у Чачку

КОМАНДАНТИ:
капетан I класе
Богдан Марјановић
Миленко Никшић” 20

Из тог периода није сачувана ни једна наредба Команде места у Горњем Милановцу.

После сукоба са четницима првих дана новембра, Команда места у Чачку постала је само партизанска. Слично је било и у Гучи и Горњем Милановцу. Издаване су углавном „типске“ наредбе. Сачувана је Наредба бр. 2 Команде места у Чачку од 10. новембра, из чега произилази да је постојала и Наредба број 1. Пет дана касније Команда места у Гучи издала је такође две наредбе, које су сачуване. Наредба бр. 2 истоветна је са Наредбом бр. 2 Команде места у Чачку, сем што се посебно наглашава одакле је која команда. Произилази да је и Наредба бр. 1. била истоветна за Чачак и Гучу, а највероватније и за Горњи Милановац. Све те наредбе су штампане у Чачку. Потписали су их команданти (Миленко Никшић у Чачку, односно Раде Прелић у Гучи). Ево Наредбе бр. 1 од 15. новембра у Гучи, односно 10. новембра у Чачку:

**„НАРЕДБА
бр. 1**

1) Наређује се свим лицима која нису обвезници Народно-Ослободилачких Партизанских Одред, да у року од 48 часова предаду овој команди сво оружје, муницију и експлозиве.

После одређеног времена код кога се пронађе биће кажњен, јер је оружје потребно за борбу против окупатора и издајника српског народа.

2) Они који желе да наставе борбу против окупатора и издајника српског народа, нека одмах ступе у редове Народно-Ослободилачких Партизанских Одред.

3) Сви припадници Народно-Ослободилачких Партизанских Одред који се не налазе у својим јединицама да се одмах пријаве са свом ратном спремом коју су од истих примили. У противном судиће му се за дезертерство.

15 новембра 1941 године

Из канцеларије Команде места у Гучи.

КОМАНДАНТ,
Р. П Р Е Л И Ћ²¹

Друга наредба гласи:

**„КОМАНДА МЕСТА
ЧАЧАК**

НАРЕДБА БР. 2

1) Позивају се сва мушка лица из Чачка од 18 до 50 година старости који су се иселили из града да се одмах врате својим кућама у Чачак и претходно пријаве овој Команди.

2) Сопственици свих трговачких и занатлијских радњи као и других локала да одмах отворе своје радње и радионице.

За неизвршење ове наредбе, поред редовне казне, казниће се сваки строго и новчано у корист ФОНДА НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКОГ ОДВОРА.

Чачак, 10 новембар 1941 г.

КОМАНДАНТ МЕСТА,
М. НИКШИЋ²²

Обе ове наредбе су штампане у Чачку у већем броју примерака. Постављене су на раскршћима улица и јавним објектима у

Чачку и Гучи. Сигурно — и у Горњем Милановцу, где се на челу партизанске Команде места налазио Богдан Оклобџија.

Партизанске команде места издале су и низ других наредби, огласа, обавештења, и циркулара, али ови документи или нису сачувани или још нису пронађени. Наредбама су се обраћале грађанству и војницима и команде позадине у Прељини, Доњој Трелчи, Самали (у току опсаде Краљева), Заблаћу и другим местима. Инсистирало је, уз наглашавање репресивних мера за случај да се оне не поштују, на реду и миру, на чувању и одржавању јавних објеката и имовине.

ПРОГРАМСКИ ТЕКСТОВИ ИЗ ПАРТИЗАНСКЕ ШТАМПЕ

После ослобођења Гуче, 7. септембра, интензивирао је политички рад у Драгачеву. Оснажен је АГИТАТОР Среског комитета КПЈ и среске Команде места, који је, уз умножавање летака и радио — вести, почео да издаје, на шапирографу, лист „Вести“, са актуелним информацијама са фронта широм Европе и вестима са бојишта у западној Србији. Међутим, ни један број овог листа није сачуван.

Пошто су располагали са савременијом техником, штабови јединица и команде у Горњем Милановцу и Чачку штампали су посебне листове.

„Реч народа“, „лист народно-ослободилачке војске среза таковског“, како пише у заглављу, штампан је 1. октобра у Горњем Милановцу. Осим других, донео је и чланак „Ко смо ми?“, који је програмског карактера и у коме се износе циљеви народне војске у борби против окупатора и издајника народа:

„Питање просто, а сваки добар син српског народа зна прави одговор. Када би требало да употребимо што мање речи, тада би нам било довољно свега две речи: Ми смо народна војска. Како се и када она појавила, шта она ради и шта су све њени задаци? На то одговорити, треба заиста и усмено и писмено износити њене историје и њене задатке. Када је реч о историји народне војске ми, народни војници не мислимо на историју оне војске богато плаћених генерала, а у тешким часовима народа од њих изданих и проданих. Не, ми мислимо на војску без тих и таквих генерала, на војску коју воде прави синови народа и без чина и без плате па често и без захвалности, а увек праћени мржњом свих оних чији интереси нису једнаки са интересима народа већ исти, или слични са свима оним који су противу народа. Наш народ имао је више пута такву војску. Ко зна ону народну песму: „Ту кнезови нису ради кавзи, нит' су ради Турци изјелице, ал' је рада сиротиња раја, која глобе плаћати не може“. Или ону другу: „Аргатовах три године дана, не зарадих паре ни динара, ни на ноге лагане опанке... Узех будак — одох у хајдуке“... и још много других, тај зна и све моменте стварања и постојања народне војске. Данашња народна војска иста је као и оне раније. Улазак народног непријатеља у нашу земљу показао је нашем народу колико је се осилила сва она олош и то је, не бирајући средства, засела на грбачу нашега

народа. Чим је немачка фашистичка банда решила да изврши напад на нашу државу, на наш народ и његову имовину, издајници и бедници почели су да јавно откривају своје лице. Док су за минулих 20 година кришом продавали непријатељу све што му је затребало, па и војничке планове одбране земље, дотле су, у току неколико дана жалоснога рата, упели све силе да униште оне који су знали да ће бити идеални војници. Али, као што Турци нису могли побити све Србе да не дигну устанак, тако ни они нису могли уништити све Србе. Удружили су се јавно са немачком војском и размислили по земљи Србиновој да жаре — пале, пребијају и убијају. Па ипак Срби су се дигли на устанак. Дигли су се управо њени најбољи синови. Пошли су са пушком у руци сви они који беху гоњени и убијани због своје идеје, због свог уверења да у комунизму лежи спас народу, пошли су сви они који у свом родољубљу нису могли да пођу за издајом а нису били комунисти, једном речју пошао је поштен Србин, који је више волео бити гробом но робом. Ето, то је кратка историја народне војске па и ове која је ослободила град Горњи Милановац. На Петровдан у јутро развијен је барјак и позвани Срби на окуп и борбу за слободу. Пошло их је мало, веома мало, бар у нашем срезу. Непријатељ народа говори о лудости. Назвали су нас бандитима, разбојницима, лоповима и чим не. Причали су о нашим покољима и кукавичлуку, а дрхтали су од нас и дочекали су да се пред нама скрију у мишије рупе дубоко посрамљени, јер се ничим не може да сакрије наша ничим неупрљана борба за слободу свога народа па и града Горњег Милановца. Ни једна кућа, ни једно разбојништво, ни једна ружна реч са усана народне војске партизана, али доста њене крви и неизмерно љубави за слободу свог народа, па и вас Милановчана. Ми смо убијали, али само оне који су нам народ тлачили и убијали. Њима смо све узимали јер је узето својина нашега народа а ми смо народна војска. Ми смо рушили возове, мостове и друмове јер је њима ишао народни злотвор да уништи наш народ. А да нисмо тако радили да ли би Милановац био слободан? Не, Милановац не би био слободан. У њему би се и даље убијали најбољи синови нашега народа као што су убијени Милош, Радомир, Средоје, Љубомир, Чедомир и многи други. Паљене би биле куће као што су гореле куће наших другова. Милановчани би и даље гладовали да би се бесни фашистички пси добро хранили. Да, тако би то било да у партизанским четама није данас доста Срба, најбољих синова нашег народа. Голи и боси, гладни и жедни, млади партизани пошли су од села до села, од куће до куће, и будили српски народ, звали га у бој за слободу и част свог народа и свог српског имена. И за три месеца тешког пута, хладних и непроспаваних ноћи, без простирке и покривача, пробудили су их доста. Данас се у нашем срезу налази већ хиљаду партизана сврстаних у један бојни ред, ред који се неће лако заљуљати ма какав непријатељ био. Неће се заљуљати, јер међу њима нема издајника и плаћених генерала, неће се заљуљати јер они знају да су ослободили овај срез од душмана. А шта је њихов даљи задатак? Очувати ослобођено и даље гонити непријатеља све док и последњи не буде уништен. И даље биће прави народни војник — партизан који не зна за страх, који главу даје — слободу не даје. Стога ће партизани продужити и даље да буде свој народ, док сви не буду сврстани у један ред. Ни један прави Србин не сме остати ван заставе слободе. То ми желимо, то је наш задатак. Сложити све Србе у борби против немачког фашизма и свих издајника нашег народа. Уништити непријатеља и издајника у корену — то хоће и желе сви партизани.

Ето ко смо ми и шта хоћемо".²³

У слободном Чачку штампано је пет бројева „Новости“, листа „Штаба народно — ослободилачког (партизанског) одреда „Др Драгиша Мишовић“. У првом броју је проглас штаба овог одреда, у коме се даје преглед развоја партизанског покрета, не само у чачанском крају, већ и знатно шире — у читавој земљи:

„СРПСКИ НАРОДЕ!

Три месеца херојске борбе наших храбрих и неустрашивих партизанских одреда које је организовала К.П.Ј., показале су да је К. П. имала право када је повела немилосрдну борбу за уништење крвавих фашистичких зверова и њихових слугу, народних издајца. Наше борбе су доказале да је за борбу било време, упркос онима који су говорили: „Чекајте, још није време, још није куцнуо час“.

Почели смо од најситнијих саботажа и рушења свега што је служило непријатељу и његовим слугама, народним издајцима. Прешли смо затим на убијање немачких фашиста и заробљавање са пленом, кога су они пљачкали од нашег народа. Тако смо дошли данас до великог народног устанка, који све више и више букти у читавој Србији и Југославији, народног устанка пред којим дрхте Хитлерови разбојнички бандити. У нашој светој ослободилачкој борби у коју су прво ступили комунисти, а затим остали прави родољуби наше земље, имали смо великих тешкоћа и препрека. Али упркос свих препрека, ми смо успели да од малих десетина и чета створимо данас моћне батаљоне и пукове. Успели смо да створимо велики народноослободилачки одред са огромном моралном снагом. Успели смо да створимо силу и снагу, пред којом ће прснути у прах и пепео не само Хитлерови фашистички зверови, већ и све народне издајце, који послужише окупатору у борби против свог сопственог народа.

У овој народно-ослободилачкој борби учествују и они официри и подофицири из војно четничких организација Драже Михаиловића који се не хтедоше предати окупатору, већ су отишли у шуму и позвали народ у борбу за протеривање овог крвавог злочинца. Наши партизански одреди су свим силама настојали да свуда где има наше браће Срба у Дражиним организацијама, ступе раме уз раме у борбу против непријатеља. Наши партизани и поштени четници знају да ми данас водимо непомирљиву борбу до уништења немачког окупатора у нашој земљи и до његовог протеривања ван границе наше земље. Они знају да ми исто тако водимо борбу и противу њихових слугу, наших народних издајца, који срамно и на коленима служе народном поробљавању. Зато наши партизани иду раме уз раме са песмом на уснама у борбу са четницима, који се исто тако боре против нашег заједничког непријатеља. Зато у борби и имамо успеха, јер заузимамо место по место, крај по крај. Ми ћемо и даље настојати да наш пријатељски однос продубимо све више и више са организацијом четника из Равне Горе, и нећемо допустити да се у наше редове увуче ниједан петоколонаш и народни непријатељ, који би желео братоубилачку борбу између нас.

Морали смо водити борбу из наших шума и планина, из наших села и заселака. Наша браћа сељаци дали су нам пуну подршку у непоштедној борби за уништење и протеривање окупатора из наше домовине. Заузимали смо од непријатеља најпре општине, а затим читаве срезове и среска места. А ми данас држимо у нашим рукама низ ослобођених крајева и градова у којима се вије застава слободе. Они говоре о напору и несаломљивој вољи наших партизанских одреда, наших другова народних хероја, који повратише част и славу својега народу. Ми смо показали целом свету да је Словенство неуништиво, да у нашим срцима живи дух наших очева и дедова, и да Србин није никада хтео бити робом, па ни данас. Наши успеси у овој борби су извојевани зато што се у нашим редовима не налазе разни генерали, петоколонаши и друге народне издајце, у нашим редовима се не налазе пљачкаши, разбојници и други, већ најбољи синови нашег народа, борци који су своје животе давали и у свим досадашњим борбама које је радни народ водио за бољи живот, за срећну будућност.

Никада српски народ није стајао овако чврсто као један човек у густим редовима наших народно-ослободилачких одреда. Никада није био спремнији да се бори до последњег друга за остварење својих циљева, не жалећи жртава и не презајући ни од какве опасности. Тај дух, тај елан, могао је добити само зато, јер је уверен у своје другове који воде ову народно-ослободилачку борбу, да они неће стати на пола пута, већ да ће борбу водити до краја.

Поред борбе коју води српски народ, воде је и наши братски народи Југославије. Њу воде наша браћа Хрвати, Црногорци, Словенци и други, који неће да трпе наметнуте им окупаторе и њихове слуге. Ослободилачку борбу воде сви поробљени народи Европе, који стењу под јармом и деспотизмом катлеризма. Ми поздрављамо борбу наше браће и дајемо им руку, да заједно, као брат с братом, друг с другом, заједничким снагама оборимо заједничког непријатеља. Но ми не смемо исто тако да заборавимо да је најважнији разлог што ми успешно чистимо дивље хорде непријатеља из наше земље у томе, што најглавније ударце, смртне ударце задају непријатељу наша братска Русија, велики и непобедив Савез Совјетских Социјалистичких Република. Нашу борбу омогућују велики народи Енглеске и Америке, чврсти савез Русије, Енглеске и Америке, који се зарекоше да ће водити борбу до коначног слома фашизма. У партизанским ослободилачким одредима се налази велики број омладине. Омладина је на позив К. П. и свога Савеза Ком. Омл. СКОЈ-а се сврстала у редове бораца за слободу свога народа. Она је показала и овога пута да она није изневерила свој народ, већ је у првим редовима пошла напред не жалећи своје младе животе, када су у питању слобода свог народа, срећнији и бољи живот свих младих. Хиљаде и стотине хиљада младих комуниста и свих младих родољуба ступају у нашу борбу, и својим примерним пожртвовањем, по угледу на омладину Совјетског Савеза, заслужују да цео свет широм штампе и радија говори о њиховим јунаштвима и херојству у борби за слободу.

Ниједна борба, па ни ова, није могла проћи без жртава. И у овој нашој борби пали су многи народни синови, наши другови, борци и хероји, који нису знали за страх и препреке. Имена ових народних бораца биће урезана као живи спомен у срцима целог народа, који ће показивати пут којим се иде за остварење народних идеала! Наш народ је показао и овог пута да се не плаши жртава, да их неће жалити већ да ће их славити!

Другови партизани,

Ви сте до сада доказали да сте спремни да по најгорем времену, често без довољно хране и одећа, у најтежим часовима будете чврсти и јаки. Ви сте својим радом, својим моралом задобили љубав читавог нашег народа. Вашом храброшћу и јунаштвом, духом који у вама бије, ви сте показали целом свету, да ће под нашим чврстим ударцима прснути тешки оков кога нам наметнуше издајнице. Прошли сте кроз кишу куршума и граната, али нисте клонули духом, већ сте ишли напред! Покажите и данас своју спремност, чврстину и одлучност! Зарекните се да нећете стати на пола пута, већ да ћете ићи до краја! Не штедите ваше животе данас још више него раније, до уништења и последњег фашистичког бандита, до последњег народног издајнице. Дигнимо, другови, главу горе, и покажимо да у нама живи дух слободе, да у нама живи светла успомена палих другова, и истрајмо у овој борби до њенога завршетка, до наше победе!

ДА ЖИВИ НАША СВЕТА НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКА БОРБА!

ДА ЖИВЕ НАШИ ХЕРОЈИ, НАРОДНИ БОРЦИ НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКИХ ОДРЕДА!

ДА ЖИВИ ЗАЈЕДНИЧКА БОРБА ПАРТИЗАНА И НАШЕ БРАЋЕ ПОШТЕНИХ ЧЕТНИКА!

ДА ЖИВИ К. П. Ј.

Живео народно-ослободилачки фронт омладине у борби за национално ослобођење!

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Штаб народно-ослободилачког
(партизанског) одреда
„Др. ДРАГИША МИШОВИЋ“
за Округ чачански“²⁴

У овом броју је и позив девојкама да учествују у акцијама које су окренуте борби за слободу:

**„ДРУГАРИЦЕ,
ПОМОЗИМО СВОЈИМ ДРУГОВИМА!**

У својој јуначкој и непомирљивој борби за бољи живот нас свих, за ослобођење од окупаторских окова, за уништење, фашизма, под којим грца готово читава Европа, боре се наши другови, најбољи синови нашег народа, не презајући ни од чега, не презајући ни од саме смрти. Свакога дана они су све ближе победи, тој тако жељеној слободи, која ће једнога дана засијати и огрејати све оне који су се мрзли по тамницама под чизмом нашег угњетача, окупатора. Они се боре схватајући да ропским животом нећемо да живимо. Они се боре на дивљење целог цивилизованог света, они се боре у заједници са друговима из Црвене армије и савезницима из Енглеске. Неки од њих умиру не жалећи своје животе, не дочекавши плодове своје борбе — дан коначне победе. Умиру у борби за нас... за све нас!

А ми? Смемо ли ми, у позадини тога фронта који бесни, остати неактивни, остати мирно, скрштених руку како они гину, како пропадају — а не помоћи им? Зар смемо? Ми, девојке, њихове другарице? Не смемо, јер им можемо помоћи, завити рану на месту где је далетело непријатељско таче у намери да нам друга пошаље у смрт, урадити топао цемпер да чува јуначке груди нашега борца, који се бори по киши и снегу, који ноћива на влажној земљи, међу дрвећем високих планина, где ни сунце никада не завири.

Другарице, свест о дужности и љубави према слободи, не дозвољава нам да само посматрамо догађаје који се око нас збивају. Будућност ће бити наша само онда, ако сви заједнички будемо учествовали у борби коју су започели и коју воде наши другови! Не дозволимо да нас прегазе догађаји и да се једнога дана застидимо због своје неактивности пред величином времена које долази! Схватимо правилно данашњицу — наша је борба велика — а исход њен је — победа“.²⁵

У првом броју „Новости“ форму и садржај прогласа има и текст „Смрт петоколонашима — одмазда народа“. Роварење петоколонашких и издајничких елемената и на ослобођеној територији захтевало је упозорења овакве врсте. Тачно се констатује да је обрачун са издајницима и петоколонашима исто толико значајан колико и ширење и одбрана слободне територије:

„СМРТ ПЕТОКОЛОНАШИМА — ОДМАЗДА НАРОДА

За пету колону може се рећи да је верно оличење фашистичке подлости и трулости државног организма, сада већ пропалих држава Европе. Та смрдљива биљка немачког империјализма лако је нашла плодно тле у бившој Југославији. Дух капитулације и издаје владао је у водећим круговима државе. Једини носилац здравог националног осећања био је, као и увек, народ, који је тиме, а и дотадашњом борбом, увек подвлачио да је он нешто битно различито од својих влада.

Видели смо како је пропала Југославија и како су поробљени њени слободољубиви народи. И знамо коме и чему имамо да захвалимо за то.

Под окупаторском чизмом још се боље видело ко коме служи. Све издајнице и чанколизи одмах су се прилепили уз скуте окупатора, не би ли се и за њих нашла која мрвица са богате трпезе. А дотле се народ пљачкао. Палила се села и куће, а народ је био у масама стрељан, само зато што није волео непријатеља.

Када је братски Совјетски Савез повео борбу за одбрану своје слободе, која је била угрожена нападом фашистичких варвара — српски народ је то сматрао покличом и позивом као и могућношћу на устанак за национално ослобођење, али сада вођен не од петоколонашких генерала и других подлих издајница, већ и од правих својих синова, који су сматрали да им је права и света дужност да поврате слободу и част српском народу. У читавој Србији и Југославији диже се народ да збаци мрски јарам ропства. Гину најбољи синови народа у пламеној жудњи за слободом.

Немоћан да својим окупаторским снагама задржи снажан вал народног ослобођења, непријатељу су опет добро дошле издајнице народа да помоћу њих сломи његову јединствену борбу. Но народ је тачно оценио и прозreo праву улогу Недића, Љотића, Пећанца и компаније. Непријатељ је, мада је избацио све адуте с којима је рачунао, и надаље подао и вешт. У новоствореној ситуацији пета колона се брзо снашла. Умела је на себе да узме маску најдоследнијег патриотизма и да тако, иза сигурног заклона, опет врши своју, за народ убилачку, работу.

Борба против издајника и петоколонаша наставља се у исти ред као и борба против окупатора. Зла која је народ претрпео издајничким радом петоколонаша су неизмерна, зато и борба против њих мора бити непомирљива.

Сам Чачак такође, за сву своју несрећу и погибију својих најбољих синова има да захвали петоколонашима и домаћим издајцима, слугама најгорих режима, па на крају и окупаторима. До малопре је Чачак дрхтао у страху од терора окупатора и његових кучића, чачанских љотићеваца, агената и још понекога. Изгубили су животе и неколико најбољих омладинаца само зато што нису могли трпети да се по чачанским улицама шепуре гадови.

И сада када је час плаћања, сваки онај који се ставља у одбрану тих гадова изједначује се са њима. „Милосрдан“ може да буде само онај који се у ствари не бори и који није претрпео никаквих жртава. А зар је таквима место у редовима народних бораца?

У свим ослобођеним местима заводе се народни судови за петоколонаше. Ти судови знаће да пруже задовољење народу, а, што је најглавније, својом бескомпромисном борбом у истребљењу пете колоне помоћи ће и олакшати народно-ослободилачку борбу. МИЛОСТ ЗНАЧИ ИЗДАЈУ!“²⁸

У слободном Чачку, одмах по ослобођењу формиран је Градски народноослободилачки одбор. У Горњем Милановцу такође. У Гучи је постојао и Срески НОО. Народноослободилачки одбори формирани су по општинама и неким селима, где су били легитимни носиоци револуционарне власти. Заједно са командама места, они су мобилисали нове борце за јединице, организовали снабдевање грађанства и јединица на фронту, рад привредних предузећа и радионица. Девиза је била „Све за фронт“, уједно и „Сви на фронт“. О задацима НОО писао је лист „Новости“ у свом броју од 18. октобра 1941. године:

„После ослобођења Чачка и образовања Народно-ослободилачког одбора, те нове градске управе, пред Одбор, пред све нас, поставља се хитно решење многих животних питања. Окупатори су нашу имовину опљачкали и великим делом уништили, а борба са њима захтевала је често до наш народ уништава своју сопствену имовину, као што су то нпр. пресецање саобраћајних веза и остала саботажа. Пред Одбор се поставља велики, тежак и одговоран задатак: решење свих градских питања, у првом реду питање спасавања сиротиње од глади и зиме, од чега ће у многome зависити и успех наше ослободилачке борбе. Наши партизански и четнички одреди настављају јуначку борбу против окупатора и ослобађају комад по комад српске земље. Они на фронту, са пушком у руци, а Народно-ослободилачки одбор у упорном раду на реша-

вању свих народних потреба, ослободиће српски народ из ропства и радити на организацији његовог друштвеног живота. Нахранити гладне, огрејати прозебле, осигурати кров над главом — то је најпречи задатак Одбора у садашњем тренутку. Јасно је да је под данашњим условима тај задатак тежак, и многи ће запитати, постоји ли уопште и где се могу наћи средства за њихово остварење. Понављамо: задатак је тежак, али није нерешив. Ми имамо, мада много оштећену, државну имовину; извршиће се реквизирање „Призада“, електричне централе, секвестираће се стовариште дрва код касарне и на неким другим местима и дати сиротињи бесплатно, онима који имају извесне приходе у пола цене, а богатима по пијачној цени. Са овим средствима могло би се решити питање градске сиротиње и давање плата оним радницима и чиновницима који нису на фронту, али су се ставили на расположење народној борби за друге послове. Питање кирије и сва остала питања најбоље ће се решити ако богатији слојеви буду сносили већи део терета народне борбе, њиховим опорезивањем и финансијском помоћу. Жито и остале намирнице, које би се добављале овим начином, разделиће се становништву по праведним ценама, а најсиромашнијима даће се хлеб бесплатно. Потребно је такође пописивање свих залиха жита и осталог, а скривање и нагомилавање намирница у циљу шпекулације не може се сматрати другачије него као петоколонаштво и издаја, јер ко хоће данас да се богати када народ води своју крваву борбу за слободу, не разликује се нимало од оних против којих се боримо. Ко зна који је то већ пут како српски народ спасава своју слободу од освајачких хорди; као и увек, он ће је и данас спасти, и осигурати за вечита времена. У садашњем тренутку за то је потребан велики и јединствен напор свих нас.“²⁷

АПЕЛИ И ПОЗИВИ

Један од најважнијих задатака Градског народноослободилачког одбора у Чачку био је да се обезбеде услови за збрињавање градске сиротиње и бројних избеглица, уз изгнанике из Словеније. Недостало је хране, одеће и обуће.

Нарочито је било важно обезбедити животне намирнице, тим пре што се и зима приближавала, а у Народној кухињи требало је припремати све више obroка. Посебна секција Градског народноослободилачког одбора и Одбор Народне кухиње су се, због тога, обратили претпоследњег дана октобра народу исписујући веома драматичан апел, који је штампан и у већем броју примерака подељен по Чачку или налепљен по зградама градских улица:

„СРБИНЕ И БРАТЕ

Зима иде као оштра сабља. Неволје се приближују све ближе и ближе. Пун је Град невољних, — без хране, без огрева и без топлог одела. Помози браћу своју. Твоја помоћ донеће спас многим. Помози од срца. Разгреј твојим милосрђем љубав код невољних. Умири твојим даром савест твоју и буди уверен да ће твој дар бити памћен захвалношћу невољних. Спасење наше браће зависи од твога милосрђа. — Дао си за Смедерево, дао си за Битољ, зар ти сада није дужност да за своје грађане у Чачку даш много више?

Са овим те Србине и Српкиње позивамо да својим прилогом у новцу и натура, преко Народне кухиње у Чачку помогнеш невољнима. СА ОВИМ АПЕЛОМ ШАЉЕМО ТИ ДВА ЧЛАНА НАРОДНЕ КУХИЊЕ ДА ПРИМЕ ПОМОЋ.

Не оклевај. Свако задоцњење донеће штете и теби и невољним.

УСТАНИЧКИ ПРОГЛАСИ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ ТОКОМ 1941. ГОДИНЕ

ПОТРЕБНА ЈЕ ОБИЛНА ПОМОЋ. НЕ ПРАВИ РАЧУНИЦУ НА НЕВОЉАМА ТВОЈИХ ГРАЂАНА. НЕ ЗАБОРАВИ ДА СУ: БЛАЖЕНИ МИЛОСТИВИ ЈЕР ЋЕ ТАКВИ БИТИ ПОМИЛОВАНИ.

30. октобра 1941 год. Чачак

ОДБОР НАРОДНЕ КУХИЊЕ У ЧАЧКУ“²⁸

Одређени ефекти су постигнути. Али, потребе су огромно нарастале. Јер, и борцима на фронту требало је све више топлог веша, осталих одевних предмета, па хране. Органи народне револуционарне власти позивали су и штабове партизанских јединица да се посебним прогласима обратe народу и потврде како је све што се ради подређено борби за слободу. Проглашена је, у условима напада четника на партизанске јединице у овом делу Србије, „Недеља — све за фронт“. О томе су штампани посебни леци, највероватније истоветне садржине, попут овог који је потписао штаб Таковског батаљона Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“:

„НЕДЕЉА — СВЕ ЗА ФРОНТ

Штаб таковског батаљона народно-ослободилачког партизанског одреда „Др. Драгиша Мишовић“ означаио је ову недељу са паролом: Недеља — све за фронт. У свакој борби па и у овој коју воде јунаци партизани троше се огромна сретства. Она се троше свакодневно, а зато се морају стварати нова. Троше се сва она сретства која су потребна борцима на фронту. Храна, одело, обућа, оружје, муниција. Да би се та сретства надокнадила цео народ мора ставити у покрет све своје снаге.

Помозимо нашим борцима чиме год можемо. Не допустимо да ниједан борац буде бос, гладан, без одеда.

ОМЛАДИНО! Буди прва и овде као што си свуда. Буди ти водећа сила у организовању помоћи нашим борцима. Поднеси ти највише жртава ове недеље, сваки минут, сваки сат, сваки дан и ноћ нека буду испуњени и речи и делом — све за фронт.

ЖЕНЕ! На посао. Докажите да ваш удео у борби може бити огроман. Плетите чарапе и топал веш! Скупљајте сир, кајмак, вуну и остало.

СЕЉАЦИ! Ви који сте учествовали у рату, ви најбоље знате шта је то фронт. Помозите ове недеље наше борце чиме можете. Нека уз речи „све за фронт“ стоје и речи: „сви за фронт“.

РАДНИЦИ! Ви сте свесни данашње борбе и сваки ваш покрет руке или ноге нека буде стварање сретстава намењених за наше борце.

ГРАЂАНИ! Дајте помоћ у оделу, новцу и свему што можете.

НЕДЕЉА — СВЕ ЗА ФРОНТ ПОЧИЊЕ 3 НОВЕМБРА и ЗАВРШАВА СЕ 9 НОВЕМБРА.

Народно-ослободилачки партизански
одред

„Др. ДРАГИША МИШОВИЋ“
Таковски батаљон“²⁹

Успех акције није изостао. Попуњени су магацини народно-ослободилачких одбора, нарочито у селима, сакупљено је доста хране. У селима су жене прикупљале вуну, организовале прела и плетење чарапа, рукавица, џемпера и других одевних предмета.

Ипак, потребе града Чачка биле су још и веће.

Из те чињенице проистекла је и иницијатива да се распише добровољни народни зајам, који је успешно реализован. Свакако би био и већи да оружане акције четника против партизана нису непрекидно трајале. Четници су споразуме, који су постижани, једнострано одбацивали. Ипак, и у таквим условима, уписано је укупно 400.000 динара народног зајма.³⁰ Упис је најављен посебним штампаним летком:

„НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОР ГРАДА ЧАЧКА
Број 187
10 новембра 1941 год.

**П О З И В
ЗА УПИС ЗАЈМА**

Народно-ослободилачком одбору града Чачка стављено је у дужност да збрине све породице, које у овом тешком времену немају средстава за живот. Долазе у обзир чачанска сиротиња, избегличка сиротиња, радници запослени и незапослени, породице заробљеника, инвалиди, чиновници и пензионери. Оваквих породица има око 2500 са око 7000 чланова. Да би се овим лицима пружио најнужнија помоћ за храну и огрев, потребно је око 2,500.000 динара месечно, што за 4 зимска месеца износи 10 милиона динара.

Финансиска средства којима располаже Народно-ослободилачки одбор су мала, а потребе за поменути сврху врло су велике. После више покушаја да се овај проблем реши на неки други начин, показало се да је бескаматни ДОБРОВОЉНИ ЗАЈАМ ОД СТРАНЕ ИМУЋНИХ ГРАЂАНА ТРЕНУТНО ЈЕДИНИ ИЗЛАЗ.

Народно-ослободилачки одбор, по наређењу Команде места и претходном саветовању са грађанима а посебно са извесним бројем привредника, ПОЗИВА СВЕ ИМУЋНЕ ГРАЂАНЕ ЧАЧКА ДА У РОКУ ОД 24 ЧАСА ИЗВОЛЕ КОД НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКОГ ОДБОРА УПИСАТИ ОВАЈ ЗАЈАМ ПРЕМА СВОЈИМ ИМОВИНСКИМ МОГУЋНОСТИМА.

Глад и њене последице могу бити кобне не само за гладне већ и за сите, па је у интересу свију да се овај позив правилно схвати.

Одбор апелује на савест и патриотско осећање имућних грађана да зајам одмах упишу, па тако и они допринесу Ослобођењу од гнусног окупатора с којим се ВЕЋ МЕСЕЦИМА БОРЕ И ЖРТВУЈУ СВОЈЕ ЖИВОТЕ НАЈБОЉИ СИНОВИ СРПСКОГ НАРОДА. Јер данас и све друге државе које се боре за слободу као н. пр. Енглеска, стављају приватну имовину грађана Држави на расположење ради успешније борбе. Зато и ми дајмо све за победу.

**СВЕ ЗА ФРОНТ!
СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!**

10 новембра 1941 год.
Чачак

**НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКИ РАДНИ ОДБОР
ГРАДА ЧАЧКА**³¹

По тону и садржини, сви прогласи, наредбе, обавештења, леци и друга инормативна документа били су усмерени према стварању услова за непрекидну борбу против окупатора и његових помагача, коме су се првих дана и после 20. новембра придружили нови домаћи издајници — после Пећанчевих, и четници Драже Михаиловића. Дру-

ги циљ био је — учвршћивање народне власти, реда и мира на слободној територији и настојање да се обезбеде основне животне потребе.

ОМЛАДИНСКИ ПРОГЛАСИ

Скојевска организација чачанског округа тежила је да за борбу против окупатора мобилише што више младих, мада су они и били далеко најбројнији у свим четама и батаљонима Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“. Али, нарочито за женску омладину, било је још доста послова које је требало обављати: у позадини — по партизанским радионицама, у агитроп-одељењима, у командама места и командама позадине, у народноослободилачким одборима, на обради земље породицама бораца на фронту и породицама ратних заробљеника.

Да би што више младих било окупљено на овим задацима, основан је Српски народноослободилачки омладински савез. О томе су млади обавештени преко типских прогласа за све срезове, попут овог:

„Омладино!

26 октобра 1941 године основан је у нашем крају српски народноослободилачки омладински савез са циљем активизације свих омладинских снага у борби за ослобођење Србије.

Омладино, одмах се уписуј у свој савез. Нека нама омладинца-ке који није члан Народнослободилачког омладинског савеза. Омладино, твоја лозинка нека буде: Све за фронт.

Упис ће вршити за срез Драгачевски Раденко Броћић.“³²

Истоветан је и сачувани праглас за срез таковски, где је упис вршио Владимир Миша Лазих.

Већ 27. октобра основан је и Окружни одбор СНОС-а. У сачуваном програму пише да ће тога дана бити организован митинг, на коме ће бити поднесен реферат о циљу СНОС-а, одржани поздравни говори, извршен избор Окружног одбора и упућени поздравни омладини СССР-а и Енглеске, као и борцима на фронту. Следи део који има сва обележја прогласа:

„Другови омладинци и омладинке,

Дошао је час када сви млади треба да ујединимо све своје снаге у ослободилачкој борби нашег народа.

Покажимо да је сва српска омладина јединствена и сложна када је у питању слобода и борба против мрског окупатора.

Јединство српске омладине биће залога и гаранција победе читавог народа у борби за слободу.

Омладина нашег краја увек је била у првим борбеним редовима, и то је доказала крвљу наших палих најбољих другова.

Зби своје младе слободарске редове, омладино чачанског краја.

Похитај колико год те има на велики оснивачки МИТИНГ Српског Народно-ослободилачког омладинског савеза...³³

Када су, првих дана новембра, четници своје оружје уперили према партизанима, овај савез штампао је посебан проглас, у коме се каже:

„ОМЛАДИНО НАШЕГ КРАЈА!

Ових дана основали смо наш српски народно-ослободилачки омладински савез, у циљу борбеног јединства нас младих, и на митингу се заветовали Српском народу да ће наша слога бити велика гаранција његове победе.

ОМЛАДИНО ПОЈАВИЛИ СУ СЕ ИЗДАЈНИЦИ КОЈИ ХОЋЕ ДА РАЗБИЈУ ТО ЈЕДИНСТВО, КОЈИ ХОЋЕ БРАТОУБИЛАЧКУ БОРБУ НАШЕГ НАРОДА.

Дража Михаиловић пошао је путем Косте Пећанца. Пуковник Михаиловић, наредио је да се главне снаге војно четничких одреда, повуку са положаја испред Краљева у циљу сузбијања партизана. Пре 3 дана Дражини људи у Пожези ухватили су и убили Милана Благојевића команданта I Шумадинског партизанског одреда.

Исти ти људи напали су Ужице. То су све докуметни који говоре о издаји Дражиној.

СРПСКА ОМЛАДИНО НА ИЗДАЈУ ОДГОВОРИ ЈОШ ЧВРШЋИМ ЈЕДИНСТВОМ, ЈОШ ЖЕШЋОМ БОРБОМ ПРОТИВ ОКУПАТОРА И СВИХ ЊЕГОВИХ БЕДНИХ СЛУГУ.

ЖИВЕЛО ЈЕДИНСТВО СРПСКЕ ОМЛАДИНЕ!

НАПРЕД, У НЕМИЛОСРДНУ БОРБУ ПРОТИВ ОКУПАТОРА И СВИХ НАРОДНИХ ИЗДАЈИЦА!

**СРПСКИ НАРОДНО ОСЛОБОДИЛАЧКИ ОМЛАДИНСКИ САВЕЗ
за Округ чачански³⁴**

Омладина чачанског краја се, тако, придружила осуди четничке издаје, коју су изrekli сви родољуби и антифашисти овог дела Србије. Она је, под заставом Партије, збијала своје редове. Организовала је и посебне радне бригаде и чете (Доња Горевница, Чачак). У граду, омладина се ангажовала на рашишћавању рушевина, прављењу звезда петокрака, пуњењу флаша експлозивом и бензином — за борбу против тенкова и организовањем културних приредби. Сачуван је позив на једну такву приредбу:

„СРБИ И СРПКИЊЕ,

ОМЛАДИНО СЕЛА ЈЕЗДИНЕ, ЛОЗНИЦЕ, ПРИДВОРИЦЕ И ОКОЛНИХ СЕЛА!

Позивате се да у што већем броју дођете на

В Е Л И К У К У Л Т У Р Н У П Р И Р Е Д Б У

коју ће родољубива омладина Чачка приредити за своју браћу и сестре на селу, У ЈЕЗДИНСКОЈ ШКОЛИ У НЕДЕЉУ 23 НОВЕМБРА 1941 ГОД., У 1 сат после подне,

УСТАНИЧКИ ПРОГЛАСИ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ ТОКОМ 1941. ГОДИНЕ

после великог народног збора који се исти дан одржава код Јездинске општине.

ОСВОЈИМО КУЛТУРУ ЗА НАШЕ СЕЛО!
СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

ЧАЧАНСКА ОМЛАДИНА³⁵

Култури је, заиста, поклањана посебна пажња. У Чачку је радила Народна библиотека, организован је фестивал народних песама и игара. У Чачку је прослављена и 24. годишњица октобарске социјалистичке револуције. Одређени културни програми припремани су и за борце у јединицама.

Свој револуционарни занос омладина је потврђивала непрекидно — и на фронту, и у позадини.

ПРОГЛАСИ НЕМЦИМА

Мада их је, извесно, било више, сачуван је само један проглас упућен немачким војницима. Он је око 20. октобра, на немачком језику, одштампан у Чачку и преко веза упућиван немачким војницима у опседнутом Краљеву. Претпоставља се да је текст написао Ратко Митровић, комесар Чачанског НОП одреда, а на немачки га је превео учитељ Мирко Лешњик, изгнаник из Словеније, који је живео у Негришорима. Летак је штампан на хартији црвене боје, мањег формата. Преведен, овај јединствен документ гласи:

„ХИТЛЕРОВЕ СЛУТЕ!

Судбина Краљева је запечаћена.

Сви ћете бити ратни заробљеници, као и ваши другови из Милановца, Крупња, Лознице, Крушевца, Ниша и многих других гарнизона.

Грозна дела која сте у Краљеву и његовој околини извршили, не допуштају нам да вас узмемо у заштиту од народне освете.

Једини спас је да се добровољно предате трупима које су Краљево блокирале.

Учините то одмах, јер ће иначе бити доцкан.

Ваши стари, жене и деца, већ вас годинама ишчекују.

Желите ли да их опет видите, или хоћете да заувек своја тела оставите у српској земљи?

Добро промислите и пазите да не буде доцкан.

Ко се преда пре нашег напада неће му се догодити ништа и долази под нашу заштиту.

КОМАНДАНТ ОПСАДЕ³⁶

Краљево није пало у партизанске руке, јер је немачки гарнизон у њему био веома јак. Уз то, опсаду овог града напустили су четници и кренули у окршаје против партизана. Ово је проузроковало и повлачење делова Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“ са Краљева — да би одбранили Чачак, који је нападнут 7.

ноембра. И у том окршају четници су доживели страховит пораз. Претходно, поражени су и у борбама око Ужица и на Пожеги, у којима је учествовао и Драгачевски батаљон Чачанског НОП одреда. Слично је било и у таковском крају, и у Драгачеву.

ПОКУШАЈИ ДА СЕ СПРЕЧИ БРАТОУБИЛАЧКА БОРБА

У жеку најсудбоноснијих јуриша на Краљево, четници су напустили положај.

Они су, потом, кренули да униште, по замисли своје Врховне команде, партизански покрет. У духу општих директива, окружно партијско руководство и штаб Чачанског НОП одреда, настојали су да се спречи братоубилачка борба. О тим покушајима говори низ докумената, међу којима су и прогласи. Карактеристичан је овај потписан од стране штаба Чачанског НОП одреда:

„ПАРТИЗАНИ И ЧЕТНИЦИ!

СРПСКИ НАРОДЕ!

Пета колона васкрснула је поново. Поред свога трагичног искуства које је наш народ стекао, ипак су издајници успели да се ставе на чело једног дела народа, на чело војно-четничких одреда. Ми смо непрестано указивали на петоколонашки рад многих водећих четничких личности. А данас је та издаја и достигла свој врхунац у наређењу самог Команданта четничких одреда Драже Михаиловића, да се у циљу борбе против партизанских одреда повуку све трупе четника од Краљева. Издајници покушавају још једном ископати раку слободи и опстанку Српског народа. Крв невине деце, жена и људи, пада потпуно на вође четника. Ми смо учинили све да до тога не дође. Агенти немачки, Дража Михајловић, п. пуковник Павловић, Драгиша Васић притекли су у последњем часу Хитлеру, Недићу, и Љотићу у помоћ.

Ч Е Т Н И Ц И!

Напустите своје издајничке вође, прилазите нашим борбеним одредима. Треbate петоколонаше, спречите брато-убилачки рат. Крените с нама у борбу против окупатора и његових слугу.

П А Р Т И З А Н И!

Држите пушку чврсто у руци! Од вашег чврстог држања и немилосрдне борбе против издајника зависи судбина и опстанак нашег народа!

**СМРТ ОКУПАТОРИМА!
НАПРЕД У БОРБУ!
СМРВИМО ИЗДАЈНИКЕ!**

3 ноембра 1941 год.
Чачак

**ШТАБ НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКОГ
ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА
„Др. ДРАГИША МИШОВИЋ“
ЗА ОКРУГ ЧАЧАНСКИ”³⁷**

Четници су, управо, истог дана, увече, напустили краљевачки фронт и јурили ка Чачку. Партизанска Команда места припремала је одбрану града. У циљу спречавања братоубилачке борбе, партизани су још једном покушали да избегну сукоб с четницима. Организована је, 6. новембра, велика поворка жена, деце и старца, којој је говорио командант места Миленко Никшић објашњавајући издајничко држање четничког руководства. Након тога, поворка је, носећи транспаренте са написом „Ми мајке, жене и сестре тражимо обуставу братоубилачке борбе“ и узвикујући паролу „Хоћемо споразум и сарадњу“, отишла према касарни, у којој су се налазили четници. У поворци је било између 1.000 и 1.500 учесника. Код артиљеријске касарне појавили су се четници, који нису прихватили преговоре и апеле грађана, већ су на манифестанте отворили ватру и ранили једну жену.⁹⁸

Истог дана четнички штаб издао је заповест за напад на Чачак.

Сутрадан су партизани још једном покушали да се постигне споразум и спречи братоубилачки рат. Опет безуспешно, јер су четници имали јасан циљ — да униште партизана и комунисте. Тада је штаб Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“ објавио проглас, у коме се каже:

„СРПСКИ НАРОДЕ!

Рад пете колоне која је добила нове снаге приласком четничких вођа на челу са Дражом Михаиловићем издајником Српскога народа, Љотићу, Недићу, и Пећанцу поново је загрозило слободу Српскога народа.

Претварјући се неколико месеци као борци за народно ослобођење Дража Михаиловић и остали олош око њега надали су се да ће окупити један део народа око себе, да би у одлучном часу притекли Хитлеру у помоћ и заболи нож у леђа ослободилачкој борби народа.

Оваквим радом Дража Михаиловић успео је да око себе окупи и заведе један део поштених официра и подофицира, да баца прашину у очи великом делу нашега народа.

Ових дана када је Хитлеровим разбојничким трупама у Србији претио слом Дража Михаиловић се је појавио у правој својој улози Недића бр. 2, подмуклог и утолико опаснијег издајника и агента немачких фашиста.

СРБИ, УПИСАНИ У ЧЕТНИКЕ!

Ваше вође су издале ствар за коју сте пошли у борбу, узели пушку и лили крв. Ваше вође су отвориле пут немачким паликућама и крвожедним убицама. Они хоће помоћу њих да доведу поново окупаторе у наша села и градове, који ће убијати вашу децу и вас, палити ваше домове, уништавати наш народ. Да ли сте ви узели пушку и оставили своју кућу да опседате Чачак или Краљево, да тучете Немце или Србе? Да ли топови које ми имамо треба да бомбардују ваша села или ваше куће као што су чинили издајнички разбојници који вас воде.

Наши су партизани снажним налетом поново узели те топове и то ће бити сигурна генерација да ће бити употребљени против непријатеља и његових слугу.

Ми се обраћамо вама поштеним и родољубивим Србима који сте пошли у четнике да би се борили за слободу нашега народа и позивамо вас да напустите своје издајничке вође и да заједно са партизанским одредима наставите борбу против окупатора, против издајника Љотића, Недића, Пећанца и Драже Михаиловића, тих нових и горих Бранковића какве није запамтила историја. Не дозволите срамним издајцима да вас искористе као помоћ Хитлеру, згазите те продане душе. Напред у заједничку борбу!

СРПСКИ НАРОДЕ!

Доста си пута био преварен и бачен у ропство, јер си имао поверења у људе који су ти о глави радили, који су те издавали и у ланце бацали. У овим отсутним часовима када се води борба на живот и смрт са најгорим непријатељем народа, са немачким целатима, у часовима када се ради о твојој судбини и будућности, не дозволи да те опет преваре издајници над издајницима као што су те издали 6. априла.

Грађани Чачка су се могли јуче уверити за кога се боре ти крвави бандити, који су пуцали на хиљаде жена и деце који су хтели да спрече братоубилачку борбу. Господа издајници наредили су да се пуца не на Немце, не на наоружане људе, већ на мајке, жене, сестре и децу, који су пошли заједно без обзира да ли су њихови синови и браћа у партизанским или четничким редовима.

СРПСКИ РОДОЉУБИ!

Не дајте никакве помоћи тим проданим душама које су жедне Српске крви. Гоните их и требите из својих редова! Имајте на уму да смо увек страдали због издајника. Стварајте чврсто јединство, ступајте у наше Народно-ослободилачке одреде без обзира где сте до сада били. Сваком поштеном родољубу ту је место, јер нема данас друге војске која хоће борбу са непријатељем — немачким окупаторима. Само и једино тако, ако се чврсто слијемо у херојске Народно-ослободилачке одреде победићемо непријатеља, извојевати слободу, уништити гнусне издајнике.

ДРУГОВИ ПАРТИЗАНИ!

Ви сте славом и поштовањем овенчали име наших одреда. Бити партизан је највећа част — то значи бити предан и храбар борац против фашиста и његових слугу, то значи бити најбољи заштитник интереса народа.

Данас на вас, херојске синове народа нада још већа и часнија задаћа: наши су одреди једини око којих се данас окупљају сви поштени родољуби наше земље. Ви морате данас бити стожер око кога ће се окупити све што је поштено и што жели да се бори за слободу. Ви ћете примером свога херојства, дисциплином и пожртвовањем створити још хиљаде и хиљаде нових достојних бораца партизанских одреда.

ЖИВЕЛО ЈЕДИНСТВО СРПСКОГ НАРОДА У БОРБИ ПРОТИВ ОКУПАТОРА И ЊИХОВИХ СЛУГУ!

ДОЛЕ ГНУСНИ БРАНКОВИЋИ: ДРАЖА МИХАИЛОВИЋ, ЉОТИЋ, НЕДИЋ И ПЕЋАНАЦ!

ЖИВЕЛИ ХЕРОЈСКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕДИ!

ЖИВЕЛА ПОБЕДА И СЛОБОДА СРПСКОГ НАРОДА!

7 новембра 1941 године

Чачак

ШТАБ НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА

"Др. ДРАГИША МИШОВИЋ"

ЗА ОКРУГ ЧАЧАНСКИ"³⁹

Четници су прихватили на себе срам издаје. Убијали су партизанске рањенике по болницама, нападали градове и села, али су трпели пораз за поразом.

После пораза четника на Чачку и у Гучи, штаб Чачанског НОП одреда упутио је апел грађанима и омладини да ступају у партизанске јединице. Апел је имао одјека, па су образоване нове партизанске чете. Формиране су и неке друге војне јединице, па је Одред још више нарастао.

Напредне жене Чачка издале су 12. новембра проглас, у коме су осудиле четничку издају:

**„МАЈКЕ, ЖЕНЕ И СЕСТРЕ
СВЕ РОДОЉУБИВЕ СРПКИЊЕ ГРАДА И СЕЛА!**

Обраћамо се вама које сте послале своје најмилије у борбу против крвавог окупатора и које стојите данас збуњене пред овим што се догађа. Ви се питате зашто отац пуца у сина, брат у брата. Зашто се пролива братска крв, а кад је окупатор још у земљи скоро пред вратима.

Они који су издали нашу земљу 6. априла, они који никада нису желели добро народу увукли су се у редове четника користећи национално осећање и поштене традиције четника. Наметнули су се за вође пошвеним српским родољубима, четницима, не да их воде у борбу против окупатора већ у намери да омету борбу за слободу. И они су ти који су завели ваше синове и браћу да убијају једни друге. Они су ти који су у најотсутнијем часу повукли своје снаге са фронта и отворили пут непријатељу. Њихове чете су опселе Чачак и претиле да сваког тренутка пролију братску крв.

МАЈКЕ!

Сећате ли се како су вас и вашу децу дочекали пред касарном, када сте сврстане у хиљадите редове са српском заставом на челу, тражиле од њих да обуставе братоубилачку борбу.

На ваше жеље и захтеве одговорили су плотунима. На вас, на вашу децу, коју сте носили на рукама, пуцали су. Нису их такле ваше сузе, ни крици из срца ишчупани.

Смејали су вам се и претили они који су завели ваше синове.

МАЈКЕ, ви које још нисте могле заборавити страхоте прошлога рата, ви којима је крвави непријатељ убио сина, мужа, брата, оставио вас без крова, да ли данас можете гледати мирно на све ово? Не можете и не дозволите да фашистички злочинци сеју семе раздора међу вапом децом. **ЗАУСТАВИ РУКУ СИНА** која се окренула против народа и његове слободе.

РОДОЉУБИВЕ СРПКИЊЕ!

ПРЕЗРИТЕ нове Бранковиће са Равне горе и збијте се као једна у чврст и јединствен фронт слободе нашег народа.

Окупимо се око наших Народно-ослободилачких одреда, који нас бране и штите од подивљалих хитлеровских хорди.

Пружимо сву помоћ онима који се боре за нашу слободу, бољи живот нас и наше деце у новој слободној Србији!

Живела јединствена народноослободилачка борба!

Све снаге на окуп против фашистичких окупатора — за слободу и лепшу будућност народа! Све за фронт!

12 новембар 1941 године
ЖЕНЕ ЧАЧКА⁴⁶

Народнофронтовско деловање КПЈ у чачанском крају још из година које су претходиле другом светском рату и даље се осећало, пренесено и на припаднике грађанских странака. Ово се видело и 16. новембра када је у сали Соколског дома у Чачку одржан шири састанак представника Народне радикалне, Демократске и Земљорадничке странке и Комунистичке партије. Састанку је присуствовало око 30 људи. Њиме је руководио члан Врховног штаба НОПОЈ Иво Лола Рибар. Постигнут је споразум да све партије уложе посебне напоре у борби против окупатора и да се заједнички изгради народна власт на ослобођеној територији.⁴¹ Заказан је и велики народни збор за 18. новембар, који је најављен посебним штампаним плакатом — прогласом:

„С Р В И Ч А Ч А Н С К О Г О К Р У Г А !

У светој борби коју данас води наш народ за ослобођење од мрског туђинског ропства јединство свих родољубивих снага претставља битни залог победе наше праведне ствари. Због тога су и напори свих честитих Срба били стално управљени ка остварењу и учвршћењу наших редова.

Последњих дана дошло је, нажалост, до појава које угрожавају ово јединство и тиме доводе у питање успех наше борбе и опстанак нашег народа.

Својим подземним радом непријатељ покушава да посеје неслогу и да један део Срба заведе и поведе у борбу против другог дела.

Овом покушају непријатеља мора се стати на пут.

Јединство српског народа мора бити чврсто, истинско и искрено, јер је и крвљу запечаћено у борби против окупатора. Сви они који устају против тог јединства самим тим стављају себе изван наших редова. Ово је општи осећај сваког нашег грађанина, те следећући том осећају а изражавајући вољу народа, све наше партије у нашем крају: Народна радикална, Демократска, Земљорадничка и Комунистичка, споразумеле су се за јединствену борбу против угњетача нашег народа и његових слугу — домаћих изрода и издајца.

Читав народ мора јединствено устати у ослободилачкој борби против непријатеља. У нашем ослобођеном округу, народ треба сам на бази пуне слободе и демократије да створи своје органе власти **НАРОДНО — ОСЛОБОДИЛАЧКЕ ОДБОРЕ**, којим би се у најпунијем јединству загарантовао успех борбе против непријатеља, да би се организовала народна власт, судство, слободна трговина и помогла народна привреда.

САОПШТАВАЈУЋИ ОВО НАРОДУ НАШЕГ КРАЈА, ПОЗИВАМО СВЕ РОДОЉУБЕ И ПРИПАДНИКЕ НАРОДНИХ СТРАНАКА НА

**ВЕЛИКИ
НАРОДНИ**

З Б О Р

**КОЈИ ЋЕ СЕ ОДРЖАТИ КОД СОКОЛСКОГ ДОМА У УТОРАК 18 НО-
ВЕМБРА У 4 ЧАСА ПО ПОДНЕ.**

СРБИ РОДОЉУБИ, НА ОКУП!

Живело јединство и слога народа у борби за ослобођење!

Живели наши моћни савезници РУСИ, ЕНГЛЕЗИ И АМЕРИКАНЦИ!

Чачак, 16 новембар 1941 год.

**НАРОДНА РАДИКАЛНА СТРАНКА
ДЕМОКРАТСКА СТРАНКА
ЗЕМЉОРАДНИЧКА СТРАНКА
КОМУНИСТИЧКА ПАРТИЈА.”⁴²**

Пре збора, одржан је састанак између представника Врховног штаба НОПОЈ и представника четника Драже Михаиловића у „циљу превазилажења неспоразума и сукоба између четника и партизана“. Александар Ранковић, члан Врховног штаба НОПОЈ, изнео је предлог за споразум, али представници четника нису имали овлашћење да га потпишу. И тако су показивали своје право лице.^{42a}

Поподне, 18. новембра, организован је велики народни збор код Соколског дома. „Борба“ је 20. новембра писала: „Од свог ослобођења наш град није имао веће и лепше манифестације него што је био... величанствени народни збор. Није било Чачанина који се није прикључио огромној поворци — тој великој живој снази — која је у постигнутом јединству свих народних партија, манифестованом на овом збору, видела највећу залог одлучне борбе против окупатора и залог сигурне победе“.^{42b} Говорили су представници странака сазивача, а од комуниста Раде Минић. Након тога усвојен је јединствен документ:

„Народне странке — Народна радикална, Демократска, Земљорадничка и Комунистичка, преко својих претставника у нашем крају, извршујући овлашћење народа са великог збора у Чачку од 18 новембра 1941 године упућују следећи

А П Е Л

НАРОДУ ОКРУГА ЧАЧАНСКОГ И ШТАБОВИМА НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКИХ ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА И ЧЕТНИКА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ВОЈСКЕ

Нечувена варварства зверског непријатеља и његових слугу нагнала су Српски народ на оружани устанак. Схватајући значај Устанка окупатор жели да поправи свој тешки положај: покушава да унесе раздор и крвополиће у народ, да би извршио лакше подјармљивање и истребљење нашег народа.

Последњи покушај да се изазове братоубилачки рат благодарећи високој свести нашег народа, спречен је и једнодушно осуђен као покушај најстрашнијег злочина. Злочина упереног не само против животног опстанка Српског народа, већ и против свете ствари за коју се залажу наши велики савезници — Совјетска Русија, Енглеска и Америка. Зато је овај злочин утолико тежи. Права истина о проузроковачима покушаја овог злочинства изаћиће на видело и сигурно је да ће их снаћи одмазда Народног суда.

Народ тражи потпуно јединство свих борбених патриотских снага: То је мисао која прожима сваког поштеног родољуба.

Народ тражи уједињење народних устаничких војсача, југословенских четника и партизана: То је потреба која се као судбоносно нужна намеће у борби против окупатора.

Народ је свестан војничког и историског значаја устанка. Свестан је своје одговорности пред собом и пред Савезницима; пред историјом својом и пред историјом човечанства. Овога треба да будемо свесни и сви.

НАРОД ХОЋЕ САМ ДА ОДЛУЧУЈЕ СВОЈОМ СУДБИНОМ И ДА СЕ ЊЕГОВЕ ЖЕЉЕ ИЗВРШУЈУ.

Стога претставници народних странака, стојећи на принципу народног суверенитета, верно тумачећи осећаје народа, упућују овај апел својим припадницима и свима родољубивим Србима Округа чачанског.

ЗАХТЕВАЈУ:

1) Да се уједине све борбене патриотске снаге у општем устанку против окупатора. Ово јединство мора да буде чврсто, истинско и искрено, јер је и крвљу печачено у борби против окупатора;

2) Да штабови устаничких снага одмах окрену све своје одреде према непријатељу, и, на бази заједничке борбе и искрене сарадње, поставе темеље за изградњу праве народне војске, јединствене, ослободилачке и слободарске;

3) Да се на бази пуне слободе и демократије организује привремена народна власт (Народно-ослободилачки одбори) у општини, округу и на ослобођеној целокупној територији, успостави Суд, омогући слободна трговина и поможне народна привреда.

**ЖИВЕЛА СЛОГА СРПСКОГ НАРОДА!
ЖИВЕЛИ НАШИ ВЕЛИКИ САВЕЗНИЦИ!**

18 новембра 1941 год.
Чачак

Народна Радикална странка
Демократска странка
Земљорадничка странка
Комунистичка партија⁴⁵

И поред такве тежње народа, четници су другачије наступали. Ово се видело и на примеру њиховог напада, 19. новембра, на Гучу, коју нису освојили, али су заробили, поред неколико партизанских бораца, и Милана Бату Јанковића, инструктора ОК КПЈ за Чачак, и Рада Прелића, команданта партизанске Команде места. Након неколико дана, после зверских мучења, у „Штабу сложне браће“ на Венцу код Ивањице, обојица су заклани. Главнину снага у овој четничкој групацији чинио је Јеличко — моравички одред под командом самозваног војводе Милоја Мојсиловића.⁴⁴

Главнина снага Драже Михаиловића, опкољена са свих страна на Равној Гори, нашла се управо тада у безизлазној ситуацији. Михаиловић је хитно тражио обуставу непријатељстава и почетак преговора. Руковођен интересима борбе против окупатора и тежњом да у њу ступе сви прави родољуби, Врховни штаб НОПОЈ и друг Тито прихватили су предлог. На тој основи потписан је, 20. новембра, у Чачку, и посебан споразум. Његова суштина била је у томе да се обуставе непријатељства и све снаге упуте у борбу против окупатора и народних издајника, да на слободу буду пуштени сви заробљеници и образује заједничка комисија која ће утврдити узроке сукоба, кривце и злочиначка дела. Договорено је и да се образује мешовити ратни суд, уз низ других обавеза.⁴⁵

Партизанима је одмах било јасно да је и пристанак на овакав споразум — уствари нови маневар четничког руководства. Због тога су настојали да стварно буду утврђени злочини четника. Ово се види и из једног карактеристичног документа:

„П О З И В

Позивају се сви партизани, партизанске јединице као и сви сељаци и грађани који су од стране четника били изложени мучењу, насиљу, пребијању, прогањању, пљачки и т. д. у току задњих месец дана, да податке о томе доставе у року од 2 дана. Партизани својим претпостављеним а остали Командама Места и Народно — Ослободилачким Одборима. Командири чета, Команде места и Народно — Ослободилачки Одбори ће прикупљени материјал најхитније доставити овоме штабу.

НЕКА СВАКИ ОВО СВЕСНО ИЗВРШИ У СВОМ СОПСТВЕНОМ ИНТЕРЕСУ.

Чачак, 24 новембра 1941 год.

ШТАБ НАРОДНО — ОСЛОБОДИЛАЧКОГ
ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА
„Др. ДРАГИШЕ МИШОВИЋА“⁴⁶

Али, извештаји нису стигли — уследила је снажна немачко-љотићевско-четничка офанзива на слободну територију у западној Србији и Шумадији.

ЦИРКУЛАРИ ОК КПЈ

Аутентична жива реч била је током читавог устанничког периода 1941. године незамењива у комуницирању између чланова Окружног комитета КПЈ за Чачак и среских партијских руководстава. Чланови партијских и скојевских руководстава били су непрекидно на терену, међу борцима, одборницима и грађанима.

За преношење важнијих партијских порука коришћени су телефони, али много више — курири, бирани из редова младих скојеваца. Не ретко, ове поруке биле су шифроване — да би се, за сваку евентуалност, обезбедила тајност. Курири су коришћени и за разношење циркуларних писама Окружног комитета КПЈ до среских партијских руководстава, до појединих партијских јединица и батаљонских комитета КПЈ у Чачанском НОП одреду. У њима је указивано, уз преношење директива, на најважније задатке, на закључке које треба спровести.

Извесно је да је написано више циркуларних писама Окружног комитета КПЈ за Чачак. Али, колико је познато, сачувано је само једно, упућено среским руководствомима и сеоским партијским јединицама у време припрема за одржавање Окружне партијске конференције. Откуцано је на писаћој машини, са више словних и стилско — језичких грешака, што упућује и на могућност да га је писало лице које није родом из Чачка. Или је грешке починио онај ко је циркулар преписивао. Ако би се бавили претпоставкама, једна, можда, није без основа. Она, наиме, даје могућност да је циркулар писао Франц

Соломон, рударски радник из Трбовља, члан ЦК КПЈ, изабран на Петој земаљској конференцији. Или је то неко други?

Писмо гласи:

„ЦИРКУЛАРНО ПИСМО ОКРУЖНОГ КОМИТЕТА КОМУН. ПАРТ. ЈУГОСЛАВИЈЕ СВИМ СРЕСКИМ РУКОВОДСТВИМА И ЧЛАНОВИМА СЕОСКИХ ПАРТИЈСКИХ ЈЕДИНИЦА ПОВОДОМ ПРИПРЕМА ЗА САЗИВ ОКРУЖНЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ.

Д Р А Г И Д Р У Г О В И,

Развитак Народно — ослободилачког устанка и активно учешће сељачких маса намеће пред нас велике нове задаће које имају врло велики значај за даљње ширење устанка и успешно настављање борбе против окупатора и његових домаћих слугу агената.

Због свега тога намеће се потреба сазива Окружне конференције на којој ће се претресати досадашњи рад, пропусте и грешке и на основу новонастале ситуације и нових услова поставиће се и нове задаће.

У вези о томе Окружни комитет ставља у дужност свакој јединици да изврши свестрану припрему за ову конференцију.

У том смислу треба одмах учинити следеће:

1) Сва среска руководства као и сеоске партијске јединице и повереништва морају одржати ванредне састанке на којима ће се претресати сав досадашњи рад и то:

а) Партијски и политички утицај на селу.

б) Шта се предузимало да се тај утицај организационо оформи и стиме организационо ојачају партијске јединице и партизанске чете.

в) На који начин и у којим размерама се радило на масовној политичкој агитацији и пропаганди на селу и какве сте резултате постигли, у чему су биле тешкоће.

г) Каквих размера је био рад на селу агената Драже Михаиловића, колики је њихов утицај и шта сте предузимали да се тај утицај сузбије и да се Дража и његови агенти прикажу сеоским масама као издајници Српског народа и на тај начин изолујете поштене Српске родољубе од овога подлог агента окупатора.

д) Рад партијских јединица у Народно-ослободилачком одбору и националном фонду.

ђ) Рад по линији омладине и жена.

е) Сарадња сеоских партијских јединица с партијским јединицама..... и помоћ истим.

После спроведене дискусије по свим овим питањима поставите и задаћу за будући рад које ће ваш делегат изнети на конференцији.

Сватите, другови, хитност и важност овога задатка од цењивог је значаја за даљи развој наше борбе, за даље јачање политичког и партијског утицаја као и за правилно и успешно руковођење маса у борби против окупатора и њихових домаћих слугу и плаћеника.

СМРТ ФАШИЗМУ! — СЛОВОДА НАРОДУ!

12 новембра 1941 год
Ч А Ч А К

ОКРУЖНИ КОМИТЕТ
КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ⁴⁷

Окружна партијска конференција одржана је 23. новембра у Чачку у присуству Ива Лоле Рибара, Спасеније Бабовић и Светислава Стефановића, представника виших партијских руководства, и

Чачанина Милана Радосављевића Абаза, организационог секретара ЦК СКОЈ-а. Извршена је анализа развоја устанка и Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“. Размотрена је војно-политичка ситуација, са посебним освртом на однос према четницима Драже Михаиловића. Оцењено је функционисање народне власти и органа безбедности. Изабран је и нови ОК КПЈ: Радослав Раде Минић, Франц Соломон, Момчило Вилимановић, Јелена Ћетковић, Милица Вучетић Трепуша, Милорад Станишић, Лазар Лазић, Александар Савић, Миодраг Савић, Милић Лукић, Божидар Томић и Ратко Шибинац.

Није сачуван посебан проглас који је, евентуално, усвојен на Окружној партијској конференцији, или је објављен после ње.

ПРОГЛАСИ И „ОБАВЕШТЕЊА“ ДРУШТВА СРПСКИХ ПИСАЦА И УМЕТНИКА АНТИФАШИСТА

На Руднику је 14. августа умножен проглас Друштва српских писаца и уметника антифашиста. У њему писци и уметници позивају све родољубе да се дигну на општи устанак, јер — како кажу — „дошло (је) време када човек треба сам себи да даје право, а не да га тражи“. То је, нема сумње, јединствен проглас — летак ствараца који су у то доба били антифашистички оријентисани. Писан је ћирилицом.

Проглас гласи:

„С Р П С К О М Н А Р О Д У

Ми, чије песме уче твоја деца, чије књиге, слике и скулптуре красе твој дом, ми знамо, поробљени и обещчашћени српски народе, да данас немамо да бирамо и да нас ништа неби оправдало ако из ове наше кржаве данашњице не бисмо извукли стварне закључке. Полазећи баш од најконкретнијих захтева, закључујемо да је свако апстрактно, дакле, појединачно решење проблема наше данашњице немогуће. И зато удружени обраћамо се теби удруженом. Јер нама је више него јасна потреба узајамног помагања и обавештавања, јуче као и данас, данас као и сутра. Ми не верујемо ни у делимичне ни у изоловане системе, нити верујемо у могућност човекове резигнације пред успехом или чак неуспехом једне неодложне борбе, у његову капитулацију пре или после. Верујемо једино да је дошло време када човек треба сам себи да даје право, а не да га тражи.

Узми то право и бићеш слободан, српски народе!

Борбу која нам је наметнута још пре пуних десет година, ми писци и уметници твоји прихватили смо часно и одлучно, у име културе и цивилизације. Обавештавајући те да се иза бесмислене речи „фашизам“ крије планска припрема за нови покољ међу народима, ми смо неуморно радили против рата који су нам припремали Хитлер и Мусолини. Протестовали смо против гнусног напада на независност и слободу Етиопије, одрицали смо право римским и берлинским фашистима да говоре у име културе коју уништавају у Италији и Немачкој. Протестовали смо противу фашистичке „цивилизације“ коју су могли да пребаце преко својих граница једино тенковима, авионима и

отровним гасовима. Одрицали право Матеотијевим убицама и липарским тамничарима да мале народе Чехе, Пољаке и друге третирају варварима. И знали смо да једино моћ свеопштег народног протеста и устанка може да спречи ширење фашистичке заразе безобзирних убистава, злостављања и пљачке.

Срби! Побеђени у рату, ми нисмо нити ћемо икада бити покорени. Све-сни тога, ми и данас настављамо нашу само тренутно прекинуту борбу. Под другим околностима али са још већом жестином. Изгнани из својих домова, из библиотека, листова и галерија, ми смо се прикључили теби, пошли смо заједно с тобом у шуме, двоструко наоружани: пером и пушком, кичицом и бомбом. Да ли смо онда ми, твоји писци и уметници, друмски разбојници и пљачкаши, да ли смо можда ми одбегли робијаша, да ли смо сви ми комунисти? Да ли су комунисти твоји четници и официри, да ли су комунисти они милиони твојих синова који се нису запрегли у мртвачке и карневалске таљиге издајица народних — Љотића и Аћимовића, таљиге око којих скакућу ливреисане марионете и интелектуалне пудлице — разни Васиљевићи, Милојевићи, Младеновићи, Јовановићи, Световски, Прокићи, Поповићи, и како се све још не зову ти Хитлерови јатаци који узалудно настоје да те заглуше и растроје својом лакејском музиком, како не би опазио да је та лажно триумфална и накинђурена поворка само погреб једног балсамованог и..... до-ба? И да ли су комунисти заиста такви злочинци каквим их приказује Хитле-рово „Ново време“ и Љотићева „Обнова“? Заиста не. Не, јер нису злочинци они који су једини неокрњено остали уза свој народ и јер није злочин према свом народу уништити све оно што директно служи непријатељу тог народа, није злочин уништити гориво које служи Хитлеровим бомбардерима и тенко-вима, није злочин уништити оружје којим ће Хитлер пуцати у твоје и у груди твоје браће и твојих синова.

Најновији апел упућен теби, српски народе, тобоже противу комунисти-чких саботажа и злочина — схвати онако како једино и може да се схвати: схвати га као последњи трзај једне смртно рањене звери. Јер, питамо те ми, ко су потписници тог апела? Они исти којима су Хитлерови комесари дали ухљебије, они исти који су обавештавали свог послодавца Хитлера о кретањима наших трупа, они исти који су издавали непријатељу све оно што је мог-ло да буде препрека његовим злочинима. Али има међу нама и других. Између осталих, на пример, и професор Ђаја, онај исти Ђаја противу кога је још јуче јавно грмела наша фашистичка гамад као противу масона. Откуда то? Како објаснити да се нацисти одједном удружују са свима које су још јуче означавали својим највећим непријатељима, са онима који су по Хитлеровом тврђењу једини виновници данашње светске трагедије, са „јудеомасонима“? Одговор је лак: притешњен проценом стварности, систематски разбијан на Ис-точном фронту, Хитлер, тај расни чистунац Хитлер, данас је приморан да зове помоћ ето чак и „јудеомасона“. Заиста весео крај једне жалостне и кржаве авантуре! А други, питаћеш. Други су просто морали да потпишу ту мистифи-кацију, од које ти, српски народе, усвоји у нешто одређенијој форми само три последња става:

Куцнуо је последњи час да се пренемо и устанемо у одбрану свог оп-станка.

Дужност је сваког правог српског родољуба да свима силама настане да се онемогуће паклене намере фашистичких злочинаца за уништење наше зе-мље и нашег народа. И зато те позивамо ми, твоји писци и уметници, да одлу-чно, у свакој прилици и свим средствима, помогнеш наше устанике у њиховој витешкој борби противу фашистичких главореза и злотвора српског народа.

На Руднику, 14 августа 1941.

За Друштво српских писаца
и уметника антифашиста
Слободан Братић⁴⁸

Само, ови уметници се нису задржали искључиво на том лет-ку, који је, у име „Друштва српских писаца и уметника антифа-

шиста“ потписао Слободан Братић. Нешто касније, они ће издавати и посебан лист.

После издавања летка, Слободан Братић је, са групом својих другова, отишао у Драгачево. Појавио се, 20. августа, на збору у Вирову, на коме су говорили Богдан Капелан и Милојко Ћирјаковић. Управо, тога дана је Капелан са још неколико другова из Београда и дошао у Вировску партизанску чету. На поменутом збору дошло је до неспоразума са Братићем. У објашњењима свога ратног дневника Драгиша Мајсторовић је записао:

„Поред људи из Вирова и Церове, овом збору присуствовало је и око 10 студената из Београда, које је предводио неки Слободан Братић. Сви су они после завршеног збора изразили жељу да ступе у нашу чету, па се између њих и другова који су дошли са Богданом Капеланом развио жив разговор. Говорено је о раду омладине на Универзитету у Београду, часописима у којима су сарађивали и чланцима које су поједини од њих написали. Док су ови разговори вођени, Слободан Братић се играо са малим пиштољем, који му је висио о каишу. У међувремену, неки од Капеланових другова нас је обавестио да су Братић и његови другови по свој прилици провокатори, па је донета одлука да се Слободан Братић разоружа. То је одмах учињено одузимањем пиштоља Братићу. Он се мало бунио и протествовао, али је, на крају, отишао, са својим друговима, да спава на штали Илије Недељковић у Вировачком пољу“.⁴⁹

Мајсторовић напомиње да су и сутрадан Братић и његови другови желели да ступе у партизане. Нису прихваћени, јер „нису имали уредну везу“.

Касније се, дакле, Братић поново сусреће на Руднику, где је објављено неколико бројева листа „Обавештења Друштва српских писаца и уметника антифашиста“. Они су се 14. септембра поново обратили народу. Отворено су говорили о намерама фашиста. Позивали су се на свој проглас од 14. септембра. У тексту који је потписан са С. Б. (Слободан Братић), поред осталог, каже се:

„Фашизам се показује све дрскије као негација свега онога што постоји под именом европске културе. Садашње националне групације банкара, фабриканата оружја и других припремају се на нову борбу за власт у Европи: за слободу пљачке колонија, за слободно искоришћавање рада. Та нова кланица коју организује фашизам тражи да и сама идеја хуманизма буде сматрана идејом која се противи битним циљевима за којима он иде. — Захваљујући потстреку француских писаца, поштени писци целог света залажу се за одбрану културе. Остаје вредан једино још хуманизам рада који иде за племенитим циљем да измени све друштвене и економске темеље данашњег света.

М. Горки, 1935

Тешко је борити се за идеале културе у земљи упрљаној чизмом Хитлерове солдатеске. Да ли је могуће расправљати истину са људима који, „кад чују реч култура, потежу за револвер“? (Гебелс). Заиста не. Пред њима, јавно, истина не сме да се изговори, а онај који то ипак учини — бива мучен, убијен. У ери Хитлерове владавине лишена је права књижевност и уметност својих најбољих снага и глава. Све што је у њој било од вредности и имена морало је да бежи далеко од својих домова, у далека планинска села, у шуме. Па ипак, постоји још увек права књижевност, свуда: и у Француској, и у Холандији, Белгији, Грчкој, Норвешкој, Данској, Чехословачкој, Пољској, и код нас у Србији, Хрватској и Словенији. Снага писане речи, она иста снага која је родила појам слободе, неопозиво је показала да је дух јачи од свих авиона, тенкова, митраљеза и парадних униформи којима обилује и немачки и италијански фашизам. Јер у ово блатно доба европске цивилизације, у доба када фашизам мисли да је уништио све своје тужиоце и борце против себе, данас се појављује нов тип антифашистичке литературе: безимени писци. И ми, под овим околностима и на овом месту безимени писци и уметници српски, ми смо осетили и одговорност и потребу да свом поробљеном народу, и опет, укажемо на право лице фашизма.

Тешко је, међутим, исказати речима сву ону опасност којој се при том послу несебичног обавештавања излаже сваки појединац. За сваки поједини редак прети дословно опасност по живот. Уопште нема сигурног места где би се могло чути куцање писаће машине, а да сваког тренутка когод не отвори врата и упита: „Шта пишете?“ Шта мислите, шта пишете, с ким се састајете — то су данас питања која лебде око свију нас. Јер та питања — то је фашизам, фашизам који је пронашао нови злочин: злочин слободне мисли. Колико је то страпан злочин, колико је за фашизам опасна свака мисао, најјаче се показало приликом доласка једног немачког књижевника на познати париски Конгрес писаца за одбрану културе (1935): сва врата и прозори били су затворени, на трибини се појавило лице са великим црним наочарима, одржало кратак говор изненађеним слушаоцима и нестало пре но што су се присутни снашли од изненађења. Тај херој који је ставио на коцку све што може да стави један човек да би присутнима саопштио да у његовој домовини, у Немачкој, још увек постоји слободна мисао и слободна књижевност — али под земљом и у концентрационим логорима, тај је човек био уједно и слика новог књижевника — борца. Његов говор је превео један познати француски књижевник: „Репрезентативни Француз“, изјавио је тада немачки књижевник — емигрант Берт Брехт, „био је тумач безименом Немцу“. Сусреле су се две снаге...., додао је био закључак, они који чувају и они који се боре нашли су се.

Они који се боре и они који чувају — та мисао је у онда слободној Француској била на свом месту. Али данас, код нас и у осталим поробљеним културама, како данас одредити ко треба да буде борац за слободу и културу, а ко чувер те слободе и културе? Сви, ради нас самих је потребно да сви будемо и борци и чувари! Јер задатак свију нас мора да буде указивање на пут који води према стварној будућности. Без компромиса и патронаже. Ми хоћемо, како то каже А. Толстој, да будемо историчари, филозофи, политичари, борци — организатори живота и његови пророци. Нама не треба учитеља да нас уче животу. Ми писци и уметници, ми хоћемо да будемо духовни градитељи новог човечанства и циљ сваке наше акције је човек, његова слобода, његова срећа, човек у којему видимо неограничене могућности развоја, у којему видимо бескрајна стваралачка врела која треба ослободити. И то учинити не пружајући руке у молитви према такозваној правди, него ставити човека у човечне материјалне социјалне услове.

Само када то разумемо, разумећемо и сву озбиљност и неопходност нашег позива „Српском народу“, који је првобитно био објављен као летак...“⁵⁰

Очигледно, текст је програмског карактера. У суштини, поновљено је оно што је речено у „Прогласу...“

У тексту „Генерали против народних слобода“ С. Б. понавља позив у борбу, и то упућен свим Југословенима, без обзира на политичка и верска уверења и опредељења. О Недићевој влади каже:

„Владају генерали земљом Србијом, владају и злочинима својим натапају српску земљу крвљу српских синова...“

Владају генерали земљом Србијом, владају и владавином својом убијају наш народ и нашу слободу...“

Владају генерали земљом Србијом, владају и владавином својом хушкају све и свакога на братоубиство, на ропство и покорност фашистичким злочинцима...“

Упућују генерали српски — срамота наша народна, посланице народу српском, његовој војсци и његовој омладини, посланице писане у главном штабу нацистичких окупатора. Патетично и лажљиво звуче Недићеве речи омладини српској да се посвети раду од којег Хитлер треба да црпе корист. „Не трујте се пићем из отровног туђег брлога“, а тај Недићев брлог, тај отровни брлог, то је, српска омладино, твоја неугасива жеђ за слободом и једнакошћу међу народима. Јер, шта хоће та наша „брлогом затрована омладина“? Слободу, ослобођење свог народа, своју срећнију будућност, Савез комунистичке омладине Југославије, омладине на коју још не могу да се односе те Недићеве речи, шта хоће та омладина? Ево шта: „Млади нараштаји, удесетостручимо нашу борбу за ослобођење на страни нашег народа... Савез комунистичке омладине Југославије који се верно бори на страни свог народа... позива вас у заједничку борбу. Данас се не ради о овом или оном облику политичког уређења, о појединачним интересима ових или оних, данас се ради о ослобођењу свих народа Југославије од туђинског јарма, о томе да протерамо окупаторе из наше земље и освојимо своју независност и слободу“.⁵¹

Иако је реч о ауторском тексту, потписаном, очигледно је да су у њему садржани многи елементи прогласа.

С. Б. аутор је и прогласа упућеног омладини, који је публикован у „Обавшетењима Друштва српских писаца и уметника антифашиста“ 1. октобра. У њему се инсистира на организовању омладине за одбрану од фашистичке идеологије. Каже се да је једини пут српске омладине — пут борбе против фашиста и домаћих издајника:

„Неки радник, видећи ме како идем на станицу, питао ме је: „Куда ћеш?“ У Париз, на конгрес писаца. „Шта ћете радити тамо?“ Бранићемо културу, одговорио сам. Он ме је гледао један тренутак као да не разуме о чему се ради, а онда је нагло дигао шаку: „Па добро, треба да је браниш“.

Холандски писац Л а с т, 1935.

Непријатељ културе има данас своје име. То је фашизам. Треба ли, стога, још једном, још сто и још хиљаду пута указати на ужасно лице фашизма, те прпреке која се као страшило и пркос диже на путу цивилизације? Нажалост, треба. Јер једнодушност у осуђивању претставља, нема сумње, силно борбено оружје, и то у истој мери и на културном, и на социјалном, и на политичком терену. Али да буде делотворна и трајна, та једнодушност треба да буде пропраћена и хладном анализом чињеница, треба да буде подржавана строгим испитивањем далеких узрока и непосредних последица које се повезују уз опстанак фашизма и уз његова манифестовања на подручју културе уопште.

Српска омладино, теби се обраћамо данас ми, писци и уметници твоји, ми који се ни овде нисмо удружили да се провеселимо и да причамо љубазне ствари. Ми хоћемо да изразимо твоју солидарност, која је и наша солидар-

ност. Ми хоћемо да деламо у име права и достојанства човековог, као што то и ти хоћеш. Нећемо да припадамо ни једној странци. Хоћемо да задржимо пуну слободу при изналажењу истине. Наше удруживање значи потпуно пробужену свест. Пробуди се и ти, ако то већ ниси учинила, омладино наша, буди спремна за борбу, прихвати је онако како смо је прихватили ми још при самом њеном почетку, још пре више од десет година. Двоструко поробљени — од фашистичког окупатора и наших домаћих, народних издајница — будимо опет јаки и одважни, дајмо један другоме руке и обећајмо да никад нећемо узмакнути. Будимо спремни да придонесемо и жртве, да дамо и животе.

Али — за кога?

Да, за кога? Издајнице наше народне, наша велика народна срамота, позивају те под „славну заставу српску“ под „заставу вере и наде, части и јунаштва“, позивају те да је чуваш и браниш. Да је чуваш и браниш ти, омладино наша, пошто су је они, срамота наша народна, издали братимећи се са највећим непријатељем српства, са фашистичким зверима и рушиоцима поноса, народног — његове културе. За кога да је чуваш и од кога да је браниш?

За побеснеле хорде фашистичких окупатора.

Од своје рођене браће, од оних истих који ту нашу заставу уздигоше онако високо и поносно.

У име родне груде и њене слободе, ко те позива под нову заставу српства, под заставу изгажену фашистичким чизмама? Они исти који су својом издајничком радом учинили да се та заостава повлачи по фашистичком блату. Родна грудa? Има ли, омладино српска, родне груде саме по себи. Нема, као што нема ни јабуке саме по себи: постоји извесна јабука кулака, другачија јабука заплењена у воћњаку за порезу, а друга опет у колхозу. Када је један од наших писаца, пролазећи Шумадијом, открио величанствени пејзаж наших поља, том животном органу своје домовине, када је посматрао та поља где хиљаде и хиљаде радника остварују за нашу земљу животна блага, да ли је он био поносан на овај приказ? Да ли је он поносан на национално добро Шумадије? Не, он се није поносио овим националним добром, него се поносио снагом рада хиљаде и хиљаде руку, поносио се успоменама које буди овај крај буна, овај крај где је избио устанак народа српског противу турског империјализма, поносио се будућношћу Шумадије.

А ти, чим ти треба да се поносиш, омладино српска, данас, под издајничком заставом Хитлеровог посилног — генерала Недића?

Ропством...

И када се, омладино наша, изговара пред тобом реч домовина, увек и пре свега питај: Шта волите ви у мојој земљи? Могу ли „света блага нације“ уништити оне који немају ништа? Тепи ли „света родна грудa“ оне који немају земље? Заиста не. Али онај који је радио по нашим пољима и у нашим фабрикама, који је манифестовао нашим улицама, борио се нашим језиком, тај не би био човек када не би љубио своју земљу. Они којима измиче тај двоструки лик проблема, они стварају варљиву слику привидне заједнице и залажу се за покоље међу народима као за њезино најузвишеније остварење. Песници народних ратова, и само они, песници народних ратова за ослобођење могли су и могу још увек описивати праву стварност, прокламовати стварне заставе. Али фашистички хвалоспевци рата не могу да открију његов истински смисао. Они немају права да пишу „Драга слободо“. Јер у њиховим хвалоспевовима рат постаје чудесан и елементарни догађај, он постаје брутална и неизбежна експлозија свих снага природе.

Не заборави, омладино српска, никако и другу страну проблема. Заблуда је веровати да покољ само прети. Он и заболи.

Човек коме свакодневно потврђују његову листу незапослености, који ради у фабрици или у радном логору — тај човек је нико, он не постоји. Човек (међутим) суочен са смрћу чини се да поново добија вредност.

„Домовина те треба“ — ова фашистичка лаж Хитлерових вазала Недића, Љотића и других, та лаж је истинита у извесном смислу и она може да заведе људе. Дотле је тај исти човек, са свим својим својствима, са свим својим спо-

собностима, био неупотребљив, незапослен, на сметњу, у свакој домовини било је милиона таквих и они бејаху сувишни. Наједном — тај исти човек је употребљив. Домовини није требао ни један покрет његове руке, ни једна његова мисао, ни један његов проналазак и ни један његов напор. А сад, на једном, она треба потпуног човека, она тражи највећу жртву.

За кога та жртва, да ли заиста за оно што ти осећаш својом домовином? Не. То домовина издајнице народног, бившег српског генерала Милана Недића, тражи твоју смрт, тражи је у рату против твог сопственог народа. Не заваравај се, омладино српска. Није то твој час. Он тек долази. Не дозволи да постанеш тренутно искоришћена неупотребљивост, не буди ти, омладино наша, фашистички излаз из света без излаза. Неосетљива за добро и зло, равнодушна према послу и патњи, утучена моралним очајањем и неспособношћу да ствара, ето — то је лице фашистичке омладине кад се нагне над огледало своје савести. Да ли је то и твој идеал, омладино српска? Да ли и ти треба да поведеш фашистички рат против сваког израза људског разума и културе. Не, јер се и твој људски дух буни против таквог система. А кад се једном дух почне да буни, човек се диже на устанак.

Диги се и ти на устанак, омладино српска.

С. Б.⁵²

У четвртном броју „Обавештења Друштва српских писаца и уметника антифашиста“ од 14. октобра 1941. објављен је позив женама да ступе у борбу против Немаца и издајника народа. Мото текста је једна мисао вође шпанских комуниста Долорес Ибарури — Ла Пасионарије. Поново се говори о смислу борбе за слободу:

„И ми жене борићемо се заједно да својим мужевима. Наша је лозинка: боље је остати удовицом јунака, него живети као жена издајнице и кукавице.

Д. Ибарури — Ла Пасионарија

Боље је не имати сина, него бити мајка кукавице.

Тако је, српске жене и мајке, узвикнула омладинцима — антифашистима целог света једна друга жена, једна племенита старица, једна мајка чији се синови боре под ужасном ватром фашистичких топова, митраљеза и пушака за слободу своје земље, за слободу целог човечанства, за културу. Узвикнула је то једна племенита мајка која неће само да живи, мајка која хоће да да и садржај своме животу. Мајка која не може да се сложи са речима и делима једног избезумљеног крволока, Адолфа Хитлера, чији цео програм, с обзиром на жену и по његовим властитим речима, „садржи само једну једину тачку: дете“. Дете која треба да буде храна нацистичким топовима, дете које треба да буде крвава потврда његовим нељудским тезама. Јер ово крваво коло што се данас развија пред нашим очима, та крвава игра једног од најсрамнијих режима за које зна човечанство, није то нека пука случајност: „Фашизам, каже Мусолини, не верује ни у могућност ни у корисност вечног мира. Једино рат уздиже до њиховог највишег напона све људске енергије“. И пошто је по тој антиљудској теорији рата човечанство постало велико једино кроз вечити рат, идеја рата мора потпуно да испуни функционера новог фашистичког друштва, мора да буде његова искључива брига, не остављајући места ни за какву другу мисао. Значи:

Фашизам — то је ропство.

Фашизам — то је рат.

Фашизам — то је смрт.

А стварно: све је у човеку, све је за човека.

Српске жене и мајке, схватите и ви: ради се о вама и вашој деци, о вама и вашим мужевима, о вашој браћи. Не ради се више о данима, него о сатима. Сви ми, а пре свега ви — српске жене и мајке треба да знате да је

боље умрети у рову за слободу, него чувати живот за једну каснију и срамну смрт, за смрт од метака фашистичких крвника.

Одбрана српског народа од фашистичког јарма, наша је највиша мисао.

Нека та мисао постане наш задатак. Јер:

Србија народна — то је слобода.

Србија народна — то је мир.

Србија народна — то је живот.

Слобода, мир и живот ваш, српске жене и мајке, и ваших синова, мужева и браће.

Али се Србија не може бранити празним речема и хвалама. Пустимо народне издајце и Хитлерове вазале Љотића и Недића да декламују празне фразе о српском Косову, о Косову где цветају, данас, крвави божури заливени сузама вашим, српске жени и мајке. Србија може да се брани једино једном победоносном офанзивом на свим фронтима људске делатности. Један од тих фронтава сте и ви, наше жене и мајке. Ваша је дужност велика и тешка. Али и најчаснија. Надрастите себе, будите поносне на своје мужеве и на своју децу. И браните, заједно с нама, нас и вас, као што ми бранимо вас и нас. И још више: бранећи нашу слободу ми бранимо не само своју личну ствар,

Реците својим мужевима и синовима истину: Љотићеве издајце располажу оружјем. Али ми располажемо још и духом победе. И још нешто: Србин „радије умире стојећи, него да живи на коленима“. То им реците.

С. Б.⁶²

„Обавештења Друштва српских писаца и уметника антифашиста“ донела су, 1. новембра, дуг текст без наслова, који је поново потписао С. Б. У њему се српском народу још једном, наглашено, указује на судбину културе под фашизмом. Говори се и о злочиначком деловању окупатора и домаћих издајника којима су на челу Милан Недић, Димитрије Љотић и Коста Пећанац. Каже се да је „фашизам отворена диктатура мрачњаштва“. Набрајају се и злочини Павелића, а не само српских сарадника окупатора. У броју од 14. новембра 1941. године „Обавештења...“ су донела и текст „Господину Милану Недићу за шешир“, у коме се са гнушањем говори о улози овог квислинга. У целини је одбачена Недићева посланица „Онима у шуми“, коју је донело „Ново време“.⁵⁴

„Овај ретки и јединствени, борбени, антифашистички лист, који је излазио од 14. августа до 14. новембра 1941. доносиће у више својих бројева и речи подршке комунистичкој и партизанској борби као јединственом југословенском антифашистичком фронту, угасио се у време, за историју већ добро познате, отворене четничке издаје. Судећи по томе што је излазио пуна три месеца, на Руднику — територији коју су у то време држали партизани под својом контролом, претпостављамо да је већина српских писаца везаних за овај антифашистички лист наставила свој борбени пут у редовима партизана“.⁵⁵

Очигледно је да прогласи и програмски текстови у „Обавештењима...“ нису били искључиво везани за подручје на коме је деловао Чачански партизански одред „Др Драгиша Мишовић“. Они су,

нема сумње, значајна појава за читаву устаничку Србију, јер сведоче антифашистичко опредељење стваралаца и интелигенције. То шире значење захтева посебна истраживања. Ми, овом приликом, само на њих указујемо, коментаришући, најкраће, садржаје и истичући најзначајније делове у тим документима. Очито је да их је писало брито перо, интелектуалац широког образовања.

БОРБЕНЕ ПАРОЛЕ

Изванредну мобилизаторску улогу у устаничком периоду широм чачанског краја имале су, 1941. године, борбене паролe. Сличног карактера били су и борбени покличи, најчешће извикивани приликом позивања нових бораца у партизанске јединице, у јуришима и пресудним моментима битака.

Борбене паролe су кратке, али са снажним порукама. Изговаране су у једном даху, а „набијене“ снажним емоцијама и срачунате на брзо дејство. Њима су завршавани говори и прогласи, чићећи њихове основне поруке.

Све борбене паролe су слободарског карактера.

Огромна већина борбених парола које су се чуле на подручју деловања Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“, или су штампане на посебним плакатима и у партизанским листовима, односно употребљаване у борбеним заповестима и преписци тог времена — није чисто локалног карактера. Универзалнијег су значења и могле су се, уствари, чути на свим просторима наше земље на којима су пламтеле устаничке пушке. Не ретко, то су били стихови преузети из народних или уметничких песама, што је и логично — позивале су у борбу, наглашавале улогу јунаштва и хероике.

По својој намени, борбене паролe су својеврсни сажети прогласи. Извирале су из докумената КПЈ и из срца свих родољуба.

Универзалан карактер имале су борбене паролe које су узвикиване 27. марта 1941. године — када је одбачено приступање Југославије Тројном пакту. Као и у другим крајевима наше земље, на манифестацијама у Чачку, Горњем Милановцу, Гучи, Мрчајевцима, Марковици, Миросалцима и другим местима чуло се:

Боље гроб — него роб!
Боље рат — него пакт!
Доле срамни издајници!
Хоћемо савез са Русијом!

Такве су биле и паролe упућиване нашим војницима који су одлазили у априлски рат:

Живели бранитељи!
Живели наши војници!
Нека вас послужи ратна срећа!

Када је постало извесно да је стара Југославија окупирана,
узвикивано је:

Скупљајмо оружје — требаће нам!
Чувајмо оружје!
Боље да узмемо ми — него Немци!

Борбене пароле су обилато коришћене од стране партијских
активиста у време припрема устанка, а потом и у читавом устанич-
ком периоду. Највише их је позивало у борбу за слободу:

Сви у борбу!
Сви у борбу за слободу!
Ослободимо отаџбину!
Крва за крв — смрт за смрт!
Смрт фашизму — Слобода народу!
Смрт фашистима!
Смрт окупатору!
Да живи наша борба!
Да живи наша света борба!
Да живи наша света народноослободилачка борба!
Живели партизани!
Партизани, сви смо уз вас!
Сви смо партизани!
Живели партизани, борци за слободу!
Живели јуначки партизани!
Да живе наши хероји, народни борци народноослободилачких одреда!
Сви на фронт!
Срби, сви на фронт!
Другови, сви на фронт!
Нека нема никога ко не ради за фронт!
Све за фронт — сви за фронт!
Другарице, помозимо својим друговима у борби!
У борбу за родну груду!
Наша је борба велика, а њен је исход победа!
Да живи јединство српског народа у борби за слободу!
Да живи јединствена борба српског народа за слободу!
Да живи јединствена борба свих поробљених народа против фашиста!
Слава палим друговима!
Освета је наша!
Осветимо пале другове!
Другови, осветићемо вас!
Живеле храбре партизанске чете!
Живео слободан српски народ!
Живела слободна Србија!
Живела слободна Југославија!
Живела борба за демократске слободе!
Ова војска мора победити!
Народ је непобедив!
Живела народноослободилачка борба!
Живели наши ослободиоци!
Живели партизани — наши ослободиоци!
Живели народни борци за слободу Србије!

УСТАНИЧКИ ПРОГЛАСИ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ ТОКОМ 1941. ГОДИНЕ

Живели наши народноослободилачки одреди!
Ујединимо све своје снаге у борби против окупатора!
Нека гнусног непријатеља заувек нестане из Србије!
Непријатељу ни шаку жита!
Ступајмо у одреде Комунистичке партије!
Ступајмо у партизанске одреде!
Устаници, победа је наша!
Живео народни устанак!
У бој против окупаторске банде фашизма!
Драгачевци, главу горе!
У бој, другови и браћо!
Не оклевајте ни часа!
Сада је куцнуо час!
Живела борба српског народа за ослобођење Србије!
Ујединимо своје снаге у борби против окупатора!
Напред, ка победи!
Напред, у победу!
Победа је наша!
Јуначки, другови!
Да живи борба за слободу!
Живела велика народноослободилачка борба српског народа!
Близу је час слободе!
Куцнуо је час слободе!
Напред — до слободе!
Ми водимо праведну борбу!
Народ је непобедив у борби за слободу!
Живела народноослободилачка борба нашег народа и свих поробљених
народа света!
Смрт окупатору и издајцима!
Смрт гнусним фашистима!
Освета палих — дужност је сваког Србина!
Србија се умирит' не може!
Одбројани су дани крвавом фашизму!
Да живи народна борба за ослобођење!
Да живи велика и јединствена борба слободарског српског народа!
Смрт окупатору — слобода народу!
Да живе јуначки одреди наших ослободилаца!
Живела слободна мајка Србија!
Да живи српска ослободилачка војска!
Смрт завојевачима!
Помажимо народноослободилачку борбу!
Смрт фашизму и његовим слугама!
Ми се смрти не бојимо!
Кукавице се боје смрти!
Напред, напред у победу!
Ми водимо свету борбу!
Доле пљачкаши и разбојници!
Народ хоће да одлучује о својој судбини!
Ми смо народна војска!
Фашисти, идите у своју земљу!
Немци, овде вас нико није звао!
Удри!
Комунисти, напред!
Комунисти, у прве борбене редове!
Сија звезда, сија свака, ал' најјаче петокрака!
Да живе наши јунаци и ослободиоци!
Да живе јуначки одреди наших бранитеља и ослободилаца!
Напред у борбу за слободу!
Нека нико не остане!

Напред у борбу за уништење окупатора и свих издајника српства!
 Јунаци, држите чврсто светло оружје!
 Све снаге на окуп против фашистичких окупатора — за слободу и лепшу будућност народа!

Све снаге на окуп — против фашистичких окупатора за слободу и лепшу будућност нашег народа!

Слободу Србији!
 Живела борба за бољи живот и срећу!
 У борбу против окупатора и издајника!
 Живела борба српског народа за слободну Србију!
 Борба — то је победа!
 Борба — то је пораз фашиста!
 Борба — то је наша будућност!
 Борба — то је мир!
 Живела слога српског народа и његова борба за слободу!
 Ми не жалимо своје животе у борби за слободу!
 Ако се не боримо — чека нас смрт!
 Ко није за борбу — није за слободу!
 Немци, вратите се својим кућама!
 Све за фронт — све за народ!
 Словенци, боримо се и за ваш повратак кућама!
 Диже се на устанак, омладино српска!
 Србија народна — то је слобода!
 Србија народна — то је мир!
 Србија народна — то је живот!
 Фашизам — то је ропство.
 Фашизам — то је рат.
 Фашизам — то је смрт.
 Омладино, на своја места — у борбу до победе!
 Разбићемо губице фашистима!
 Другови, сви смо са вама!
 Будимо немилосрдни према окупатору нашег народа!
 Срби, у бој! Наша је борба света и праведна!
 Да живи снажна устаничка војска!
 Да живи свака наша победа!
 Отаџбино, синови те бране!
 Идем да се борим!
 Напред, другови, победа је наша!
 Напред, Таковци!
 Јуриш, Трнавци!
 Напред, Пета љубићка!
 Само пажљиво, другови! Напред!
 Напред, Драгачевци, победа је наша!
 Руке увис, паликуће!
 Све за наше храбре партизане!
 Купите се са свих страна у редове партизана!
 Живели, живели, браћо, јуначки партизани!
 Све за наше храбре партизане!
 Напред, смело у победу!
 Другови, напред у свету победу!
 Учврстимо своје јединство у борби за слободу!
 Смрт убицама српског народа!
 Доле разбојнички фашизам!
 Партизани — народни борци!
 Смрт фашистичким освајачима и поробљивачима народа!
 Само преко вас мртвих Немци могу да прођу у Драгачево!
 Живео народни устанак!
 Живеле велике народне борбе за слободу и хлеб!
 Живела правда и слобода човечанства — напред у борбу!

УСТАНИЧКИ ПРОГЛАСИ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ ТОКОМ 1941. ГОДИНЕ

Да живи српска народнослободилачка борба!
Живела партизанска борба!
Напред, напред, у борбу за слободу!
Смрт окупаторима наше земље!
Живела победа и слобода српског народа!
Срби родољуби, на окуп!
Окупимо се око наших народнослободилачких одреда!

Истакнути партијски активисти, командно и политичко особље у Чачанском НОП одреду „Др Драгиша Мишовић“ често се служило, у говорима и приликом непосредног обраћања борцима и народу, борбеним паролима и поклицима.

По томе је нарочито био познат Ратко Митровић, политички комесар овог одреда, касније проглашен за народног хероја. Ево неколико карактеристичних примера:

Скупљајте оружје, требаће вам!
Разбиће Руси губицу фашистичку!
Наша је дужност да се боримо за слободу!
Робовима је увек време да се боре за своје ослобођење!
Нас очекује велика и тешка борба!
Слободу нам нико неће поклонити, ми је борбом морамо извојевати!
Ми смо за јединство команде, али команде која ће бити борбени штит народа!

Удрите, другови, фашистичке гадове и паликуће!
Опет ћемо бити оно што смо били!

Када су Митровића четници ухватили и затворили у Заблаћу, храбрио је своје другове:

Ова је борба тешка! Жртва мора да буде! И многи ће од нас погинути, али победа ће бити наша!

У чачанском затвору, где је пребачен из Заблаћа, он је изјавио:

Милост не тражим ни од кога, и никада не бих издао идеју за коју сам се борио!

Под вешалима, на тргу у центру Чачка, 11. децембра 1941. године, клицао је:

Живела слободна Србија!
Живела мајка Русија!
Смрт фашизму!

Када је Митровићева мајка, Мика, сазнала да је обешен, казала је:

Морамо бити поносни и пркосни!

И Богдан Капелан, командант Драгачевског батаљона Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“, касније проглашен за народног хероја, често је употребљавао борбене пароле. Када је, на пример, водио борце у борбу за ослобођење Чачка, поносан и духовит узвикнуо је:

Јој, колико је ових партизана! Ни планина Јелица их не може пребројати!

Ево неколико његових борбених парола:

Удрите фашисте и будите опрезни!
 Шта можемо, другови, кад нас народ воли!
 Драгачевци, не брукајте се!
 Другови, победа је наша!
 Нико нас не може победити!

Један говор Ратка Митровића и једна борбена заповест Богдана Капелана садрже у себи многе карактеристике прогласа.

У октобру 1941. године у слободном Чачку, обраћајући се борцима, Митровић је изговорио ове визионарске речи:

— Доћи ће дан победе, другови, дан када ћемо ведром челом моћи свакоме у очи да погледамо, дан када ће нам цело напредно човечанство рећи: квала, показали сте како се треба борити за слободу.

У заповести за напад на Краљево у ноћи између 12. и 13. октобра 1941. Капелан је написао борцима свога батаљона:

„Драги партизани,

Знам да сви горите о жеље да град Краљево, који је до овог тренутка у рукама фашистичких бандита — постане што пре наше — српско, слободно партизанско Краљево.

Ноћас ми крећемо напред, да га освојимо нашим челичним партизанским мишицама, пушкама, бомбама, а изнад свега да га освојимо нашом дисциплином, коју прати наша Стаљинска храброст, одлучност, мудрост и савесност. Ви сте са мном а ја са вама.

Довиђења, другови, у слободном партизанском Краљеву.
 Живела партизанска борба!
 Живео друг Стаљин!“⁵⁶

Осим Капелана, ову заповест потписао је и Милојко Ђирјакковић, политички комесар Драгачевског партизанског батаљона.

Борбене пароле у говорима и контактима са борцима и народом доста су користили и Милан Бата Јанковић, инструктор ОК КПЈ за Чачак, Момчило Радосављевић, командант, Радован Јовановић, заменик команданта Чачанског НОП одреда, Лазар Лазић, заменик политичког комесара одреда, Милутин Стојић, Раде Азањац, Бранко Ракић, Средоје Маркићевић, Милојица Пантелић, Средоје Урошевић, Миленко Никшић, Милош Т. Јовашевић, Раденко Броћић и други партијски, војни и скојевски руководиоци у Чачанском НОП одреду и на подручју његовог деловања.

Борбене пароле употребљавали су и одборници народноослободилачких одбора, затим други честити људи. Одзвањало је широм чачанског краја све оно што је било посвећено борби и слободи. Такве су, рецимо, биле речи солунца Бранислава Јоксића на народном збору у Липници, устаничких дана:

УСТАНИЧКИ ПРОГЛАСИ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ ТОКОМ 1941. ГОДИНЕ

— Шта чекамо, људи? Ко је способан — у борбу, на фронт!

Борбене пароле говориле су и о Партији:

Живела Комунистичка партија Југославије!

Да живи КПЈ!

Живела Комунистичка партија Југославије — вођ и организатор народа!

Или о СКОЈ-у, односно омладини уопште:

Живео СКОЈ!

Да живи Савез комунистичке омладине Југославије!

Омладино, ти си наша узданица!

Омладино, збиј своје редове!

Живео Српски народноослободилачки омладински савез!

Омладино, у прве редове борбе за слободу!

Нека нема ни једног омладинца — ке који не ради за фронт!

Нека нема ни једног омладинца — ке који није члан СНОС-а!

Паролама је афирмисано савезништво у борби против нациста, против сила Осовине:

Да живи савез Совјетске Русије, Енглеске и Америке!

Совјетски Савез разбиће губицу крвавом фашизму!

Совјетски Савез разбиће зубе фашистима!

Живела непобедива Црвена армија!

Да живи савез балканских народа!

Живели наши савезници Русија, Америка и Кина!

Живео братски Совјетски Савез!

Русија — гробница фашизма!

Живела 24. годишњица октобарске револуције!

Живеле савезнице Енглеска и Америка!

Да живи јединствена борба поробљених народа против Хитлеровог фашизма!

Тражена је заједничка борба партизана и четника против окупатора:

Узалудне су биле такве тежње поштених родољуба: четници су постепено отпочињали братоубилачки рат, а потом сасвим отишли у издају.

И борбеним паролама тражена је обустава братоубилачког рата:

Сложите се — због слободе!

Сложите се због — победе!

Да живи заједничка борба партизана и четника!

Живео савез партизана и четника!

Живело борбено јединство српског народа, партизана и четника!

Живели наши партизани и борбени четници!

Ми, мајке, жене и сестре тражимо обуставу братоубилачке борбе!

Хоћемо споразум и сарадњу!

Ми радници Фабрике хартије поздрављамо јединство српског народа!

Живела непобедива слога српског народа!

Живело јединство народних снага!

Нећемо да падне братска крв!

Будите браћа — једна вас мајка родила!

Народ хоће заједничку борбу против окупатора!

Жигосани су петоколонаши, издајници, саботери и сарадници окупатора:

Доле сарадници фашиста!
 Смрт народним издајцима!
 Уа, петљуре беже!
 Милост значи издају!
 Претња нас не плаши!
 Смрт издајцима наших народа!
 Смрт издајцима српског народа!
 Смрт Недићу, Љотићу и Пећанцу!
 Проклет био издајца своје домовине!
 Доле слуге окупатора!
 Доле издајце српства!
 Доле цабалучари!
 Доле саботери наше борбе!
 Смрт петокOLONашима!
 Пази — петокOLONаши вребају!
 Смрт издајницима!
 Смрт саботерима!
 Доле оружје, издајце!
 Не дозволимо да нас варају издајце!
 Презрите нове Бранковиће с Равне горе!
 Издајце, срам вас било!
 Доле сарадници Немаца!
 Доле доушници окупатора!
 Доле изазивачи братоубилачког рата!
 Доле разбијачи слоге српског народа!
 Доле пљачкаши и разбојници!
 Смрт Хитлеровим разбојницима и њиховим слугама!
 Смрт немачким фашистима и њиховим доушницима!
 ПетокOLONци, доле!
 ПетокOLONци, стићи ће вас народна казна!
 Смрт петокOLONашима!
 Народ ће вам судити!
 Нису достојни да живе!
 Народ ће вам пресудити!
 Стидите се пред својим народом!
 Доле непријатељи народне борбе!
 Доле непријатељи народа и његове борбе!

Специфичне су борбене паролe које говоре о појединим догађајима. Тако је у време опсаде Краљево, у октобу 1941. године, узвикивано у чачанском крају и Чачанском НОП одреду:

Краљево је наше!
 Краљево мора бити наше!
 Краљево ће бити гробница хитлеровских бандита и издајника српског народа!
 Наше челичне груди сломиће злочинце у Краљеву!
 Краљево мора бити ослобођено!
 Немци не могу уништити Краљево!
 На Краљеву се види ко је ко!
 Немци, ваши топови не могу убити слободу!
 Краљево ће бити партизанско!
 На Краљеву се кује слобода!

Нажалост, Краљево није ослобођено. Четници су напустили опсаду и своје оружје окренули према прсима партизана. Касније, њи-

хове ће их вође одвести у отворену издају свога народа и чврсто савезништво са Немцима, љотићевцима и недићевцима.

После прве непријатељске офанзиве, крајем новембра 1941. године, четници су, заједно са Немцима, љотићевцима и недићевцима, организовали прави лов на партизанске борце који нису успели да се повуку у Санџак и Босну. По затворима и логорима, испод вешала и пред цевима непријатељских пушака и митраљеза, најбољи синови овог народа умирали су јуначки кличући Партији и слободи, узвикујући борбене паролe. Ови покличи сливали су се у јединствену истину — народ је непобедив!^{58a}

ПРОПАГАНДНА СРЕДСТВА НЕМАЦА, ЉОТИЋЕВАЦА, ЧЕТНИКА...

Чим су средином јула формиране прве чете Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“, прорадила је и снажна окупаторска пропагандна машинерија. Величањем снаге Трећег рајха и служећи се уценама и претњама смрћу, она је настојала да „докаже“ немогућност отпора и бесмисленост устанка. Ангажујући домаће издајнике, петоколонаше, она је ово и усмено преносила у народ, истовремено просто „засипајући“ и подручје чачанског округа прогласима, наредбама, и другим пропагандним материјалом.

Карактеристичан је, у том погледу, један проглас, који је у јулу и почетком августа, у великом броју примерака, растуран по селима драгачевског, љубићког, трнавског и таковског среза. Писан је на немачком и српском језику, а носио је потпис немачког фелдкоманданта у Ужицу Штокхаузена. На овом прогласу писало је:

„Срби! Једна незнатна мањина подстрекача нереда, злочинаца и незадовољних људи повела се комунистичким паролама и повукла се у шуме да оданде са својим неделима саботаже и препада шкоде немачким војним властима и да тероризирају од ових последњих постављене српске власти... Победоносна немачка војна сила узела је у своје руке истребљење ових бандита... Како би само прави злочинци искусили заслужену казну, позивају се у шуму одбегли следбеници да се одмах врате својим домовима... да се лојално понашају и ништа им неће бити... Ко ипак и даље остане у шуми и држи се тих комунистичких хајдука и црвених зликоваца, тога ће кућа бити спаљена а он сам кад буде ухваћен стрељан... Српски народе! Помози себи сам, иди својим мирним путем, држи се реда и мира, имај поверења у немачке војне власти и према српској управи...“⁵⁷

Све до краја септембра, исписан је низ оваквих прогласа, летака, „обавештења“, наредби, претњи. Узалуд! Јер, Чачански НОП одред непрекидно је растао. Успеси његових јединица довели су до тога да Немци почињу брутално да наступају.

Безуспешна је била објава рата љубићким селима. Безуспешан и покушај са летком који је, у октобру, бацан на ослобођени Чачак из авиона. У њему се, поред осталог, каже:

„Ч А Ч А Н И

Ваш град наше трупе су напустиле зато што нисте показали добру вољу у борби са комунистичким бандама. На вашој кожи сте осетили сву бруталност и крволочност плаћеника црвене — пропале Москве и јеврејског Лондона.

Видели сте како изгледа једна мала казнена експедиција наших штука над вашим градом. Но, то није ништа према оном што ће вас све без разлике, ко је крив ко је прав, ових дана постићи.

Опстанак вашег града и ваших живота решите ви.

Два су начина за то:

1) **ДА САМИ ЛИКВИДИРАТЕ КОМУНИСТИЧКЕ ВАНДЕ КАКО ЗНАТЕ И УМЕТЕ.**

или 2) **ДА КОМУНИСТИЧКЕ РАЗБОЛНИКЕ ОСУЈЕТИТЕ У НАМЕРИ ДА ИЗ ВАШЕГ ГРАДА ПУЦАЈУ НА БИЛО КОГ ОД ЉУДСТВА НЕМАЧКЕ КАЗНЕНЕ ЕКСПЕДИЦИЈЕ.**

Ако од овог двоје ништа не учините, пропаст вашег града, ваших породица и вашу, припишите себи и вашим изродима који вам све то приређују...

Немачка оружана сила ових дана ће успоставити ред и мир у западној Србији и вашем граду. Како ће она то учинити најбоље ће вам рећи: Шабац, Ваљево, цела Мачва, Витковац, Витановац, Жича, Рибница и остала места куда су прошле трупе казнене експедиције Немачке оружане силе...⁵⁸

И даље — све у истом тону.

Проглас је писан у време када је читав чачански крај био слободан и улазио у састав слободне партизанске територије у западној Србији и Шумадији, познатој и под именом Ужичка република. Чачански НОП одред „Др Драгиша Мишовић“ имао је у свом саставу преко 3.000 бораца, сврстаних у преко 30 чета и четири батаљона: Драгачевски, Љубићки, Таковски и Трнавски, уз десетак посадних и резервних чета. У његовом саставу дејствовали су батерија топова, тенковска чета, коњички ескадрон, бициклички вод. У радним четама, позадинским јединицама, јединицама Народне милиције и у партизанским радионицама и командама било је још око 2.000 бораца. Деловало је 65 народнослободилачких одбора. Два су била градска — у Чачку и Горњем Милановцу, а један срески — у Гучи. И из тог угла посматрана, претња фашистичких окупатора била је заиста бесмислена.

Тих и таквих прогласа било је још. Сви су слично интонирани.

У величању немачке оружане силе нарочито су се од домаћих издајника истицали љотићевци. Истовремено, они су настојали да у народу дискредитују истакнуте руководиоце устанка. Такав је, рецимо, проглас љотићеваца из Чачка и Краљева, објављен после заједничког састанка, 19. октобра, у Краљеву:

„БРАЋО — СРБИ

Обраћамо се Вама браћо наша, који се налазите у шуми, натерани силом и обманути од плаћеника Москве и Лондона, са братском жељом да Вас упознамо са правом истином и покажемо Вам ваше вође.

ЕВО ИХ:

Први је: Миленко Никшић, пропали трговац и трговац белим робљем — комуниста, плаћеник Москве...“⁵⁹

Сличне квалификације стављају се и поред имена неких четничких команданата, због тога што прихватају да се, заједно са партизанима, њихове јединице укључе у борбу против Немаца.

Заговарајући политику чекања „погоднијег тренутка“ и истичући да „још није време за устанак“, доследно извршавајући наређења четничке Врховне команде Драже Михаиловића, и већина четничких команданата у суштини је потврђивала оне наводе који су добијали место у немачким прогласима. И када су учествовали, заједно са партизанима, у оружаним окршајима против окупатора, четници су сејали неверицу у могућност успешног вођења борбе против Немаца и њихових помагача.

Споразуме са партизанима четнички команданти су настојали да саботирају када год су могли. По замисли Драже Михаиловића, они су се укључили у устаничку војску с циљем да покушају парализовање снажног партизанског покрета. Преговорима су желели да од Немаца преузму градове, јављали су немачким гарнизонима да предстоје напади на њих, а када је ослобођена територија у западној Србији и Шумадији — штитили су жандарме, верне слуге окупатора.

Четничке наредбе, обавештења и прогласи управо сведоче такво опредељење њихове Врховне команде у устаничком периоду. Њихова пропагандна средства из тог времена лажно су патетична. Праве намере четника не виде се, нити њихове игре, ни из умногоне карактеристичног прогласа Драже Михаиловића Чачанима:

„ЧАЧАНИ

Ми никада нисмо могли да верујемо да ће нас Немци напасти, и зато су нас затекли неспремне. Сада наш народ сноси тешке последице своје наивности.

Кад је дошло до наше несреће изван број нас склонили смо се с оружјем у шуме и планине, да би до краја остали верни датој заклетви. Реч је у поштена човека тврђа од камена, поштен човек може да да реч само једанпут, а кривољетник се куне сваки час.

Око мене су људи којима је до обавеза и слободе стало више него до живота. Погледајте добро у своју душу, ви војни обвезници, ви који сте положили Војничку заклетву. Питајте се, јесте ли јој остали верни?

НИСАМ ЈОШ ИМАО НАМЕРУ ДА СИЛАЗИМ ИЗ ГОРСКИХ ВИСИНА. АЛИ ВАШ ДЕЛЕК СТИГАО ЈЕ ДО МЕНЕ.

Из вароши, поседнутих од непријатеља, чује се ропац стрељаних и обешених, чује се плач и врисак силованих жена, чује се запомагање невиних децице. Непријатељ је успео да уклони наше власти, али није успео да успостави своје, јер сам не поштује ред, јер сам не зна за правду и не зна за поштење.

Створена је анархија.

Ово стање више није могло да се трпи.

1 октобра у 7,45 час. наши борци донели су вам опет слободу, мир и безбедност.

Још све муке нису пребројене, још ће требати много истрајности, храбрости и напрезања. Али гледајте ведро и издигнута чела у будућност — правда је на нашој страни, а Бог је праведан.

ПРАВДА МОРА ДА ПОВЕДИ! А ПОВЕДИЋЕМО АКО БУДЕМО РАЗУМНИ И СЛОЖНИ.

САМА СЛОГА СРБИНА СПАСАВА!

ДРАЖА“⁶⁰

По чачанском крају ширени су и капитулантски прогласи Косте Пећанца и његових следбеника, али без већег одјека.

Своје право лице четници су показали у време прве непријатељске офанзиве на слободну територију у западној Србији и Шумадији крајем новембра и првих дана децембра 1941. године. У овом делу Србије они су учествовали, заједно са Немцима и љотићевцима, у нападима на села и градове, хапсили и убијали партизанске војнике. Пали су у блато најцрње националне издаје.

У прогонима припадника партизанског покрета нарочито се истицао Јеличко — моравички четнички одред самозваног војводе Милоја Мојсиловића. Овај одред штампао је и низ прогласа, у којима потврђује издајничку улогу. У једном се посебно наглашава:

„... ступај што пре у четничке редове и бори се до последње капи крви против свог најљућег непријатеља. Не варај се, комунисти нису Срби: они се одричу сваке нације. Они нису наша браћа...“

Запамти: истреба комуниста значи ослобођење нашег тела од љуте рак ране. Зато, с вером у Бога ступимо у ову борбу... Јелички четнички одред под вођством свог народног вође, Шумадинца, војводе Мила Мојсиловића продужава борбу против ове гамади... Борба против њих водиће се до њиховог коначног истребљења. То је заклетва Војводина и свих његових четника...“⁶¹

Дакле, Мојсиловићев циљ није борба против Немаца, већ против партизана и комуниста, против истинских родољуба, бораца за народну слободу. Немци се и не помињу као противници, они су четницима савезници. За све оне који су кренули у окршаје против окупатора и борбу за слободу, четници налазе најтеже епитете и намењују им — смрт. Тако је било широм чачанског краја, широм Србије, широм земље. Ово опредељење четника Драже Михаиловића потврђује и проглас који је, крајем новембра или почетком децембра, штампао „Штаб сложне браће“, у коме је „прву реч“ имао, уз Божа

УСТАНИЧКИ ПРОГЛАСИ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ ТОКОМ 1941. ГОДИНЕ

Ђосовића Јаворског и Ђуру Смедеревца, „војвода“ Милоје Мојсиловић:

„С Р П С К И Н А Р О Д Е:

СРЕЗА ТРНАВСКОГ, ДРАГАЧЕВСКОГ, МОРАВИЧКОГ, ЈАВОРСКОГ,
ПОЖЕШКОГ И АРИЉСКОГ

Једини спасиоци ваши то су чувена браћа војводе МОЈСИЛОВИЋ (СВЕТИ ИЛИЈА), ЈАВОРСКИ И ЂУРА СМЕДЕРЕВАЦ који су у најкритичнијим моментима спасли Ваше главе, домове, жене и децу, а који Вас сада позивају да банде комуниста проказујете и исте не скривате а сваки онај који буде ово урадио биће убијен и цела породица биће му уништена и кућа запаљена.

Сваком је јасно шта су те банде направиле и о томе не треба прави Србин да говори, већ само да нас помогне на чишћењу бандита комуниста.

НЕ УБИЈАЈТЕ БРАЋО НЕМАЧКЕ ВОЈНИКЕ ЈЕР ТИМЕ СТЕ УБИЛИ
ЗА 1 НЕМАЧКОГ ВОЈНИКА 100 СРБА

И ОПЕТ ТИМЕ НИСТЕ НИШТА УРАДИЛИ.

Ваша браћа Св. Илија, Јаворац и Смедеревац воде вас правим путем а зато сте се и уверили а у нас немојте сумњати.

Сваки онај који буде прикрио комунисту или његово оружје као и оружје уопште биће заклан.

Ово не сматрајте шалом већ узмите као озбиљно, а Вама је познат наш страшни суд који је наступио после више наших опомена.

Позивамо Вас да јуначки ступите у борбу против ових бандита који ће у најкраћем року платити за своја недела.

БРАЋА ВОЈВОДЕ
МИЛ. МОЈСИЛОВИЋ (пилот)
БОЖ. ЂОСОВИЋ (ЈАВОРСКИ)
и ЂУРА СМЕДЕРЕВАЦ“⁶²

На овој платформи наставиће своје деловање четнички покрет Драже Михаиловића у читавом чачанском подручју, све до краја рата.

СНАЖНЕ ПОРУКЕ ПАРТИЈЕ

Окружни комитет КПЈ, средња партијска и скојевска руководства, партизанске команде, народноослободилачки одбори и друге партизанске установе и руководства са подручја на коме је основан и развијао борбена дејства Чачански НОП одред „Др Драгиша Мишовић“ објавили су, устаничке 1941. године, велики број прогласа, наредби, обавештења, упозорења, апела и позива народу с циљем да непрекидно инспиришу, подстичу и распламсавају народноослободилачку борбу против фашистичких окупатора и његових слугу — домаћих издајника. Тако су снажне поруке Партије стизале у готово сва насеља мобилишући не само комунисте, већ и све остале родољубе и антифашисте на задацима који су усмерени ка ослобађању

овог дела Србије и читаве наше земље од окупатора и свих оних који му служе — домаћих квислинга и контрареволуционара.

У ратним вихорима, који су уследили, уништена је огромна већина прогласа и осталих докумената — прворазредна грађа за писање историјата устаничког периода. Ипак, сачувано их је и пронађено неколико десетина, а даља истраживања се подразумевају. Скупљени у овој збирци, они ће послужити историчарима за боље сагледавање деловања КПЈ, народне револуционарне власти и партизанских команди у припремању и распламсавању народног устанка у чачанском крају током 1941. године. За обичне читаоце ова документа су дивна лектира хероике и слободарства.

Занимљиво је да је сачувано мало прогласа ОК КПЈ и осталих партијских руководстава из времена припрема устанка. Изузетак је, донекле, Драгачево. Уопште, мало је ових пропагандних порука и са подручја Такова, а знатно оних који су настали у Чачку између 2. октобра и 26. новембра 1941. Од њих се, наравно, не може исписати целовитија хроника устаничког периода, али они, сами по себи, заједно са програмским текстовима из партизанске штампе, тој хроници дају специфичне, мобилизаторске садржаје.

НАПОМЕНЕ И ОБЈАШЊЕЊА

1. „Чачански крај у НОБ — хронологија догађаја“, Чачак, 1968, стр 24 — 25.
2. Исто, стр. 24 — 25.
3. Исто, стр. 28.
4. Исто, стр. 30.
5. Исто, стр. 30 — 40.
6. Историјски архив у Чачку (даље: ИАЧ), Грађа за монографију чачанског ратног округа — Активност непријатеља, елаборат, р. бр. 517, стр. 8—9.
7. Радован М. Маринковић, Томислав Протић, Јован Радовановић, „Драгачево“, Чачак — Лучани, 1981, стр. 129.
8. „Чачански крај у НОБ — хронологија догађаја“, Чачак, 1968, стр. 45—47.
9. Р. М. Маринковић, Т. Протић, Ј. Радовановић, н. д, стр. 134 — 135.
10. „Чачански крај у НОБ — хронологија догађаја“, стр. 55.
11. Р. М. Маринковић, Т. Протић, Ј. Радовановић, н. д, стр. 143.
12. Архив ЦК СКЈ, Србија II/257, сви документи дати су изворно.
13. Архив ЦК СКЈ, Србија II/259.
- 13а. ИАЧ, Вучко Милошевић, Изјава и сећања, рег. бр. 497.
14. Према запису Митрована Живковића из Прислонице.
15. Документ у приватном власништву (препис у ИАЧ).
16. Исто.
- 16а. „Чачански крај у НОБ — хронологија догађаја“, стр. 85.

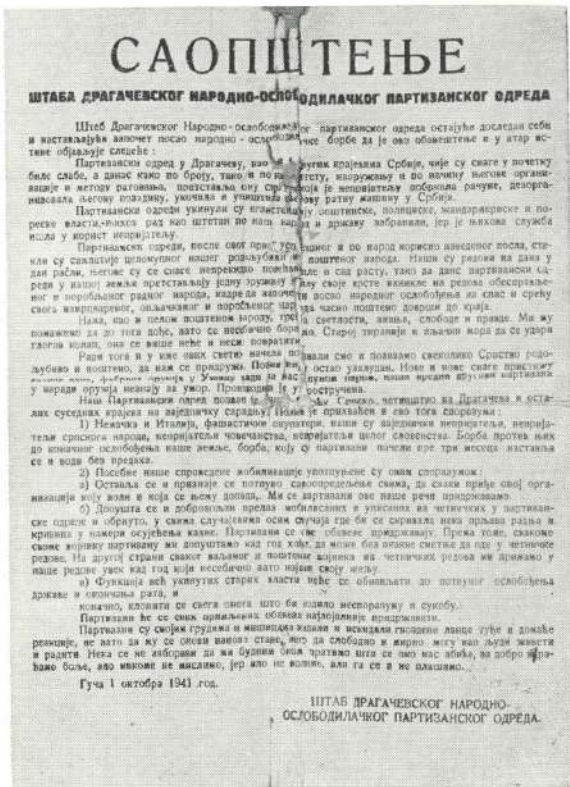
УСТАНИЧКИ ПРОГЛАСИ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ ТОКОМ 1941. ГОДИНЕ

17. ИАЧ, Ф. I НОБ, р. бр. 24.
18. Оригинал у архиви Народног музеја у Чачку, несигнирано.
19. ИАЧ, Ф. I НОБ, р. бр. 136.
20. Фотокопија у Народног музеју — Чачак, несигнирано.
21. ИАЧ, Ф. I НОБ, р. бр. 74.
22. ИАЧ, препис документа, Ф. I НОБ, р. бр. 69.
23. „Реч народа“, бр. 1, 1. октобра 1941.
24. „Новости“, бр. 1, 15. октобра 1941.
25. „Новости“ бр. 1, 15. октобар 1941.
26. Исто.
27. Исто, бр. 4, 18. октобар 1941.
28. ИАЧ, Ф. I, НОБ, р. бр. 123.
29. Документ у Народног музеју — Чачак, несигнирано.
30. „Чачански крај у НОБ — хронологија догађаја“, стр. 155.
31. ИАЧ, препис документа, Ф. I, НОБ, бр. 140.
32. Препис у ИАЧ, несигнирано.
33. Документ у архиви Народног музеја — Чачак, несигнирано.
34. Исто.
35. Документ ми је уступио Младен Стефановић, историчар из Београда.
36. ИАЧ, препис документа, Ф. I, НОБ, р. бр. 54.
37. ИАЧ, Ф. I, НОБ, р. бр. 57.
38. „Чачански крај у НОБ — хронологија догађаја“, стр. 144 — 145.
39. Документ у Народног музеју — Чачак, несигнирано.
40. „Зборник докумената и података НОР-а“, том I, књига 2, Београд, 1949, стр. 224 — 226.
41. „Чачански крај у НОБ — хронологија догађаја“, стр. 161.
42. Документ у Народног музеју — Чачак, несигнирано.
- 42а. „Чачански крај у НОБ — хронологија догађаја“, стр. 161 — 162.
- 42б. „Борба“, 20. новембар 1941.
43. ИАЧ, Ф. I, НОБ, р. бр. 77.
44. Радован М. Маринковић, Томислав Протић, Јован Радовановић, н. д. стр. 283.
45. „Чачански крај у НОБ — хронологија догађаја“, стр. 165 — 166.
46. „Зборник докумената и података НОР-а“, том II, књига 2, Београд, 1949, стр. 12.
47. ИАЧ, препис докумената, Ф. I НОБ, р. бр. 73.
48. Архив ЦК СКЈ, Србија II/485.
49. ИАЧ, Дневник Драгише Мајсторовића, рукопис.
50. Архив ЦК СКЈ, Србија II/486.
51. Архив ЦК СКЈ, Србија II/486.
52. „Обавештења...“ од 1. октобра 1941.
53. Архив ЦК СКЈ, Србија II/488.
54. „Обавештења...“ од 1. новембра 1941.
55. Мр Саво Андрић, Књижевне прилике у Србији у години устанка, „Ужичка република“, 2, Београд, 1978, стр. 348.
56. Документ у Народног музеју — Чачак, несигнирано.
- 56а. Пароле су преузете из прогласа, текстова из партизанске штампе и мемоарске грађе која се чува у ИАЧ.
57. Оригинал у Народног музеју — Чачак, несигнирано.
58. Оригинал у ИАЧ, несигнирано.
59. Фотокопија у Народног музеју — Чачак, несигнирано.
60. Архив ЦК СКЈ, збирка окупатора и квислинга, бр. 178.
61. Оригинал у ИАЧ, несигнирано (четничка архива).
62. „Политика“ од 29. октобра 1961.

MANIFESTES EMIS PAR LES INSURGES DE LA REGION DE ČAČAK
AU COURS DE L'ANNEE 1941

Le comité départemental du Parti Communiste de Yougoslavie et les autres corps dirigeants du parti et de la Jeunesse, de même que les commandements des partisans et les comités de libération et autres institutions de partisans de la région dans laquelle l'unité partisane de libération portant le nom du Dr Dragiša Mišović exerçait son activité, ont publié au cours de l'année révolutionnaire de 1941 un grand nombre de manifestes, d'ordres du jour, d'informations, d'avertissements, d'appels et d'invitations au peuple, en vue d'animer, inspirer et attiser sans cesse la lutte de libération nationale contre l'occupant nazi-fasciste et ses mercenaires — traîtres de leur pays. C'est ainsi que les puissants messages du Parti Communiste parvenaient dans toutes les localités et mobilisaient non seulement les communistes, mais tous les patriotes et antifascistes dans la réalisation des tâches orientées vers la libération de cette partie de la Serbie et de toute la Yougoslavie.

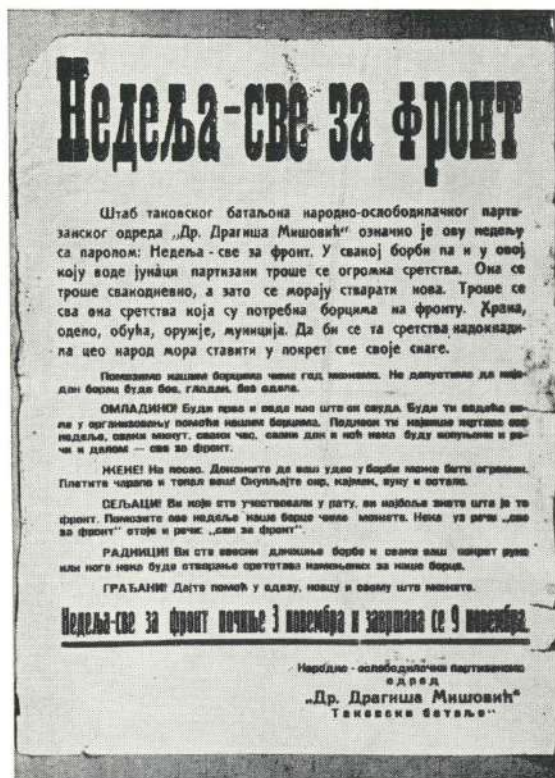
Une grande majorité de ces manifestes et autres documents révolutionnaires, constituant des sources historiques précieuses pour l'historiographie de cette époque, a été détruite pendant les tribulations de la guerre. Cependant une quarantaine de ces documents a été conservée et insérée dans cette collection — en vue de servir aux chercheurs et historiens à mieux connaître l'activité du Parti Communiste de Yougoslavie et des commandements des unités de partisans pendant le déclenchement et l'épanouissement de la lutte contre l'occupant et les traîtres du pays. Le lecteur trouvera dans ces documents une magnifique leçon d'héroïsme et de liberté.

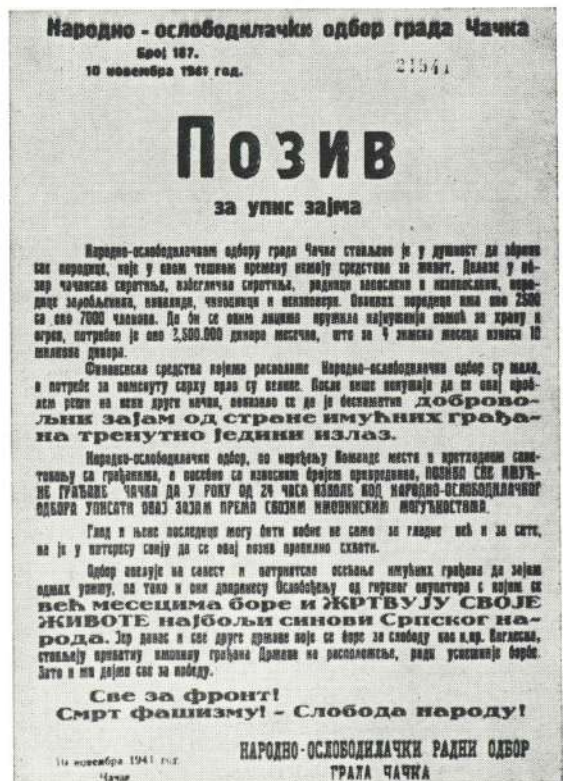
Сл. 1. Драгоценно сведочанство о односима партизана и четника на слободној територији

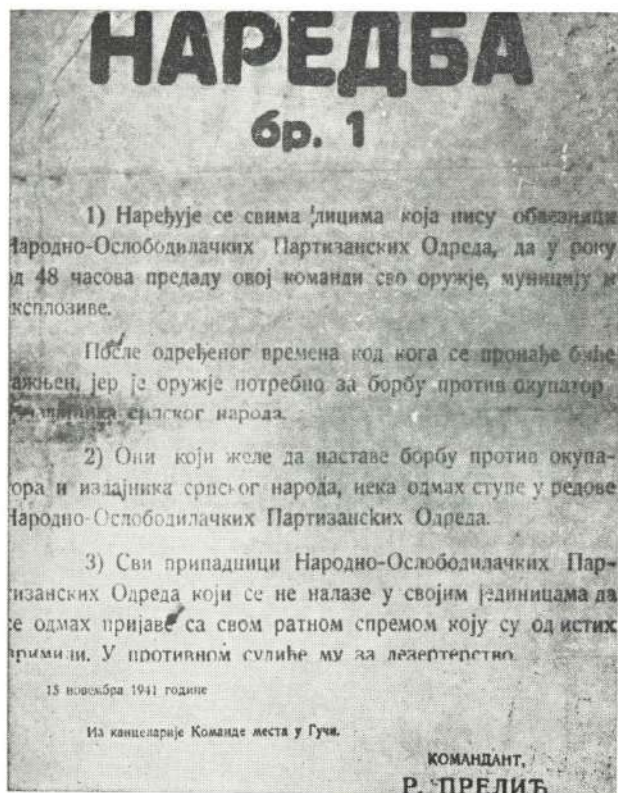
Сл. 2. Уређивање живота у слободном Чачку

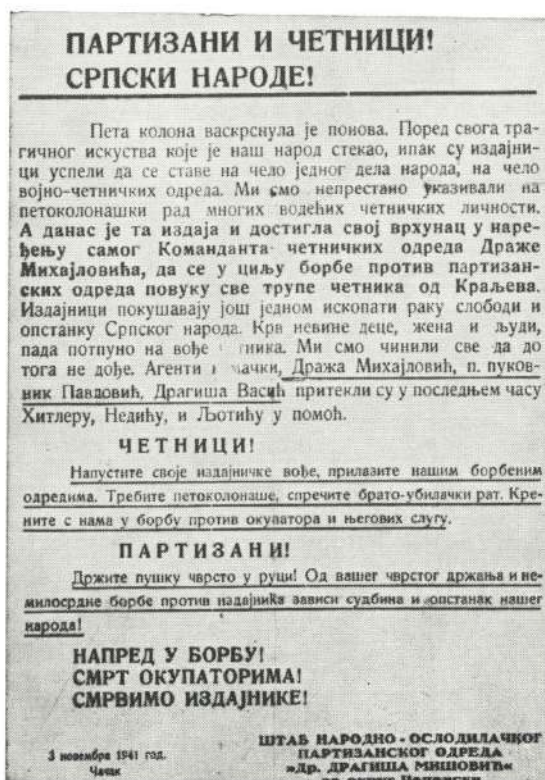
Сл. 3 Све снаге су усмераване према борби против непријатеља

Сл. 4. Зајам је био преко потребан

Сл. 5. Наредба Команде места у Гучи

Сл. 6. Позив да се спречи братоубилачка борба првих дана новембра 1941.

ОМЛАДИНО! 21885

26 октобра 1941 год. основан је и у нашем крају **Српски народно - ослободилачки - омладински савез** са циљем јединства активизације свих омладинских снага у борби за ослобођење Србије.

Омладино одмах се уписуј у свој савез! Нека нема омладинца-ке који није члан Српског народно - ослободилачког-омладинског савеза. Омладино твоја лозинка нека буде

СВЕ ЗА ФРОНТ

Упис ће вршити за срез Драгачевски Броћић Раденко

Сл. 7. Плакат који сведочи оснивање Српског народноослободилачког омладинског савеза

С А Д Р Ж А Ј:

1. Бранко Вујовић — БРЕЗНА скица за културно-историјску монографију сеоског насеља — — — — —	5
2. Радомир Станић — ИКОНОСТАС ЦРКВЕ МАНАСТИРА СРЕТЕЊА НА ОВЧАРУ — — — — —	31
3. Драгољуб Павловић — СТАРА ГУЧА И ЊЕНИ ЉУДИ — — — — —	51
4. Станоје Филиповић — ДАНИЦА МАРКОВИЋ (1879 — 1932) — — — — —	89
5. Невенка Бојовић — АБАЦИЈСКИ ЗАНАТ У ЧАЧКУ — — — — —	127
6. Новак Живковић — ГРАНИЧНИ СУКОВИ У СТАРОМ ВЛАХУ ПРВОМ ПОЛОВИНОМ 1876. ГОДИНЕ (избор докумената) — — — — —	139
7. Др Љубомир Дурковић — Јакшић — О БОРАВКУ СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА У ШВАЈЦАРСКОЈ ЗА ВРЕМЕ ШКОЛОВАЊА — — — — —	183
8. Радован М. Маринковић — ЧАЧАНСКИ КРАЈ У НОВ — УСТАНИЧКИ ПРОГЛАСИ У 1941. ГОДИНИ — — — — —	189

C O N T E N U :

1. Branko Vujović: — BREZNA — esquisse de monographie culturo-historique d' une agglomération rurale — — — — —	5
2. Radomir Stanić: — L'ICONOSTASE DE L'EGLISE MONACALE DE SRE- TENJE A OVČAR — — — — —	31
3. Dragoljub Pavlović: — LA VIEILLE GUČA ET SES HABITANTS — —	51
4. Stanoje Filipović: — DANICA MARKOVIĆ (1879 — 1932) — — — —	89
5. Nevenka Bojović: — LE METIER DE COSTUMIER POPULAIRE (ABA- DŽIJA) A ČAČAK — — — — —	127
6. Novak Živković: — LES CONTLIES FRONTALIERES A STARI VLAH DANS LA PREMIERE MOITIE DE L'ANNEE 1876 (choix de documents) — —	139
7. Dr Ljubomir Durković — Jakšić — A PROPOS DU SEJOUR DE SVE- TOZAR MARKOVIĆ EN SUISSE PENDANT SES ETUDES — — —	183
8. Radovan M. Marinković: — LA REGION DE ČAČAK DANS LA LUTTE DE LIBERATION NATIONALE — MANIFESTES DES INSURGES EN 1941 — — — — —	189

САРАДНИЦИ У ОВОМ БРОЈУ

1. БРАНКО ВУЈОВИЋ, музејски саветник из Београда
2. РАДОМИР СТАНИЋ, историчар уметности из Београда
3. ДРАГОЉУБ ПАВЛОВИЋ, адвокат из Чачка
4. СТАНОЈЕ ФИЛИПОВИЋ, историчар књижевности из Шапца
5. НЕВЕНКА БОЈОВИЋ, етнолог из Чачка
6. НОВАК ЖИВКОВИЋ, археолог, пензионер из Београда
7. ДР ЉУБОМИР ДУРКОВИЋ, пензионер из Београда
8. РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ, новинар из Чачка.

ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ, књ. X 1982.

Тираж 500 примерака

Рукопис дат у штампу септембра 1982.

Опсег 16 табака и 2 табака прилога

Штампање завршено јануара 1983.